

L 5 1005

Urednik
Žarko Trebješanin

Erik H. Erikson

Identitet i životni ciklus

Prevele

Mr Nada Dragojević (poglavlje *Problem ego identiteta*)
Nataša Hanak (poglavlja *Razvoj ega i istorijska promena*
i *Razvoj i krize zdrave ličnosti*)

**Zavod za udžbenike
Beograd 2008.**

Naslov originala:

Erik H. Erikson

Identity and the Life Cycle

© 1980 by W. W. Norton & Company, Inc.

© 1959 by International Universities Press, Inc.

Objavljeno u mekom povezu kao Nortonovo izdanje 1980. godine,
ponovljeno izdanje 1994. godine.

Likovni urednik biblioteke

Dušan Šević

Odgovorni urednik

Nebojša Jovanović

Za izdavača

prof. dr Radoš Ljušić

direktor i glavni urednik

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.964.2
159.992/.923
159.9 Erikson E.

ЕРИКСОН, Ерик Х.

Identitet i životni ciklus / Erik H. Erikson ; prevele Nada Dragojević
(poglavlje Problem ego identiteta), Nataša Hanak (poglavlja Razvoj
ega i istorijska promena i Razvoj i krize zdrave ličnosti). - Beograd :
Zavod za udžbenike, 2008 (Beograd : Radunić). - 194 strana. :
tabele : 21 cm. - (Psihologija za radoznale ; knj. br. 10)

Prevod dela: Identity and the Life Cycle. - Tiraž 1.000. - Str. 7-20:
Eriksonova teorija identiteta / Žarko Trebješanin. - napomene i
bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 189-193.

ISBN 978-86-17-14103-3

a) Ериксон, Ерик (1902-1994) - Идентитет (психологија)
b) Психоанализа c) Его (психологија) d) Развојна психологија
COBISS.SR-ID 147154188

SADRŽAJ

Žarko Trebješanin: Eriksonova teorija identiteta	7
Predgovori	21
Razvoj ega i istorijska promena	29
Razvoj i krize zdrave ličnosti	65
Problem ego identiteta	117
Dodatak: radni nacrt	187
Bibliografija	189

Eriksonova teorija identiteta

Erik Homburger Erikson, američki psiholog danskog porekla (majka jevrejskog porekla), rođen je u Frankfurtu 15. juna 1902. Oca, koji je rano napustio porodicu, Erik nije zapamtio a dobro je prihvatio očuha, nemačkog pedijatra, čije ime je, kao srednje očevo ime, dodao svom imenu i prezimenu. Zapravo, prezime *Erikson* je, odlazeći u SAD, sam skovao, dodajući svom ličnom imenu (*Erik*) sufiks *son* (= sin), te kovanica na danskom znači „Erikov sin”. Tako je na simboličan način stekao, tačnije, sam sebi izgradio novi lični identitet. Inače, on je dugo smatrao da mu je očuh zapravo biološki otac i imao je izvesnih problema sa svojim jevrejskim identitetom¹.

Studirao je umetnost i bio je nastavnik u školi koja je radila po metodi Montesori, koja naglašava razvoj dečje inicijative i stvaralaštva kroz igru i rad. Kao umetnik bio je specijalista za portretisanje dece.

Psihoanalitičku obuku, koju je imao kod Ane Frojd i na Bečkom institutu za psihoanalizu, završio je 1933. Iste godine odlazi u SAD, gde u Bostonu radi kao dečji psihoanalitičar. Kasnije se sve više interesuje za psihologiju adolescencije.

Sa Henri Marijem je radio više psiholoških istraživanja. Erikson krajem tridesetih godina dvadesetog veka terenskim metodom ispituje Sijukse u njihovom rezervatu u Južnoj Dakoti, a posmatrao

¹ Rudinesko, Elizabet i Mišel Plon, *Rečnik psihoanalize*, 2002, str. 22

Indijance u Severnoj Kaliforniji. Svoje prvo profesorsko mesto na Kalifornijskom univerzitetu napušta u znak protesta protiv zakletve na lojalnost koja se tada tražila. Od 1960. predaje na Harvardu tečaj o životnom ciklusu. Umro je 1994. u dubokoj starosti.

Po mišljenju mnogih Erikson je svojim idejama udahnuo nov život u psihoanalitičku teoriju. Istina, neki misle i da to što on radi nije više psihoanaliza, ali sam Erikson sebe smatra psihoanalitičarem, Frojdivim učenikom. Po mišljenju Dejvida Rapaporta, čuvenog psihoanalitičara, „Eriksonov doprinos čini organski nastavak Frojdove teorije i one su (...) međusobno konzistentne i komplementarne”.

Erikson se od Frojda razlikuje u sledećim stavovima i gledištima:

1) Manje naglašava nesvesno i id, a više ističe značaj svesti, razuma, kao i važnost ega za ličnost i njen razvoj. 2) Razvoj ličnosti je usmeravan ne samo odnosima u porodici, već i zbivanjima u široj socijalnoj, kulturnoj sredini, kao i istorijskim okolnostima. Razvoj ega nije toliko psihoseksualan, koliko psihosocijalan. 3) Rano detinjstvo, premda izuzetno važno, ne određuje fatalno čitav potonji razvoj. Razvoj ličnosti nije završen ni u petoj, ni u dvadeset petoj godini, već traje kroz čitav život, do smrti. Da bismo valjano razumeli rani razvoj, neophodno je poznavati specifičnosti odraslog doba (Frojd je tvrdio suprotno). 4) Pojedinač je po svojim ljudskim mogućnostima pre dobar nego rđav.

Neopsihoanalitička teorija ličnosti Erika Eriksona spada delimično u *socijalnoanalitičku*, ali dobrim delom i u *ego psihologiju*.

Eriksonova *epigenitička teorija identiteta*² naglašava značaj socijalnih činilaca razvoja, ali i ističe stupnjevitost i neizmenljivost redosleda stupnjeva u razvoju ega, koji je genetski predodređen. U svakom psihosocijalnom stadijumu postoji karakterističan odnos između *ličnosti i njegove socio-kulturne sredine*, kao i osobene *psihosocijalne krize*, čiji načini rešavanja određuju dalji razvoj ličnosti.

² „Kada pokušavamo da razumemo razvoj, dobro je setiti se *epigenetskog principa* koji ima svoje poreklo u razvoju organizama *in utero*. Donekle uopšteno, ovaj princip tvrdi da sve što raste ima *osnovni plan* iz kojega se pojavljuju *delovi*, pri čemu svaki deo ima svoje *vreme* specijalnog uticaja, sve dok se ne pojave svi delovi čineći *funkcionalnu celinu*” (Erikson, *Identitet i životni ciklus*, str. 67).

Pojam identiteta: nastanak i značenje

U psihologiji ličnosti *identitet* (n. lat. *identitas* = istovetnost) označava doživljaj suštinske istovetnosti i kontinuiteta *ja* tokom dužeg vremena, bez obzira na njegove mene u različitim periodima i okolnostima.

Osećanje identiteta je, smatra Erikson, samo delimično svesno. Ovo osećanje je retko ekstremno svesno, kao recimo, u periodima nadolaženja krize identiteta kada pretil opasnost rasplinjavanja (npr. kod mladih koji su izuzetno „zaokupljeni sobom”, svojim izgledom, mogućnostima i potrebama). Doživljaj identiteta je, dakle, u normalnim prilikama, *nesvestan* (mi retko svesno mislimo o vlastitom polnom, profesionalnom, ili ličnom identitetu), a ako počnemo da se pitamo ko smo, da li smo mladi, da li smo mušarci/žene, koje su nam osnovne vrednosti, težnje i sl., to je pouzdan znak konfuzije ili krize identiteta. U periodima konsolidacije identiteta, kada smo zadovoljni sobom, kada znamo šta hoćemo i kuda idemo, kada smo sigurni da nas cene ljudi koje uvažavamo, osećanje identiteta, negde u pozadini svesti, više je nesvesno ili polusvesno.

Erik H. Erikson je do svoje *teorije identiteta* došao istražujući kod veterana američke vojske sindrom *krize identiteta*³, kao i *konfuzije identiteta* kod mladih.

Kriza identiteta je, po mišljenju Eriksona, specifično psihičko stanje u jednom prekretnom periodu (pubertet, venčanje, penzionisanje i

³ „Radeći sa veteranima (...) upoznali smo se sa univerzalnim simptomima delimičnog gubitka sinteze ega. (...) Granice njihovog ega izgubile su svoje konture koje omogućavaju apsorbovanje šoka: sve što je suviše iznenadno ili intenzivno provocira anksioznost i bes, bilo da se radi o senzornom utisku ili ponovnom približavanju nekog impulsa ili sećanja. Neprekidno „iznenaden” senzorni sistem napadaju stimuli spolja, kao i somatske senzacije: talasi vreline, lupanje srca, sevajuće glavobolje. Nesanicna sprečava da spavanje noću obnovi senzornu zaštitu, a snovi emocionalnu sintezu. Amnezija, neurotična pseudologija i konfuzija ukazuju na delimičan gubitak vremenske povezanosti i orijentacije u prostoru. (...) Iznad svega, ovi ljudi „ne znaju više ko su”: postoji jasan gubitak ego identiteta. Doživljaj istovetnosti i kontinuiteta i verovanja u sopstvenu društvenu ulogu nestaju” (*Identitet i životni ciklus*, str. 54-55).

sl.) u kojem usled narušavanja osećanja kontinuiteta i istovetnosti *ja* nastaju teškoće u osećanju *identiteta*. Kriza identiteta otkrivena je prilikom rehabilitacije američkih ratnih veterana koji su „izgubili osećanje ličnog identiteta i istorijskog kontinuiteta” (promenjen doživljaj sebe samog, osećanja nesigurnosti, depersonalizacije itd.), kao i kod mladih delinkventata koji su imali probleme sa samoodređenjem⁴.

Tako je Erikson preko proučavanja abnormalnih pojava došao do otkrića *normalne krize* u razvoju identiteta, u stadijumu oformljenja identiteta. Ova razvojna kriza odnosi se na prolazne, mada ozbiljne teškoće u oblikovanju stabilnog identiteta mladića ili devojke, odnosno na *zbrku uloga* koja se tada javlja. Ova kriza može imati dalekosežne posledice na čitav potonji razvoj ličnosti, i zato ima izuzetno mesto među razvojnim krizama. Traganje za ličnim identitetom je neizvestan i težak put ispunjen sumnjama, lutanjem, krizama i eksperimentisanjem sa različitim ulogama.

Nije svaka kriza identiteta nezdrava, neurotična, naprotiv, ona je često plodan momenat za preokret u razvoju, šansa za uspešno odrastanje. *Patološke krize* dovode do uzaludnog trošenja energije, do ireverzibilnih promena i do psihosocijalne izolacije. Normalne, *razvojne krize* vode višem stupnju psiho-socijalne integracije, reverzibilne su i otvaraju nove mogućnosti sazrevanja. Novi stadijum u razvoju uvek je izazov i „potencijalna kriza usled radikalne *promene perspektive*”. Tako je neposredno po rođenju imperativ za dete „ne puštati majku iz vidokruga”, a nešto docnije to je, sasvim suprotno, „postati nezavisan”. Kriza ne mora da predstavlja „pretnju ili katastrofu, nego prekretnu tačku i, otud, ontogenetski izvor snage i neprilagodivosti”⁵.

Ukoliko se kriza formiranja identiteta pozitivno razreši, osoba iz nje izlazi kao samostalna, samosvesna, jedinstvena ličnost, sa stabilnim ličnim identitetom, što je najvažnije dostignuće rane mladosti i zalog budućeg uspešnog razvoja ličnosti. Uspešno oblikovanje *ego identiteta*

⁴ Erikson, E., *Omladina, kriza i identifikacija*, 1976, str. 12-13.

⁵ Erikson, E., „Life Cycle”, *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York, 1968.

zavisi od čvrstog uverenja pojedinca da je njegovo samoopažanje, opažanje sopstvenog kontinuiteta i istovetnosti u skladu sa opažanjem drugih njegovih osobina. *Osećanje ličnog identiteta* zasnovano je, dakle, na dva istovremena zapažanja: 1) zapažanja samoistovetnosti i neprekidnosti sopstvenog postojanja u vremenu i prostoru; i 2) opažanju činjenice da drugi ljudi zapažaju i priznaju ovu činjenicu⁶.

Pojedinac koji je stekao *osećanje ličnog identiteta* ima doživljaj kontinuiteta između onoga što je bio nekada, što je danas, kao i onoga što zamišlja da će tek biti. Identitet, mada podrazumeva kontinuitet i stabilnost, nije nešto apsolutno, statično, nepromenljivo, već se menja sa uzrastom, sa iskustvom, sa istorijskim i društvenim promenama.

Razvoj identiteta u detinjstvu

Proces sticanja identiteta odvija se, prema Eriksonu, kroz ceo život, prolaskom ličnosti kroz određene stadijume razvoja, koji su praćeni *krizama identiteta*. Iz svake od njih, ukoliko se uspešno prevlada, osoba izlazi sa povećanim osećanjem unutrašnjeg jedinstva i sa više smisla za dobro rasuđivanje.

Razvoj identiteta Erikson je prikazao kao osam stupnjeva psihosocijalnog razvoja ličnosti. Tih osam stadijuma iscrpno je opisao upravo u knjizi koja je pred nama, u knjizi *Identitet i životni ciklus* (1959, 1980), ali i u nekim drugim svojim delima, a to su pre svega: *Detinjstvo i društvo* (1950, 1963), *Uviđanje i odgovornost* (1964) i *Identitet: mladost i krize* (1968). Svakom od tih stupnjeva odgovara određeni osnovni kvalitet *ega*, njegova snaga i određena „vrlina”. Prvi stupanj jeste sticanje *osnovnog poverenja*, drugi je sticanje *autonomije*, treći *inicijative*, četvrti je *marljivost*, peti je oformljenje *identiteta*, šesti *intimnost*, sedmi *stvaralaštvo* i poslednji, osmi, *integritet*.

⁶ „Svesno osećanje ličnog identiteta zasniva se na dva simultana zapažanja: neposrednoj percepciji sopstvene samoistovetnosti i vremenskog kontinuiteta; i simultanom opažanju činjenice da i drugi prepoznaju samoidentičnost i ličitet date osobe” (Erikson, *Identitet i životni ciklus*, str. 34).

1. OSNOVNO POVERENJE (VS. OSNOVNO NEPOVERENJE) – Ovaj stupanj odgovara oralnom stupnju u Frojdovoj teoriji psihoseksualnog razvoja. Na ovom stupnju odojče pre svega uči da prima. Bazični psihosocijalni stav koji se tu mora izgraditi „jeste da imate poverenje u svet u obliku vaše majke”⁷. Osnovno poverenje je elementarno i uglavnom nesvesno osećanje sigurnosti i vere u odrasle koje dete ima na stupnju odojčeta (tokom prve godine života). Takvo odojče dobro spava, ima apetit, zadovoljno je, nasmevano i ima dobar kontakt sa roditeljima. Osećanje osnovnog poverenja, koje se stiče postojanom i nežnom brigom roditelja o odojčetu, predstavlja temelj *identiteta* ličnosti. U ovom stadijumu se identitet ličnosti kristališe oko uverenja „Ja sam ono što mi je dato”, kaže Erikson (1980, str. 151).

Ukoliko, sticajem nepovoljnih okolnosti, dete ne izgradi ovo osećanje, onda se kod njega razvija osećanje osnovnog nepoverenja, pesimizam i osećanje napuštenosti. A dete koje otpočinje svoj životni put lišeno nade, nesumnjivo ima loš životni početak, jer *nada* je, kaže Erikson, „*verovanje u dostiznost žarkih želja, uprkos mračnim nagonima i besu koji obeležava početak postojanja*”⁸. Nada je najranija i najneophodnija vrлина koja je inherentna stanju biti živ, tvrdi Erikson⁹. Zapravo, dete nikada ne uspostavlja apsolutno osnovno poverenje ili nepoverenje, već određenu srazmeru između ovih ekstrema. Bazično poverenje je „kamen temeljac zdrave ličnosti”.

2. AUTONOMIJA (VS. STID I SUMNJA) – Ovo je drugi stadijum psihosocijalnog razvoja, koji odgovara analnom stadijumu u Frojdovoj teoriji psihoseksualnog razvoja (2–3. godina). Ovo je stadijum značajan po konfliktu između „suprotstavljenih obrazaca akcije, kao što su ‘držati’ i ‘pustiti’, kao i ogromnoj vrednosti koju dete, još uvek veoma zavisno, pridaje svojoj autonomnoj volji”¹⁰. U njemu roditelji ohrabruju dete da razvije aktivno i autonomno ponašanje, ali ga i uče zabranama i ograničenjima. Kada dete uspe u samokontroli, roditelji ga nagrađuju

⁷ Evans, R., *Dialog with Erik H. Erikson*, 1995, p. 15

⁸ Erikson, E., *Insight and Responsibility*, 1964, p. 118.

⁹ Erikson, E., *Insight and Responsibility*, p. 115.

¹⁰ Erikson, *Identitet i životni ciklus*, str. 81.

pohtalama i razvijaju kod njega osećanje ponosa. U ovom stadijumu identitet se izgrađuje oko uverenja: „Ja sam ono šta hoću” (Erikson, 1980, str. 151). Ovde je glavna vrлина *volja*, koja se razvija kroz uspešnu manipulaciju, lokomociju i verbalizaciju, a manifestuje se u odlučivanju, uzdržavanju i samokontroli. Kriza u njemu vezana je za neuspeh u postizanju nezavisnosti i samokontrole. Pozitivno rešenje krize vodi povećanoj autonomiji i samokontroli deteta, osećanju slobodne volje, osećanju samopouzdanja i ponosa na vlastite snage.

Neuspeh u rešenju krize proizvodi nesigurnost, kao i osećanja nesamostalnosti, bespomoćnosti, sumnje u sebe, zavisnosti i stida.

3. INICIJATIVA (VS. KRIVICA) – Treći stadijum se proteže od četvrte do šeste godine, a odgovara u Frojdovoj teoriji falusnom stadijumu, u kojem nastaje čuveni Edipov kompleks. Taj stadijum, doba igre, karakteriše porast detetovih moći nad okolinom, ali i porast odgovornosti. Ono može tada sve uspešnije da planira, ostvaruje ciljeve i da ovladava svojom sredinom. Osećanje identiteta se može sažeto predstaviti uverenjem: „Ja sam ono što mogu da zamislim da ću da budem”¹¹. Glavna vrлина je *svrhovitost* shvaćena kao „*hrabrost da se predoče i slede vredni ciljevi, nesputana porazima infantilnih fantazija, krivicom i osujećujućim strahom od kazne*”¹². Neuspeh u rešenju krize ovog stupnja vodi osećanju krivice, grešnosti, rezignaciji, malodušnosti. Edipalna kriza je više socijalne nego seksualne prirode, smatra Erikson.

4. MARLJIVOST (VS. OSEĆANJE MANJE VREDNOSTI) – Četvrti stadijum (6-11 godina), odgovara periodu latencije u Frojdovoj teoriji. Tada se kod deteta razvijaju marljivost, prilježnost i upornost, a glavna aktivnost je školsko učenje, koje zamenjuje igru. Pod osećanjem marljivosti dece Erikson podrazumeva „osećaj da su od koristi, da su u stanju da naprave stvari i to dobro, ili čak savršeno”. To je period školovanja i dobijanja sistematske obuke. U ovom stadijumu lični identitet kristališe se oko uverenja: „Ja sam ono što učim”.

¹¹ Erikson, *Identitet i životni ciklus*, str. 98.

¹² Erikson, E., *Insight and Responsibility*, Norton, New York, 1964, p. 122.

Karakteristična vrlina u ovom stupnju je *kompetentnost* (sposobnost) koja se ispoljava u sposobnosti korišćenja materijalnih i mentalnih oruđa, tehnika, tehnologija i veština u radu i učenju. *Kompetentnost* je „slobodna upotreba veštine i inteligencije u izvršavanju zadataka, neometana infantilnim osećanjem manje vrednosti”¹³. Ukoliko dete nije sposobno da rešava dobijene zadatke koje zahteva stadijum tehnološkog razvoja, javljaju se osećanja nekompetentnosti, obeshrabrenosti i inferiornosti.

Formiranje i konfuzija identiteta u adolescenciji

U petom stupnju, koji ima izuzetno mesto u razvoju identiteta, zadatak osobe je da stekne jedinstvenost, posebnost vlastite ličnosti, da oformi i učvrsti lični identitet, kao i da se, na svoj način, uključi u društvene grupe. U procesu oblikovanja identiteta učestvuje *ego* kao formativna i integrativna snaga.

5. IDENTITET (VS. KONFUZIJA ULOGA) – Peti stadijum psihosocijalnog razvoja (12-20 godina) odgovara Frojdovom genitalnom stupnju, vezan je za adolescenciju koja počinje završetkom detinjstva. Adolescent je u nezavidnom položaju, jer je ni ovde ni tamo, nije više dete (ili je to sve manje), ali nije još ni odrastao čovek. U ovom stadijumu prelaska, lutanja, nesnalaženja, konflikata sa sredinom, mladi čovek traga za svojim identitetom, za odgovorom na pitanja: *Ko sam ja?, Šta mogu?, Šta smem?* i *Kakav bi trebalo da postanem?*

U periodu adolescencije mladi su veoma zaokupljeni sobom i time kako ih drugi vide, kako ih ocenjuju, koliko ih prihvataju, naročito vršnjaci. Jako im je stalo do mišljenja njihove referentne grupe, a istovremeno bi žarko želeli da budu nezavisni, samosvojni, verni svojim načelima, uverenjima i vrednostima. Oni žele katkad da budu prihvaćeni članovi grupe, a opet, ponekad, žele da budu izdvojeni, samodovoljni, povučeni u sebe i svoj svet. Sa strašću u jednom trenutku adolescent poželi da se pridruži nekom vođi, guruu, kao odani sledbenik, a onda,

¹³ Erikson, E., *Insight and Responsibility*, Norton, New York, 1964, p. 124.

nešto docnije, razočaran, želi da bude potpuno nezavisan, te postaje sumnjičav i krajnje odbojan prema svakom autoritetu.

Adolescenti imaju potrebu za idolima, herojima kojima će se diviti i sa kojima će se identifikovati. Preterano snažna identifikacija sa idolima, popularnim ličnostima (pevači, glumci, sportisti) ili negativnim junacima (kriminalci, fanatici, diktatori), može biti brana razvoju ličnog identiteta. Mladi vatreno žele da se u ljubavi sjedine sa voljenim bićem koga često idealizuju, ali se i lako razočaraju, bivaju očajni kada im veza ne uspe.

Karakteristična vrlina za ovaj stupanj je *vernost*, definisana kao „sposobnost da se održi slobodno zavetovana lojalnost, uprkos neizbežnim protivrečnostima unutar vrednosnih sistema”¹⁴. Vrlina vernosti trebalo bi da bude temelj izgradnje postojanog osećanja ličnog identiteta. Ona se ispoljava kao težnja za stabilnim vezama u ljubavi, prijateljstvu, sledbeništvu i sl. Ove veze oni teško održavaju jer nemaju potrebnu emocionalnu, seksualnu i socijalnu zrelost odraslog, pa su njihovi principi i stavovi nepostojani.

Ukoliko se negativno, nepovoljno reši kriza identiteta, odnosno ako osoba ne nađe izlaz iz nje, tada ne zna ko je i po čemu se razlikuje od drugih, tj. tada se javlja zbrka ili konfuzija identiteta. *Konfuzija identiteta* je pometenost, rasplinutost u doživljaju vlastitog identiteta koja se javlja kod mladih pri tegobnom prelasku iz detinjstva u zrelo doba. Mladi ljudi su tada nesigurni u pogledu svog polnog identiteta, društvenog statusa, svoje socijalne uloge, kao i vlastite vrednosti u očima drugih itd.

U periodu adolescencije mladić/devojka susreće se sa često suprotnim zahtevima i mora da usvoji oprečne socijalne uloge (npr. deteta i odrasle osobe). Oni su često prisiljeni da donose sudbonosne odluke u pogledu izbora poziva, partnera, itd., a da intelektualno i emocionalno nisu dovoljno spremni da to odgovorno učine. Ovi i drugi važni konflikti obeležavaju formiranje ličnog identiteta i dovode do *konfuzije identiteta*, koja je praćena osećanjem zbunjenosti, usamljenosti, strepnje, a ponekad i osećanjem krivice, potištenosti i praznine.

¹⁴ Erikson, E., *Insight and Responsibility*, 1964, p. 125.

Usled konfuzije identiteta, ponašanje mladih je veoma nepostoja-
no, kolebljivo, sa prelaskom iz jednog ekstrema u drugi. U nekim,
posebno teškim, ekstremnim slučajevima, konfuzija identiteta dovodi
do bežanja iz škole, alkoholizma, narkomanije, pa čak i do delinkvent-
skog ponašanja i „graničnih” psihotičnih epizoda.

Razvoj identiteta u odraslom dobu

6. INTIMNOST (VS. IZDVOJENOSTI) – Šesti stadijum psihosocijalnog
razvoja (20–25 godina) odgovara genitalnom stadijumu u Frojdovoj
teoriji. Mladi odrasli ljudi tada tragaju za uspostavljanjem trajnih i
dubokih intimnih odnosa (ljubav, privrženost, odanost) sa drugima
(osobama suprotnog pola, prijateljima, kolegama i sl.). Istinsko i posto-
jano „vezivanje” sa drugima je, smatra Erikson, ujedno i rezultat i pro-
vera čvrstog samoodređivanja, odnosno formiranog identiteta¹⁵. Oni
žele da svoj identitet udruže sa drugim, njima bliskim osobama. Osnovna
vrlina je *ljubav*, najviša ljudska vrednost, koja je rezultat povoljnog isho-
da krize, a ispoljava se u brizi, poštovanju i odgovornosti za voljeno biće.

Ukoliko dođe do neuspeha u uspostavljanju intimnosti, javlja se
osećanje usamljenosti, praznine ili dolazi do narcističke zaokupljenosti
sobom. Ljudi koji nemaju dovoljno snažan identitet, egoistički i nar-
cistički pojedinci, plaše se intimnosti, boje se gubitka autonomije i
utapanja vlastitog *ja* u drugome. Po Eriksonovom mišljenju suprotan
pol intimnosti je „*distanciranost*, to jest spremnost da čovek odbaci,
ignoriše i uništi one snage i ljude čija suština kao da ugrožava njegovu.
Intimnost sa jednim skupom ljudi i ideja neće biti stvarna bez uspešnog
poricanja drugog skupa”¹⁶.

¹⁵ Onda „kada nedostaje siguran osećaj identiteta, tada se čak i prijateljstva i veze
pretvaraju u očajničke pokušaje da se ocrtaju nejasne granice identiteta, kroz među-
sobno narcističko ogledanje: zaljubiti se tada često znači upasti u nečiji odraz u
ogledalu, što dovodi do samopovređivanja i do oštećivanja ogledala”, kaže Erik-
son, *Identitet i životni ciklus*, str. 143.

¹⁶ Erikson, *Identitet i životni ciklus*, str. 143.

7. PLODNOST (VS. ZASTOJ) – Sedmi stadijum psihosocijalnog razvo-
ja koji se proteže kroz čitavo srednje životno doba (25–65 god.) karakte-
riše bavljenje raznovrsnim oblicima stvaralaštva, stvaranje potomstva,
ideja, stvari, duhovnih proizvoda. U ovom stadijumu se na potomstvo
prenose kulturna dobra, znanja, norme, običaji, verovanja i sl. Ovde je
glavna vrлина *nege*, koja se ispoljava u brizi i posvećenosti drugima, pre
svoga vlastitoj deci, ali i drugoj deci i mladima koji odrastaju. Po Erik-
sonovom mišljenju *nega* je „*širenje staranja za ono što je stvoreno ljubavlju,
neophodnošću ili slučajnošću; njome se prevazilazi ambivalencija zbog neiz-
menljivosti obaveze*”¹⁷. Glavna aktivnost je podizanje i vaspitanje dece i
mladih. Bez ove aktivnosti nema kontinuiteta i napredovanja društva i
kulture.

8. INTEGRITET (VS. OČAJANJE) – Osmi i poslednji stadijum psihoso-
cijalnog razvoja proteže se kroz čitavu starost, od 65. godine do smrti.
Ovaj stadijum je svodenje životnog bilansa i vreme precenjivanja celo-
kupnog vlastitog života koji dolazi posle sticanja poverenja, nezavisnosti,
inicijative, marljivosti, vlastitog identiteta, dostizanja intimnosti i
stvaralaštva. Ukoliko je pojedinac uspešno rešio ranije krize, ukoliko je
u svom životu otkrio smisao i red, on tada postiže osećanje celovitosti,
unutrašnje jedinstvo ličnosti, odnosno integritet *ega*. Tada on dostiže i
vrlinu *mudrosti*, a to je „*nepriistrasna zaokupljenost samim životom pred
licem same smrti*”¹⁸.

Ukoliko pojedinci ne dostignu integritet, mudrost i ne otkriju
smisao, onda im preči osećanje promašenosti, životnog neuspeha,
beznada, depersonalizacije, straha, depresije i očajanja pred skorom
smrću. „*Beznade izražava osećanje da je život kratak, prekratak za
pokušaj da se započne novi život i da se isprobaju alternativni putevi do
integriteta*”¹⁹.

¹⁷ Erikson, E., *Insight and Responsibility*, Norton, New York, 1964, p. 131.

¹⁸ Erikson, E., *Insight and Responsibility*, p. 133.

¹⁹ Erikson, *Identitet i životni ciklus*, str. 114–115.

Oblikovanje negativnog identiteta

U izvesnim nepovoljnim situacijama, ishod razvoja identiteta može biti formiranje *negativnog identiteta*. U određenim specifičnim situacijama (npr. poznati, afirmisani ili preterano zahtevni roditelji) umesto gubitka identiteta adolescent osvetnički, iz očajanja, „bira *negativni identitet*, to jest, identitet izopačeno zasnovan na svim onim identifikacijama i ulogama koje su u kritičnim fazama razvoja jedinki predstavljane kao najnepoželjnije ili opasne, a ipak kao najrealnije”²⁰. Izbor negativnog identiteta, naizgled nerazuman i neobjašnjiv, postaje razumljiv kada se zna da ovakav izbor donosi olakšanje i spas od konfuzije identiteta.²¹ Biranje negativnog identiteta je u skladu sa radikalnošću i isključivošću mladih i sledi princip *aut Caesar aut nihil*, tj. logiku: Ako već ne mogu da budem car, onda ću biti – ništa²².

Negativni identitet označava doživljaj svojih suštinskih karakteristika ličnosti kao rdavih ili bezvrednih, a sebe kao opasnog, zlog, nemoralnog ili inferiornog stvorenja. Prema Eriksonu, istraživanja pokazuju da „u svakom sistemu koji je zasnovan na tlačenju, isključivanju i izrabljivanju, oni koji su tlačeni, isključeni i izrabljivani nesvesno veruju u lošu sliku koju predstavljaju, a koju su o njima napravili oni dominantni”²³.

U posebnim društveno nepovoljnim okolnostima (npr. kod pripadnika progonjene nacije, rase, veroispovesti ili kod deteta alkoholičara, zatvorenika, prostitutke), rezultat devijantnog razvoja identiteta često

²⁰ Erikson, *Identitet i životni ciklus*, str. 149.

²¹ „Tvrđnje jednog mladog čoveka: ‘Radije bih bio sasvim nesiguran nego malo siguran’ i tvrdnja jedne mlade žene: ‘Barem među bednicima ja sam genije’, opisuju olakšanje koje sledi nakon konačnog izbora negativnog identiteta. Takvo olakšanje se, naravno, često traži kolektivno, u klikama i grupama homoseksualaca, narkomana i društvenih odmetnika”, zapaža Erikson (*Identitet i životni ciklus*, 2003, str. 150-151).

²² „U svakom slučaju, mnogi mladi, u periodu kasne adolescencije, pre će prihvatiti da budu niko ili neko rdav, i to potpuno, ili čak mrtav – po slobodnom izboru – nego da budu ne-sasvim-neko”, kaže Erikson, *ibid.*

²³ *Identitet i životni ciklus*, 2003, str. 44.

može biti obrazovanje negativnog identiteta. U adolescenciji ovaj vid identiteta formira se kod izvesnih pripadnika maloletničkih bandi, narkomana ili duševnih bolesnika.

Ukoliko društvena sredina odbacuje neko dete zato što je pripadnik „niže” rase ili etničke grupe, kod njega može doći do prihvatanja negativnih atributa kao bitnih sačinilaca ličnog identiteta. Erikson navodi kao paradigmatičan primer slučaj Malkolma X. koji je bio dobar učenik i hteo je da studira prava, ali mu je profesor savetovao da, s obzirom na to da je Crnac, odabere „realno” zanimanje, i da bude – stolar! Tada je on postao očajan, a onda je prihvatio negativni identitet i postao preprodavac droge, delinkvent. Najzad, svoj identitet je našao kao vođa radikalnih, borbenih Crnih Muslimana.

Druga velika oblast Eriksonovog proučavanja je psihoistorija i posebno životi značajnih istorijskih ličnosti. Patobiografija je psihoanalitička studija neke istorijske ličnosti na osnovu dostupne istoriografske građe. Ona često može sadržati „klinički opis konfuzije identiteta”²⁴. Za razliku od *studije slučaja*, koja se zasniva na kliničkom materijalu dobijenom neposredno u analitičkoj situaciji, patobiografije se temelji na indirektnim podacima (svedočenja, memoari, pisma, biografije). Predmet patobiografije su poznate, slavne ličnosti (vojskovođe, državnici, umetnici, naučnici). Najpoznatije su Eriksonove patobiografije Frojda, Darvina, Gorkog, Hitlera, Šoa, Lutera, Gandija i Džefersona.

Eriksonova velika zasluga je što je u psihologiju uveo i razradio pojam identiteta, izgradivši vrlo uticajnu i mnogostruko praktično primenljivu psihosocijalnu teoriju razvoja identiteta. Njegov značajan doprinos je što je ego i čovekov identitet i njegove krize smestio u društveni i istorijski milje, povezujući čvrsto ono što je intimno, krajnje subjektivno sa onim što je objektivno dato, društveno i kulturno. „Upravo smeštanje *ja* u kulturni i istorijski kontekst – okvir vremena i prostora – najkreativniji je Eriksonov doprinos teoriji o *ja*”²⁵, smatraju poznati

²⁴ *Identitet i životni ciklus*, 2003, str. 230.

²⁵ Hol, K. i G. Lindzi, *Teorije ličnosti*, 1983, str. 111.

teoretičari ličnosti Hol i Lindzi. Najzad, on je proširio istraživanje ljudskog razvoja na celokupni životni ciklus, od rođenja do smrti.

Žarko Trebješanin

Predgovori

Zbirka eseja, ovde ponovo objavljena, prvi put se pojavila 1959. godine kao prva monografija prvi tom, u seriji *Psihološki problemi* u izdanju „International Universities Press”. Upućivanje na „psihološke probleme” na početku i na kraju originalnog predgovora koji sledi, odnosi se na tu publikaciju.

Predgovor 1 (1959)

Ponovno objavljivanje odabranih radova obično zahteva obrazloženje. Ova monografija sadrži spise koji su traženi kao izvorni materijal – postoji veoma uporan zahtev različitih profesionalnih krugova, što ukazuje da se radi o veoma živom „psihološkom problemu”.

Naslov govori o obuhvatnoj temi: radi se o jedinstvu ljudskog životnog ciklusa i specifičnoj dinamici svakog od njegovih stadijuma, određenoj zakonima individualnog razvoja i društvene organizacije. Ova tema, do sada, u psihoanalizi nije bila razmatrana mimo detinjstva, a nekoliko radova moglo je tek da ocrta specifičan psihosocijalni zadatak mladalaštva, naime, formiranje ego identiteta, i da skicira posao koji tek predstoji.

Priroda mojih radova objašnjava razlike u pogledu njihove posvećenosti teoriji. Prvi članak (izbor kliničkih beleški koje su prethodile i, zapravo, bile izvorni materijal za knjigu *Detinjstvo i društvo*, ilustruje kombinaciju terapijske opservacije i utisaka iz „primenjenog” rada koja navodi kliničara da preispita svoje pretpostavke. Ovde se primena ne odnosi samo na korišćenje psihoanalitičkih hipoteza u drugim oblastima – kao što je obrazovanje Indijanaca, rad u ratu i longitudinalano izuča-

vanje dece – već na zajedničke uslove opservacije u ovim oblastima. Kliničar pristupa takvim uzgrednim prilikama za komunikaciju i praksu služeći se bilo kojom teorijom koju su njegove navike opservacije već počele da podrazumevaju; tek postepeno postaje očigledno kako van-klinička primena teorije sugerise nov pristup samoj kliničkoj teoriji.

Rad *Razvoj i krize zdrave ličnosti* duguje svoje postojanje jednom drugom izazovu. Grupa eksperata za dečji razvoj koju je Dečji biro SAD imenovao radi pripreme kratkog pregleda potvrđenih činjenica i izglednih teorija u vezi sa mentalnim zdravljem u detinjstvu za potrebe konferencije Bele kuće 1950. godine, piscu je postavila pitanje, kao kliničaru i građaninu, kako bi u tom trenutku i za te potrebe mogao da formuliše ono što je u vezi sa razvojem „zdrave ličnosti” proizlazilo iz njegove knjige *Detinjstvo i društvo*. Pisac je odbacio sopstvene bojazni u pogledu teorijske preuranjenosti i mogućih zloupotreba šeme normalnosti i, uz pomoć Džoan Erikson (kao majke i vaspitača), razradio neke kliničke uvide. Uvid je, naravno, sastavni deo rada kliničara; ali kada se stavi na papir, on mora da uključi, a ne da prelazi preko bilo kakvog proverljivog znanja, konsistentne teorije ili terapijskog postupka kojima raspolaže kliničar (vidi: Erikson, 1958b). Članak se ovde pojavljuje uglavnom u onom obliku kako je prezentovan studijskoj grupi koja je radila pripreme za konferenciju Bele kuće. Pa ipak, obeležio sam kurzivom izvesne bitne stavke za koje iskustvo pokazuje da se lako ignorišu, a nekoliko novih fusnota upozorava na moguće zloupotrebe same rasprave.

Problem ego identiteta bio je namenjen sasvim drugačijoj publici. Komitet za program Američkog psihoanalitičkog udruženja zamolio je da opširnije govorim o toj temi u jednoj sekciji na zimskom godišnjem zasedanju. Prirodno, ovde su brojnija pozivanja na psihoanalitičku teoriju, kao i na terapijsku tehniku, mada sam i tu, kao i drugde, ostavio metapsihološka pitanja stručnjacima za ovu vrstu promišljanja.

Uprkos razlikama, ipak, ova tri članka opisuju tri povezana koraka u kliničkoj misli: postepeno sužavaju problem psihosocijalnog razvoja počevši od opštih kliničkih zapažanja ka prvoj skici psihosocijalnih stadijuma i, konačno, do detaljnije formulacije jednog od stadijuma,

naime, adolescencije. Buduća istraživanja moraju da se usredsrede na poređenje nekoliko životnih stadijuma izučavanih na ovaj način i, na kraju, moraju da se okrenu ka implikacijama ovakvih studija za razumevanje čitavog ljudskog životnog ciklusa.

Radnici iz drugih oblasti naći će u mojoj bibliografiji reference na zapisnike brojnih interdisciplinarnih skupova na kojima su izlagane i komentarisane moje koncepcije (Erikson, 1091a, 1953, 1955a, 1955b, 1956, 1958c; Erikson i Erikson, 1957). Danas kada direktna usmena i društvena komunikacija između disciplina i kontinenta uveliko zamenjuje samotničko i detaljno proučavanje knjiga, neizbežna je određena količina ponavljanja uz dopuštene varijacije. Moje knjige *Detinjstvo i društvo* (1950a) i *Mladi čovek Luter* (1958a) pokazuju koliko sam i sam bio uspešan u integraciji kliničkih i primenjenih pristupa. Međutim, psihoanalitičar-kliničar primetiće da sam tek poslednjih godina počeo da se ozbiljno zauzimam za probleme kliničkog dokaza (1954, 1958b) i terapijske metode, u svetlu naše proširene istorijske svesnosti. U tom pogledu, takođe, prateći deo maršrute kliničkog radnika, ova monografija verno predstavlja jednu još uvek otvorenu psihološku temu.

Predgovor 2 (1979)

Ako je još pedesetih godina trebalo „obrazloženje” za ponovljeno objavljivanje odabranih eseja, napisanih tokom dve prethodne decenije, šta da navedem kao objašnjenje za ponovljeno izdanje iste publikacije ove godine, 1979, pogotovo što su neki od ovde priloženih radova u međuvremenu već uključeni u knjigu *Identitet: omladina i kriza* (1968.)? Istina, moj izdavač mora da zna šta radi, čim smatra da je „dovoljan razlog” ponuden u prvom predgovoru još uvek valjan, naime, da izgleda da postoji „uporna potražnja” za upravo ovom zbirkom ranih eseja. Mogu samo da potvrdim sledeće: opšti ton onoga što sam tada nazvao „maršruta kliničkog radnika” kao da je sačuvao neku posebnu privlačnost nastavnicima i studentima iz različitih oblasti i zemalja. Možda originalna zapažanja koja vode prepoznavanju nove kontekstualne srodnosti fenomena koji su prethodno smatrani međusobno izolovani, mogu

da dovedu do onoga što je jedan moj prijatelj nazvao „autentičnost” izraza, koja ostaje vredna čitanja čak i ako neki pojmovni detalji ostaju široko otvoreni.

U prvom izdanju, a za namene novoosnovanih *Psiholoških problema*, naš pokojni prijatelj Dejvid Rapaport (David Rapaport) napisao je dugačak uvod „Istorijsko istraživanje psihoanalitičke ego psihologije” (1957-1958). Vraćajući se unazad do samih početaka Frojdove misli, podelio je istoriju ego psihologije na četiri faze, od kojih prva završava 1897, a poslednja počinje 1930-ih, sa glavnim delima Ane Frojd (Anna Freud, 1936) i Hajnca Hartmana (Heinz Hartmann, 1939). Rapaportov detaljan prikaz ovih faza vredan je divljenja, a njegov esej postao je čvrst i nezavisan deo njegovog životnog dela koji sada izučava čitateljska publika koja se možda preklapa, ali ne i podudara, s onom koja čita ovaj tom. U stvari, Rapaportovo izuzetno naglašavanje istorijskih i terminoloških detalja – kako smo to odlučili moj izdavač i ja – nije neophodno i moglo bi čak zbuniti mnoge čitaoce koji prvo žele da steknu početno razumevanje odnosa između ego psihologije mog vremena i moje teorije *psihosocijalnog razvoja* koja je u procesu nastajanja. Stoga smo odlučili da izostavimo najveći deo Rapaportovog eseja iz ovog ponovljenog izdanja.

Međutim, hteo bih, sa zahvalnošću, da navedem odlomke iz nekih njegovih završnih razmatranja koja se tiču mesta koje moje formulacije imaju u tkanju ego psihologije.

Hartmanova teorija adaptacije uključuje opštu teoriju odnosa sa realnošću, koja naglašava posebnu ulogu društvenih odnosa (Hartmann, 1939.; Hartmann and Kriss, 1945.; Hartmann, Kris and Loewenstein, 1951). Pa, ipak, ona ne pruža specifičnu i diferenciranu psihosocijalnu teoriju...

Erikson se usredsređuje na epigenezu ega (Erikson, 1937; 1940a), na teoriju odnosa prema realnosti (1945), i naročito na razradu teorije uloge socijalne realnosti (1945), i to čini srž njegove psihosocijalne teorije razvoja (1950a), koja nadopunjuje Frojdovo shvatanje treće faze i Hartmanovu razradu.

Eriksonova teorija opisuje *sled faza epigeneze ega* (1950b) i tako razlaže po stavkama Hartmanov koncept autonomnog razvoja ega, koji je doveo do uopštavanja Frojdove ideje o razvoju anksioznosti.

Sled faza razvoja ega paralelan je razvoju libida (1950a, poglavlje 2), nastavlja se i posle, te obuhvata *čitav životni ciklus* (poglavlje 7). Ovo shvatanje je prvo u istoriji psihoanalitičke teorije koje obuhvata one faze životnog ciklusa koje su se obično podvodile pod jedinstven pojam genitalne zrelosti, i pruža sredstva za njihovo istraživanje...

Ključna karakteristika ove psihosocijalne teorije razvoja ega i Hartmanove teorije adaptacije (nasuprot „kulturalističkim” teorijama) jeste da nude pojmovno objašnjenje socijalnog razvoja individue praćenjem ispoljavanja *genetski određenog socijalnog karaktera ljudske individue* tokom susretanja sa socijalnim okruženjem u svakoj fazi epigeneze. Dakle, ne pretpostavlja se da su društvene norme nakalemjene na genetski asocijalnu individuu putem „discipline” i „socijalizacije”, nego da društvo u kojem se pojedinac rađa ovoga čini svojim pripadnikom tako što utiče na *način na koji* pojedinac rešava zadatke koje pred njega postavlja svaka faza epigenetskog razvoja...

Eriksonova teorija (kao i Frojdova, dobrim delom) luta kroz fenomenološke, specifično kliničko psihoanalitičke i opšte psihoanalitičko-psihološke pretpostavke, a da ih sistematski ne diferencira. Shodno tome, pojmovni status ove teorije još uvek nije jasan. Zadatak ego psihologije u budućnosti jeste da sistematizuje ovu teoriju i da razjasni pojmovni status njenih termina.

Eriksonov doprinos čini organski nastavak Frojdove teorije i one su, kao i Hartmanov prilog, međusobno konzistentne i komplementarne. Ipak, Erikson je svoju teoriju na eksplicitan način povezao pre svega sa Frojdovom psihologijom ida, manje sa pojmovima Frojdove ego psihologije, a samo neznatno sa Hartmanovom teorijom. Isto tako ni Hartman nije pokušao da formuliše odnos između svoje i Eriksonove teorije. Ovde se ego psihologija suočava sa zadatkom integracije.

Ovi su pasusi čitaocu monografije očito pružili blagonaklon prikaz teorijskog objedinjenja koje sam pripremao u ta tri eseja. Ono što

čak i Rapaport u svom zaključku mora da okarakterise kao nejasan teorijski status pojmova moje teorije odnosi se najviše na pojam koji je ključan u ovoj publikaciji, ali manje korišćen u mojim kasnijim radovima, naime, pojam „ego identiteta”. Naime, moja putanja kroz pitanja o identitetu i životnom ciklusu ne prekida se kod stizanja do uporišta u postojećoj ego psihologiji. Pre će biti, kao što to Rapaport uzgred ukazuje, da ovo putovanje, upravo na ovim stranicama, vodi do psihosocijalne teorije psihosocijalnog razvoja, čije sam trenutno postojeće elemente sastavio tek nedavno na zahtev Nacionalnog instituta za mentalno zdravlje (u štampi). Ova psihosocijalna orijentacija, nadalje, postala je deo istorijske orijentacije koja će nas konačno prisiliti da posmatramo funkcionisanje ega (kao i naše pokušaje da shvatimo prirodu onoga što zovemo „ego”) kao procese koji leže u osnovi istorijske relativnosti. Taj trend bio je očigledan već u mojim knjigama *Detinjstvo i društvo* (1950a, revidirano 1963. godine) i *Mladi čovek Luter* (1958a), koje su objavljene u vreme kada se pojavila i ova monografija.

Kao što nagoveštava prvi pasus, ova publikacija je prvi i tragajući pokušaj da se sa stanovišta kliničkog posmatranja pristupi promenljivom etosu istorijskih perioda. Ali to može da znači, ponekad dosta pristrasno, isticanje simptomatologije nekih psihičkih poremećaja koji tokom određenog perioda preovlađuju kod značajne manjine stanovništva i na taj način predstavljaju *epidemiološki pandan dominantnom etosu* obrazaca zajedništva i produktivnosti datog perioda. Kako objasniti najzad ravnotežu između podstičućih i ometajućih sila karakterističnih za dati istorijski period? Tom sam pitanju mogao pristupiti tek u kasnijem biografskom radu koji opisuje interakciju genijalnih vođa sa svojim vremenom: Gandija koji preuzima odgovornost u svojim srednjim godinama za sudbinu Indije (1969) i Džefersonovo preuzimanje sveobuhvatne uloge u pojavljivanju američkog identiteta (1974). Međuodnosu stilova individualnosti i zajedništva u obrascima svakodnevnog života pristupio sam u knjizi o igri, ritualizaciji i politici (1977).

Moglo bi se kazati da čitav ovaj rad teži formulaciji komplementarne međugre životne istorije i istorije. U skladu s time uvek može da

se vidi da do pronicljivih kliničkih zapažanja i formulacija dolazimo uzgredno, preko raspoznatljivih istorijskih procesa. Kada se usredsređujemo na bilo koju životnu temu, ne samo na identitet, lako se događa da nas vode motivi koji imaju koren u našoj *ličnoj istoriji*. To sam imao priliku da ocrtam u autobiografskom delu eseja (1975), u kojem sam okupio muškarce i žene iz različitih naučnih i humanističkih oblasti radi razmatranja porekla jednog od najpresudnijih pojmova u našim ličnim i profesionalnim životima. Međutim, istovremeno, *terapijski i teorijski* tok razvoja moje oblasti, kako opisuje Rapaport i kako ga u narednim tekstovima potvrđuju moje kliničke epizode, snažno je ukazao na potrebu za konceptom identiteta, kao i, s nezaboravnim krešendom, na istorijsko pogoršanje problema identiteta kod mladih šezdesetih godina kada sam, u stvari, pre svega bio profesor na koledžu (1963).

Ova ponovno objavljena publikacija, međutim, koncentriše se na temu koja je fundamentalna za sve ove perspektive, naime, na mesto psihosocijalnog identiteta unutar razvojne logike ljudskog životnog ciklusa onako kako je shvaćen četrdesetih i pedesetih godina.

Razvoj ega i istorijska promena

Kliničke beleške

Ljude koji dele etnički prostor, istorijsko razdoblje ili ekonomske težnje, usmeravaju zajedničke slike dobra i zla. Bezgranično raznovrsne, ove slike odražavaju varljivu prirodu istorijske promene. Pa ipak, u razvoju ega svakog pojedinca one poprimaju krajnje konkretan oblik u vidu savremenih društvenih modela, ubedljivih prototipova, dobra i zla. Psihoanalitička ego psihologija nema odgovarajuća, teorijski specifična objašnjenja tih konkretnih pojava. S druge strane, istoričari i nadalje ignorišu jednostavne činjenice – da su sve ljude rodile majke; da je svako nekada bio dete; da ljudi kao i narodi započinju svoj put u obdaništu; kao i da se društvo sastoji od pojedinaca u svom procesu razvoja od deteta do roditelja.

Jedino zajedničkim naporima psihoanaliza i društvene nauke mogu mapirati životni ciklus isprepleten sa istorijom zajednice. U tu svrhu, ova zbirka kliničkih beležaka nudi pitanja, ilustracije i teorijska razmatranja odnosa detetovog ega i aktuelnih istorijskih prototipova.

Grupni identitet i ego identitet

1

Originalne Frojdove formulacije u vezi sa egom i njegovim odnosom sa društvom nužno su zavisile od opšteg trenda njegovog analitičkog dokaza i socioloških formulacija toga doba. Frojd je u svojoj prvoj diskusiji o psihologiji grupa citirao postrevolucionarnog francuskog sociologa Le Bona. Ta je činjenica ostavila trag na kasnija psihoanalitička razmatranja „mnoštva” ljudi. Kako je Frojd primetio, Le Bonove „mase” su društvo nazadnih, bespomoćnih masa koje uživaju u anarhiji između dva stadijuma u razvoju društva i, u najboljem i najgorem slučaju, vodene gomile. Takve gomile postoje, njihova definicija je na mestu. Međutim, postoji širok jaz između ovih socioloških zapažanja i materijala koji obezbeđuje psihoanalitički metod – naime, individualne istorije rekonstruisane na osnovu transfera i kontratransfera, u terapijskoj situaciji u dvoje. Metodološki jaz koji je iz toga proizašao, ovekovečio je u psihoanalitičkoj misli veštačko razlikovanje pojedinca-unutar-porodice (koji je očigledno okružen projekcijama svoje porodične konstelacije na „spoljni svet”) od pojedinca-u-masi, utopljenog u „neodređenom agregatu” ljudi.¹ Fenomen i pojam *društvene organizacije* i njegov odnos sa egom pojedinca dugo je bio sveden na postojanje „socijalnih faktora”.

¹ Psihoanalitičar vidne istorijske orijentacije ponovio je još 1944. godine kako je „svaki član velike skupine ljudi individua i neindividua, delić mase podložan mnogim psihološkim zakonima koji su drugačiji od onih po kojima se vlada kada je sam kod kuće” (Zilboorg, 1944, str. 6).

Ako za trenutak prihvatimo kao reprezentativnu sliku čoveka koji je geografski sasvim sam (i to kod kuće), sumnjivo je da li su psihološki zakoni koji upravljaju njegovom usamljenošću zaista drugačiji od onih koji njime upravljaju kada je u „masi”. Zar ne bi bilo tačnije kazati: menja se situacija, a s njom i pragovi svesnosti i pokretljivosti, dostupni kanali komunikacije i sredstva izražavanja i akcije? To da čovek uopšte može biti psihološki sam, da je čovek „sam” suštinski „bolji” nego kada je u grupi, da čovek koji je privremeno sam prestaje da bude politička životinja, ti i slični stereotipi mogu da se prihvate samo da bi poslužili za dalju analizu.

U celini uzevši, pojam ega bio je skiciran prethodno definisanim svojim bolje poznatim suprotnostima, biološkim idom i sociološkim „masama”: ego, individualni centar organizovanog iskustva i razumnog planiranja, stajao je ugrožen kako anarhijom primitivnih impulsa, tako i bezakonjem duha grupe. Moglo bi se reći da je na onom mestu gde Kant daje koordinate moralnog građanina, „zvezdano nebo iznad njega” i „moralni zakon unutar njega”, rani Frojd postavio svoj bojažljivi ego između ida unutar njega i gomile oko njega.

Da bi objasnio nepouzdanu moralnost opkoljenog čoveka, Frojd je unutar ega ustanovio ego ideal ili superego. U početku je naglasak bio opet na stranom teretu koji je nametnut egu. Kako je Frojd istakao, superego je internalizacija svih ograničenja kojima se ego mora pokoriti. On je nametnut detetu („*von aussen aufgenötigt*”) putem kritičkog uticaja roditelja, a kasnije i profesionalnih vaspitača i onoga što rani Frojd naziva neodređenim mnoštvom drugih ljudi („*die unbestimmte Menge der Genossen*”) koji čine „milje” i „javno mnjenje” (Frojd, 1914).

Okruženo tako moćnim neodobravanjem, detetovo prvobitno stanje naivne ljubavi prema sebi biva ugroženo. Dete traži uzore prema kojima bi se poredilo i traži sreću, nastojeći da liči na njih. Kada u tome uspe, ono ostvaruje samopoštovanje, neubedljivu kopiju originalnog narcizma i osećanja omnipotencije.

Ovi rani pojmovni modeli nikada nisu prestali da utiču na pravac diskusija i ciljeve kliničke psihoanalitičke prakse.² Međutim, fokus psihoanalitičkog istraživanja pomerio se na mnoštvo genetičkih problema. Od proučavanja gubitka ega u amorfnom mnoštvu ili vodenoj gomili okrenuli smo se problemu porekla infantilnog ega u organizovanom društvenom životu. Umesto da naglašavamo šta društvena organizacija detetu odriče, želimo razjasniti šta ona detetu prvo daruje, pošto ga

² U Fenihelovoj (Fenichel) obuhvatnoj knjizi o teoriji neuroza (1945) tek pred kraj poglavlja o mentalnom razvoju uvodi se tema socijalnih prototipova, a i tada u obliku negacije: „Ni verovanje u ‘idealne modele’, niti izvestan stepen ‘socijalnog straha’ nisu nužno patološki”. O problemu društvenog porekla superega ne diskutuje se sve do strane 463, u poglavlju o poremećajima karaktera.

ona održava u životu i, doprinoseći zadovoljenju njegovih potreba na specifičan način, navodi ga na određen životni stil. Umesto da prihvatimo edipalno trojstvo kao nesvodljivu shemu čovekovog iracionalnog ponašanja, nastojimo da postignemo veću specifičnost tako što istražujemo način na koji društvena organizacija, zajedno s drugim faktorima, determiniše strukturu porodice, jer kao što je Frojd rekao pri kraju svog života...” ono što deluje (u superegu) nisu samo lični kvaliteti tih roditelja nego i sve ono što je stvorilo presudan efekat na njih same, ukusi i standardi društvene klase u kojoj žive i osobine i tradicija rase iz koje potiču” (1938, str. 122–123).

2

Frojd je pokazao da seksualnost počinje s rođenjem, takođe, dao nam je oruđe da dokažemo činjenicu da društveni život započinje s početkom svakog pojedinca.

Neki od nas primenili su ova oruđa u izučavanju takozvanih primitivnih društava u kojima je vaspitanje deteta integrisano u dobro definisan ekonomski sistem i mali, statični inventar društvenih prototipova³. U takvim grupama, kako smo zaključili, vaspitanje deteta je postupak kojim se osnovni načini organizovanja iskustva date grupe (njen grupni identitet) prenose na rana telesna iskustva odojčeta i, putem njih, na začetke njegovog ega.

Hteo bih prvo da ilustrujem pojam grupnog identiteta kratkim osvrtom na antropološka zapažanja koja smo pre nekoliko godina napravili Mekil i ja. Mi smo opisali kako je u jednom delu reedukacije američkih Indijanaca istorijski identitet Sijuksa, kao – sada bivših – lovac na bizone, stajao suprotstavljen profesionalnom i klasnom identitetu njihovog reedukatora, američkog civilnog službenika. Istakli smo kako identiteti ovih grupa počivaju na ekstremnim razlikama u geografskom i istorijskom pogledu (kolektivni ego-prostor-vreme) i na ra-

³ Ovaj članak sledi rad „Detinjstvo i tradicija kod dva plemena američkih Indijanaca” (Erikson, 1945) i u ovom uvodnom delu oni se preklapaju.

dikalnim razlikama u ekonomskim ciljevima i sredstvima (kolektivni životni plan).

U ostacima identiteta Sijuks Indijanaca preistorijska prošlost je snažna psihološka realnost. Pokoreno pleme se ponašalo kao da je vođeno nekim životnim planom koji se sastoji od pasivnog otpora prema sadašnjosti, koja ne uspeva da reintegriše ostatke identiteta ekonomske prošlosti, kao ni snova o restauraciji u kojima bi budućnost vodila nazad u prošlost a vreme opet postalo vanistorijsko, prostor neograničen, aktivnost nesputano centrifugalna a priliv bizona neiscrpan. Njihovi federalni vaspitači, s druge strane, propovedali su životni plan sa centripetalnim i lokalizovanim ciljevima: farma, ognjište, račun u banci – sve to dobija značenje iz životnog plana u kome je prošlost prevaziđena, a puno zadovoljenje u sadašnjosti žrtvuje se uvek višem standardu života u večito udaljenoj budućnosti. Put ka toj budućnosti nije spoljašnje obnavljanje već unutrašnja reforma.

Očigledno je da svaka stavka ljudskog iskustva, dok je proživljava član jedne od grupa i dok je međusobno dele ili o njoj diskutuju članovi obe grupe, mora da bude definisana prema njenom mestu na koordinatama ovih međuprožimajućih planova.

Primitivna plemena imaju direktan odnos prema izvorima i sredstvima priozvodnje. Njihova oruđa su produžetak ljudskog tela. Deca u ovim grupama učestvuju u tehničkim i magijskim radnjama; za njih telo i sredina, detinjstvo i kultura mogu biti puni opasnosti, ali su jedan isti svet. Inventar društvenih prototipova je mali i statičan. U našem svetu, mašine, daleko od toga da su produžetak tela, naprotiv, čitave ljudske organizacije produžetak su mašinerije; magija služi samo posrednim vezama; a detinjstvo postaje zaseban segment života sa svojim sopstvenim folklorom. Ekspanzivnost civilizacije, zajedno sa njenom stratifikacijom i specijalizacijom, primorava decu da zasnivaju svoje ego modele na promenljivim, delimičnim i kontradiktornim prototipovima.

3

Dete u razvoju mora dobiti aktivirajući smisao za realnost putem svesnosti da je njegov individualni način ovladavanja iskustvom (njegova ego sinteza) uspešan oblik grupnog identiteta i da je u skladu sa prostorno-vremenskim koordinatama i životnim planom grupnog identiteta.

Dete koje je upravo prohodalo podstaknuto je da ponavlja i usavršava hodanje ne samo usled libidinalnog zadovoljstva u smislu Frojdovog shvatanja lokomotornog erotizma, niti samo usled potrebe za ovladavanjem, u smislu radnog principa Ajvsa Hendrika (Ives Hendrick); dete takode postaje svesno novog statusa i ugleda „onoga ko može da hoda”, bez obzira na konotacije koje se zateknu na koordinatama životnog plana njegove kulture – recimo, „onaj ko će daleko stići”, ili „onaj koji će biti pošten”, ili „onaj koji bi mogao otići predaleko”. Biti „onaj koji može da hoda” tek je jedan od mnogih koraka u razvoju deteta koji doprinosi realističnijem samopoštovanju tako što se ovladavanje fizičkom veštinom podudara sa kulturnim značenjem, a funkcionalno zadovoljstvo sa društvenim priznavanjem. Ovo samopoštovanje nipošto nije samo narcistička potvrda infantilne omnipotencije (koja se može ostvariti i uz manje napora); ono prerasta u uverenje da ego uči efikasne korake u pravcu opipljive kolektivne budućnosti, da se razvija u određen ego unutar društvene realnosti. Ovaj doživljaj zovem ego identitet. Probaću da ga pojasnim kao subjektivno iskustvo i kao dinamičku činjenicu, kao grupno psihološki fenomen i – u najvećem delu ovog rada – kao predmet kliničkog istraživanja.

Svesno osećanje ličnog identiteta zasniva se na dva simultana zapažanja: neposrednoj percepciji sopstvene samoistovetnosti („self-sameness”) i vremenskog kontinuiteta; i simultanom opažanju činjenice da i drugi prepoznaju samoidentičnost i kontinuitet date osobe. Ono što nazivam ego identitetom više je od proste činjenice postojanja koju izražava pojam ličnog identiteta, to je ego kvalitet tog postojanja.

Ego identitet je, dakle, u svom subjektivnom aspektu, svesnost činjenice da postoji samoistovetnost i kontinuitet sintetskih metoda ega

i efikasnosti tih metoda u očuvanju istovetnosti i kontinuiteta onoga što osoba znači drugima.

4

Kada je Frojd primenio savremeno shvatanje fizičke energije u psihologiji, bio je to korak od neprocenjivog značaja. Međutim, teorija po kojoj se instinktivna energija prenosi, premešta i transformiše, po analogiji sa očuvanjem energije u fizici, ne omogućava nam više da ovladamo podacima koje smo uspeli da uočimo.

Na ovom mestu pojam ega treba da premesti jaz. Moramo pronaći vezu između društvenih predstava i organizmičkih sila, i to ne samo u smislu da su pomenute predstave i sile, kako se kaže, „međusobno povezane”. Više od toga: uzajamno upotpunjavanje etosa i ega, grupnog i ego identiteta, stavlja na raspolaganje veći zajednički potencijal i ego sintezi i društvenoj organizaciji.

Kada Sijuks Indijanac, na vrhuncu svog religijskog zanosa, kroz svoje grudi probije štapiće koje zaveže za konopac, a konopac za kolac i zatim (u osobitom transu) pleše unazad dok se konopac zateže sve dok štapići ne rascepe njegove grudi i krv u mlazevima poteče niz njegovo telo, u ovom ekstremnom ponašanju nalazimo smisao: on okreće protiv sebe neke, prvo izazvane, a zatim energetske frustrirane infantilne impluse, „fiksaciju” koja je od presudnog značaja za grupni identitet Sijuksa i za njegov individualni razvoj.⁴ Ritual postavlja „id” i „super-ego” u jasnu opoziciju, kao i neuspeli rituali naših neurotičnih pacijenata. Sličan smisao ima i ponašanje čoveka iz plemena Jurok (Yurok), koji, nakon što je bio sa ženom, odlazi da se zagreje uz vatru u sauni („sweathouse”), sve dok ne postane dovoljno gibak da se provuče kroz ovalni otvor u zidu samo da bi skočio u hladnu reku. Nakon toga on smatra da je ponovo čist i dovoljno snažan da lovi mrežom lososa, svetlu ribu. U ovom slučaju, samopoštovanje i unutrašnja sigurnost se očigledno

⁴ Kao što je na drugom mestu detaljno objašnjeno (Erikson, 1945), takva tačka kolektivne fiksacije je značajan deo ukupne instinktivne samoregulacije jedne kulture.

obnavljaju činom iskupljenja. Indijanci iz istog plemena, nakon što ostvare poduhvat premošćavanja reke branom, čime obezbeđuju zalihu lososa za čitavu zimu, doživljavaju jednom godišnje, manično oslobađanje orgijastičke razuzdanosti u promiskuitetnim odnosima, bez kajanja. Međutim, ako pokušamo da odredimo stanje relativne ravnoteže između ovih poznatijih ekstrema, ako se zapitamo šta to karakteriše Indijanca kada ne čini ništa drugo nego samo postoji kao Indijanac, potčinjen dnevnim zadacima godišnjeg ciklusa, našem opisu će nedostajati odgovarajući referentni okvir. Mi tragamo za malim znacima činjenice da čovek, bilo gde i bilo kada, odaje kroz sitne emocionalne i ideacione promene, postojeći konflikt koji se manifestuje u promeni raspoloženja. Ono može da varira od neodređene anksiozne depresije, preko onoga što Frojd označava kao „izvesno međustanje”, pa do povišene dobrobiti i nazad („von einer übermäßigen Gedrücktheit durch einen gewissen Mittelzustand zu einem erhöhten Wohlbefinden”). Ali, da li je to međustanje zaista tako beznačajno da se može definisati negativno, onime šta nije, tvrdnjom da to nije ni manični ni depresivni trend, da u tom trenutku očigledno postoji zatišje na borbenom polju ega, jer super-ego trenutno nije ratoboran, a id je pristao na primirje?

Neophodnost definisanja relativne ravnoteže između različitih „stanja uma” postala je akutna kroz potrebu da se proceni moral u ratu. Imao sam mogućnost da načinim neka zapažanja jednog od ekstremnijih miljea ljudskog delovanja, naime, života u podmornicama (Erikson, 1940b). U tim uslovima emocionalna savitljivost i društvena snalažljivost nalaze se na najvećem testu. Herojska očekivanja i falusno-lokomotorne fantazije sa kojima adolescenti dobrovoljci pristupaju životu na podmornici u celini nisu mogla da se ispune kroz male poslove i na ograničenom prostoru svakodnevnog iskustva na podmornici, kao ni u ulozi relativno slepog, gluvog i glupog koja se od njega zahteva u akciji. Izuzetna međuzavisnost posade i uzajamna odgovornost za komfor i život u dugotrajnim krajnje tegobnim uslovima ubrzo zamenjuju prvobitne fantazije. Posada i kapetan uspostavljaju simbiozu kojom ne upravljaju samo zvanična pravila. Sa zadivljujućim taktom i urođenom

mudročću ostvaruju se prećutni sporazumi tako da kapetan postaje senzorni sistem, mozak i savest celog organizma kojeg čine svakog trenutka uskladeni mašinerija i ljudstvo. Pomoću istih sporazuma članovi posade mobilisu kompenzatorne mehanizme (npr. kolektivno konzumiranje bogate trpeze), što im omogućava da izdrže monotoniju i budu spremni za trenutnu akciju. Takva automatska uzajamna prilagodavanja na ekstremne okolnosti imaju „analitičkog smisla” primarno tamo gde se može ući u trag prividnoj regresiji na primarnu hordu i nekoj vrsti oralne letargije. Ipak, ako se zapitamo zašto uopšte ljudi biraju takav život, zašto ga se drže uprkos neverovatnoj monotoniji i povremenim opasnostima nalik na noćne more, i, iznad svega, zašto funkcionišu u dobrom zdravlju i dobrom raspoloženju, nemamo zadovoljavajući dinamički odgovor. Neretko se sumnja u psihijatrijskim razmatranjima, samo na osnovu analogija, da su čitave jedinice, posade i profesionalne grupe regresivne ili motivisane latentnim homoseksualnim ili psihopatskim tendencijama.

Ono što podmorničar u svom radu, Indijanac na poslu i dete u razvoju imaju zajedničko sa svim ljudima koji osećaju da su jedno s onim što rade i kada to rade, srodno je onom „međustanju” koje bismo hteli da naša deca sačuvaju kada odrastu, a naši pacijenti da postignu kada obnove „sintetičku funkciju ega” (Nunberg, 1931). Znamo da kada se to stanje postigne, igra postaje slobodnija, zdravlje blistavo, seks zreliji, a rad smisleniji. Primenivši psihoanalitičke pojmove na probleme grupa, osećamo da nam jasnije razumevanje uzajamnog nadopunjavanja ego sinteze i društvene organizacije može pomoći da terapijski procenimo psihološki međuprostor. Širenje i kultivacija ovog prostora na višim nivoima ljudske organizacije cilj su svih terapijskih nastojanja, društvenih i individualnih.

Patologija ega i istorijska promena

1

Dete ima mnoge mogućnosti da se identifikuje, manje ili više eksperimentalno, sa stvarnim ili fiktivnim ljudima oba pola, s navikama, crtama, zanimanjima i idejama. Određene krize prisiljavaju ga da napravi korenite izbore. Međutim, istorijska era u kojoj dete živi nudi samo ograničen broj društveno značajnih modela za delotvorno kombinovanje fragmenata identifikacije. Njihova korisnost zavisi od načina na koji simultano zadovoljavaju zahteve stadijuma sazrevanja organizma i sklonost ega sintezi.

Očajnički intenzitet mnogih simptoma koje susrećemo kod dece izražava nužnost odbrane tek napupelog ego identiteta koji detetu nudi mogućnost integracije brzih promena što se odigravaju u svim oblastima njegovog života. Ono što posmatraču može delovati kao veoma snažna manifestacija golog instinkta, često je samo očajnička molba deteta da mu se dopusti sinteza i sublimacija na jedini mogući način. Stoga možemo očekivati da mladi pacijent reaguje samo na one terapijske mere koje će mu pomoći da ostvari preduslove uspešnog formiranja njegovog prvobitnog ego identiteta. Terapija i vođenje mogu pokušati da nepoželjne identifikacije zamene poželjnijima, ali ukupna konfiguracija ego identiteta ostaje nepromenljiva.⁵

Pomišljam ovde na sina jednog bivšeg nemačkog vojnika koji je emigrirao iz svoje zemlje jer mu je nacizam bio neprihvatljiv. Njegov mali sin jedva da je imao vremena da upije nacističku indoktrinaciju pre

⁵ Ovo svakako ima očigledne implikacije za „re edukaciju” tzv. loših naroda. Može se predvideti da nema tog priznanja grešnosti niti obećanja da će biti dobri koje će narod učiniti „demokratskim” sve dok se nov ponuđeni identitet ne integriše sa ranijim pojmovima snage i slabosti, maskulnosti i femininosti, zasnovanim na iskustvima u geografsko-istorijskoj matrici naroda i u detinjstvu pojedinca. Samo onaj pobednik koji demonstrira istorijsku neizbežnost nadnacionalnih ciljeva i koji zna kako da ih zasniva na ustanovljenim regionalnim identitetima od starih naroda načiniće nove ljude.

nego što je došao u ovu zemlju, gde se, kao i većina dece, brzo amerikanizovao. Međutim, postepeno je razvio neurotičnu pobunu protiv svih autoriteta. Ono što je govorio o „starijoj generaciji” i način na koji je to govorio bilo je kao skinuto s nacističkih pamfleta, koje on nikada nije čitao; njegovo ponašanje bila je nesvesna pobuna dečaka, pripadnika Hitlerove mladeži. Površna analiza otkrila je da se dečak putem identifikacije sa sloganima Hitlerove mladeži identifikovao ujedno sa agresorima prema njegovom ocu, prema edipalnom principu.

U tom momentu dečakovi roditelji odlučili su da ga pošalju u vojnu školu. Očekivao sam da se dečak burno suprotstavi. Umesto toga došlo je do upadljive promene čim su mu dali uniformu, uz obećanje zlatnih traka, zvezda i činova. Kao da su ti vojni simboli doveli do iznenadne i odlučne promene u njegovoj unutrašnjoj ekonomiji. On je sada, nesvesno, bio pripadnik Hitlerove mladeži, ali upakovan u američki prototip: polaznik vojne škole. Otac, običan civil, sada više nije bio niti opasan, niti važan.

Međutim, na neki način su taj isti otac i njegovi surogati nesvesnim gestovima (Erikson, 1942) (naročito govoreći o vojnim podvizima u Prvom svetskom ratu) omogućili da se u ovom dečaku uspostavi vojni prototip koji je deo mnogih evropskih grupnih identiteta. Kod Nemaca taj prototip ima posebno značenje jer je jedan od retkih potpuno nemačkih i veoma razvijenih identiteta. Vojni identitet, kao istorijski fokus opšteg trenda identifikacije u porodici, nastavlja da postoji nesvesno čak i kod onih koje politička dešavanja sprečavaju da ga ostvare.⁶

Suptilnije metode putem kojih se deca navode da prihvate istorijske figure ili stvarne ljude kao prototipove dobra i zla nedovoljno su po-

⁶ U izuzetnom dokumentu Bruno Betelhajm (Bettelheim, 1943) opisao je svoja iskustva iz nemačkog koncentracionog logora iz ranog perioda. On izveštava o različitim koracima i spoljašnjim manifestacijama (kao što su izveštavanje stava i odevanja) putem kojih zatvorenici napuštaju svoj identitet antifašista radi identifikacije sa svojim mučiteljima. On sam je sačuvala svoj život i razum tako što se namereno i istrajno držao jevrejskog identiteta nepobedive duhovne i intelektualne superiornosti nad fizički superiornijim spoljnim svetom: svoje mučitelje pretvorio je u ispitanike tihog istraživačkog projekta koji je sigurno predao slobodnom svetu.

znate. Sasvim neznatni izrazi emocija, kao što su privrženost, ponos, bes, krivica, anksioznost, seksualna napetost (više nego upotrebljene reči, zamišljeno značenje ili nagoveštena filozofija), detetu prenose konture onoga što se smatra zaista značajnim u njegovom svetu, tj. varijable vremena i prostora grupe kojoj pripada i perspektive njenog životnog plana.

Podjednako su nedefinisane i izvesne socioekonomske i kulturne *uzbune* u koje je uključena porodica, a dovode do pojedinačnog nazadovanja na infantilno ispaštanje i reakcionaran povratak na primitivnija moralna pravila. Kada se takve uzbune podudaraju u vremenu i kvalitetu dinamike sa nekom od dečjih psihoseksualnih kriza, one učestvuju u određivanju njegove neuroze: u svakoj neurozi učestvuju istovremeno panika, izolovana anksioznost i somatska tenzija.

Možemo zapaziti da se, na primer, pojedinci i grupe u našoj kulturi krivice, kada god opaze da je njihov socioekonomski status u opasnosti, ponašaju nesvesno kao da su unutrašnje opasnosti (iskušenja) zapravo izazvale ugrožavajuću nesreću. Kao posledica ne samo da dolazi do pojedinačnog nazadovanja na ranija osećanja krivice i ispaštanja nego i do reakcionarnog povratka na sadržaje i oblike istorijski ranijih principa ponašanja. Implicitni moralni kod postaje u većoj meri ograničen, magijski, isključiv, netolerantan itd. Ono što pacijenti stalno opisuju kao milje svog detinjstva, često je sažimanje nekoliko odabranih perioda u kojima su suviše brojne simultane promene dovele do panične atmosfere.

U slučaju jednog drugog petogodišnjeg dečaka koji je nakon većeg broja podudarnih iskustava agresije i smrti počeo da doživljava konvulzije, ideja nasilja je dobila svoje problematično značenje iz sledećih pravaca porodične istorije. Njegov otac bio je istočnoevropski Jevrej kojega su baba i deda, blagi i popustljivi ljudi, povelili sa sobom kao petogodišnjaka u istočni deo Njujorka. Tamo je mogao da preživi jedino nametnuvši svom detinjstvu identitetu lik „žestokog momka”. Ovo pravilo je ugradio i u identitet svog sina, sada pacijenta, ukazujući pritom koliko ga je to koštalo. Postignuvši priličan ekonomski uspeh, otvorio je radnju u glavnoj ulici malog grada u severnom delu SAD i preselio se

u rezidencijalni deo grada. Sada je morao opozvati svoje ranije instrukcije i utisnuti u svog, sada samouverenog i radoznalog sina, molbama i pretnjama, činjenicu da sin trgovca treba da se otmeno ponaša prema otmenim susedima. Ova promena identiteta desila se usred falusno-lokomotorne faze dečakovog razvoja kada su mu bili potrebni jasno usmeravanje i nove mogućnosti izražavanja – i to slučajno baš na uzrastu na kojem je i njegov otac bio žrtva migracije. Porodična uzbuna („budimo otmeni ili ćemo izgubiti tlo pod nogama”), individualna anksioznost („kako da budem otmen kada sam oduvek učio da budem grub i moram biti grub da bih bio siguran”), edipalni problem upravljanja i skretanja agresije od oca, kao i somatska napetost uzrokovana neusmerenim besom – sve se to nadovezalo uzrokujući kratki spoj, umesto da se ostvari uzajamna regulacija koja treba da dominira simultanim promenama u organizmu, sredini i egu. Epileptično reagovanje dečaka postalo je manifestno.

2

Istorijski prototipovi koji determinišu krize infantilnog ego-identiteta javljaju se u analizi odraslih u specifičnim transferima i specifičnim otporima.

Sledeći odlomak iz istorije slučaja jedne odrasle osobe ilustruje odnos takve infantilne krize sa životnim stilom odraslog pacijenta.

Plesačica, privlačnog izgleda (iako izuzetno niskog rasta), razvila je neprijatan simptom – držala je torzo toliko kruto uspravan da je njeno plesanje postalo neprikladno i nespretno. Analiza je utvrdila da njena histerična uspravljenost predstavlja proboj zavisti za penisom isprovociranu u detinjstvu, uz inače dobro sublimisan egzibicionizam. Pacijentkinja je bila jedina kćerka Amerikanca druge generacije, inače nemačkog porekla, uspešnog poslovnog čoveka sklonog izvesnom egzibicionističkom individualizmu, uključujući i ogroman ponos na snažnu telesnu građu. Insistirao je da se njegovi plavokosi sinovi drže uspravno (što verovatno nije više bilo svesno prusko), ali od kćerke, tamnije puti, to nije zahtevao; zapravo, izgleda da nije smatrao žensko telo naročito

vrednim za prikazivanje. Ovo je doprinelo, uz druge motive, da pacijentkinja prilikom plesanja ima nesavladivu želju da prikaže „poboljšano” držanje tela koje je ličilo na karikaturu pruskih predaka koje ona nikada nije videla.

Istorijski koreni ovih simptoma bili su razjašnjeni analizom otpora kojima se branio simptom.

Pacijentkinja koja je i u svesnim mislima, kao i u svom pozitivnom transferu povlačila paralelu između visoke i „nordijske” spoljašnjosti svog oca i analitičara, na svoj užas sanjala je analitičara kao sitnog, prljavog, izgužvanog Jevreja. Na ovaj način, prikazujući ga kao niskog porekla i nedovoljno muževnog, pacijentkinja je pokušala da analitičaru oduzme pravo da istražuje tajnu njenog simptoma, a to je, naime, opasnost koja je za njen krhki ego identitet izbijala iz povezivanja njenih seksualnih konflikata sa nepokornim parom istorijskih prototipova, idealnim prototipom (Nemac, visok, falusnih karakteristika), i lošim prototipom (Jevrej, patuljast, kastriran, ženski). Ego identitet pacijentkinje pokušao je da podvede ovu opasnu alternativu pod ulogu radikalno moderne plesačice: kreativni gest koji je u svojim odbrambenim aspektima predstavljao egzibicionistički protest protiv društvene i seksualne inferiornosti žene. Njen simptom odaje činjenicu da su očevo egzibicionizam i njegove predrasude, budući da su putem senzualnog svedočanstva edipalnog kompleksa utisnute u pacijentkinju, zadržali opasan stepen uznemirujuće moći u njenom nesvesnom.

Uobičajeno je u našoj kulturi da je nesvesni, loš identitet (na kojeg ego najmanje želi da liči) sastavljen od slika povrednog (kastiranog) tela, etničke marginalne grupe i iskorišćavane manjine. Iako se ova veza manifestuje putem mnoštva sindroma, ona je široko rasprostranjena, kod muškaraca i žena, kod većina i manjina, u svim klasama date nacionalne ili kulturne jedinice. Ego, naime, u svojim naporima da vrši sintezu, pokušava da podvede najsnažnije idealne i zle prototipove (to su takoreći konačni finalisti), a zajedno s njima i sve postojeće prikaze superiornog i inferiornog, dobrog i lošeg, maskulinog i femininog, slobodnog i porobljenog, moćnog i nemoćnog, lepog i ružnog, brzog i

sporog, visokog i niskog, pod jednostavnu alternativu, da bi se iz mnoštva sukoba napravila jedna bitka i jedna strategija. U vezi s tim, latentna slika homogenije prošlosti ispoljava svoj reakcionarni uticaj u specifičnim otporima; moramo je izučiti da bismo mogli razumeti istorijsku osnovu istaknute alternative za kojom traga pacijentov ego.

Nesvesne asocijacije etničkih alternativa sa moralnim i seksualnim su nezaobilazan deo formiranja bilo koje grupe. Izučavajući ih, psihoanaliza usavršava na pojedinačnim slučajevima svoje terapijske postupke, istovremeno doprinoseći poznavanju nesvesnih pratilaca predrasuda.⁷

⁷ U popisu idealnih i loših prototipova naših pacijenata susrećemo se oči u oči s kliničkim činjenicama na kojima je Jung zasnovao svoju teoriju o urođenim prototipovima („arhetipovima”). Što se tiče ove teorije, možemo uzgred primetiti kako prve pojmovne kontroverze u psihoanalizi bacaju svetlo na problem identiteta u početnim stadijumima nauke. Izgleda da je Jung mogao da nađe doživljaj identiteta u psihoanalitičkom radu samo stavljajući naporedo mistično prostor-vreme svojih predaka i ono što je osetio u Frojdomovom poreklu. Njegova naučna pobuna dovela je tako do ideološke regresije i (slabo poricane) političke reakcije. Ovaj fenomen – kao i slični pre i posle – imao je svoj grupnopsihološki odraz u reakciji unutar psihoanalitičkog pokreta: kao u strahu od ugrožavanja zajedničkog grupnog identiteta zasnovanog na zajedničkim naučnim dobitima, psihoanalitičari su odabrali da ignorišu ne samo Jungove interpretacije nego i činjenice koje je zapazio.

Neki fenomeni koji leže u osnovi pojmova kao što su „anima” i „animus” (koje, čini mi se da prepoznajem u uspravljenoj slici moje pacijentkinje) igraju dominantnu ulogu u razvoju ega. Sintetišuća funkcija ega stalno radi na tome da fragmente i nepovezane krajeve svih infantilnih identifikacija podvede u sve manje i manje slika i personifikovanih geštalta. Pri tome ne koristi samo postojeće istorijske prototipove nego i individualne postupke sažimanja i slikovite reprezentacije koje karakterišu produkte kolektivne imaginacije. U Jungovoj „personi” vidimo kako se slabi ego predaje privlačnom društvenom prototipu. Uspostavlja se lažni ego identitet koji guši ona iskustva i funkcije koje ugrožavaju „front”, umesto da ih sintetiše. Dominantni prototip maskuliniteta, na primer, prisiljava muškarca da iz svog ego identiteta isključi sve ono što karakteriše lošu sliku slabijeg pola, kastrata. Usled toga mnoge njegove receptivne i materinske sposobnosti ostaju sakrivene, nerazvijene i opterećene krivicom, a od onoga što preostane stvaraju se ljuštura muškaraca.

3

Terapijski naponi, kao i pokušaji društvene reforme potvrđuju tužnu istinu, a to je da u svakom sistemu koji je zasnovan na tlačenju, isključivanju i izrabljivanju, oni koji su tlačeni, isključeni i izrabljivani nesvesno veruju u lošu sliku koju predstavljaju, a koju su o njima napravili oni dominantni.⁸

Jednom sam imao na savetovanju visokog, inteligentnog vlasnika ranča, uticajnog u poljoprivredi Zapada. Jedino je njegova žena znala da je on rođen kao Jevrejin i da je rastao u jevrejskoj ulici jednog velikog grada. Iako je njegov život izvan kvarta u kome je odrastao bio uspešan, neprijatnost su mu činile brojne kompulzije i fobije, za koje se analizom ispostavilo da se množe i ometaju njegove slobodne pokrete kad se nađe u tom kvartu. Njegovi prijatelji i protivnici, njegovi nadređeni i podređeni, svi su, ne znajući, igrali uloge nemačkih dečaka ili irskih družina koje su ga kao dečaka činile nesrećnim svakoga dana na putu do škole, što ga je vodilo od izolovane i perfidne jevrejske ulice, kroz hostilne kiraj-džijske četvrti i obračune bandi, do kratkoročnog utočišta u demokratskom školovanju. Analiza ovog čoveka pružila je tužno objašnjenje činjenice da Štrajherova slika lošeg jevrejskog identiteta ne prevazilazi onu sliku koju nose mnogi Jevreji koji – s paradoksalnim rezultatima – možda još uvek nastoje da je bace u zaborav u nekoj oblasti u kojoj će njihova prošlost biti relativno nevažna u odnosu na ono što oni jesu.

Pacijent o kome je reč iskreno je verovao da bi jedini istinski spasilac za Jevreje bio plastični hirurk. U ego identitetu ovakvih slučajeva, oni delovi tela koji su od pretpostavljenog strateškog značaja za karakterizaciju rase (u ovom slučaju nos, u slučaju plesačice kičma) igraju ulogu sličnu onoj koju ima pogođeni ud kod invalida ili genitalije kod neurotika uopšte. Deo tela koji je u pitanju ima drugačiji ego tonus, on se oseća kao veći i teži, ili manji i bestelesan; u oba slučaja deluje kao disociran od

⁸ Prema ličnoj komunikaciji sa Gordonom MekGregorom (McGregor), Sijuksi mešane krvi koji žive u Pajm Ridž rezervatu zovu čistokrvne Sijukse „crnci”, a ovi ih zauzvrat zovu „beli otpad”.

celine tela, istovremeno izranjajući u centar pažnje drugih. Kod osoba sa morbidnim ego identitetom, kao i kod invalida, javljaju se snovi u kojima snevač neuspešno pokušava da sakrije deo tela koji se bolno nalazi u centru pažnje, kao i snovi u kojima u (kakvoj) nezgodi gubi taj deo.

Na taj način, ono što možemo nazvati ego prostor-vreme pojedinca čuva društvenu topologiju okruženja iz vremena detinjstva, kao i konture njegove telesne slike. Da bismo ih izučavali, nužno je da dovedemo u vezu istoriju detinjstva datog pojedinca sa istorijom nastanjivanja i obitavanja njegove porodice u prototipskim oblastima (istok), u „nazadnim” oblastima (jug) ili u „naprednim” oblastima (zapadna i severna granica), jer su ove oblasti bile postepeno ugrađene u američku verziju anglosaksonskog kulturnog identiteta; migracijom njegove porodice iz, kroz i u oblasti koje su, u različitim periodima, mogle predstavljati izrazito sedelački ili izrazito migratoran pol američkog karaktera u razvoju; religioznim preobraćanjima ili odstupanjima porodice, sa svojim klasnim implikacijama; neuspelim pokušajima da se porodica prilagodi merilima na nivou klase, gubitkom ili napuštanjem tog nivoa; i najviše od svega, onim segmentom pojedinca ili porodice koji je, ma šta radili i gde to radili, obezbeđivao poslednji snažan osećaj kulturnog identiteta.

4

Pokojni deda jednog kompulsivnog pacijenta bio je poslovni čovek. Sagradio je palatu u centru jednog *velegrada na istoku* SAD. Prema oporuci, palata treba da ostane dvorac te porodice iako svuda oko nje niču soliteri i stambene zgrade. Palata postaje pomalo mračan simbol konzervativizma, govoreći svetu kako X-ovi ne žele ni da se sele, niti da je prodaju, ni da se šire niti napreduju. Pogodnosti savremenih prevoznih sredstava prihvataju se samo kao udobno izdvojeni putevi između palate i njenih produžetaka: kluba, letnjikovca, privatne škole, Harvarda itd. Dedina slika visi iznad kamina, mala sijalica večno obasjava rumene obraze njegovog u celini moćnog i zadovoljnog lika. Njegov „individualistički” način poslovanja, njegova gotovo iskonska moć nad sudbinom svoje dece poznati su, ali ne i dovedeni u pitanje; napro-

tiv, došlo je do natkompenzacije obazrivim pokazivanjem poštovanja, savesnošću i štedljivošću. Unuci znaju da moraju provaliti, takoreći, izlaz iz palate i priključiti se mahnitij borbi koja je progutala susedstvo. Neki to i čine, ali noseći sa sobom palatu kao internalizovan obrazac, bazični ego prostor, što je odredilo njihov mehanizam odbrane ponosnog i bolnog povlačenja kao i simptome opsesivnosti i seksualne anestezije. Njihova psihoanaliza traje neuobičajeno dugo, delom i zato što četiri zida analitičareve sobe postaju nova palata, a kontemplativno ćutanje i teorijski pristup analitičara su samo novo izdanje ritualističke izolacije palate. Dalji otpori postaju jasni u snovima i asocijacijama. Lekoviti efekat pacijentovog uljudnog „pozitivnog” transfera završava tamo gde uzdržanost analitičara počinje više da liči na obuzdanog oca nego na nemilosrdnog dedu. Kako se pokazuje, slika oca (a s njom i transfer) pocepana je; slika današnjeg slabog i blagog oca izolovana je od edipalne slike oca, koja je stopljena sa slikom moćnog dede. Kako se analiza primiče ovoj dvostrukoj slici, pojavljuju se fantazmi koji razjašnjavaju dominantni značaj dede za stvarni ego identitet pacijenta. Njihovi fantazmi odaju nasilni doživljaj moći, strast superiornosti, zbog čega je ovim očigledno inhibiranim ljudima teško da se uključe u ekonomsko nadmetanje, osim u uslovima već ostvarenih viših privilegija. Ovi ljudi, nekada najvišeg staleža, istinski su lišeni nasleđa u životu Amerike, baš kao i oni najnižeg staleža; jer s onog mesta na kojem se nalaze nema pristupa slobodnom takmičenju, osim ako imaju snage da počnu iz početka. Ako ne, oni se često opiru izlečenju, jer to podrazumeva promenu ego identiteta, ponovnu sintezu ega ali u uslovima promenjene ekonomske istorije.

Jedini način da se razbije ova duboka rezignacija jeste ozbiljno obraćanje pažnje na sećanja koja pokazuju (što je dete znalo) da je deda zapravo bio jednostavan čovek koji je ostvario svoje mesto ne silom, pomoću neke iskonske moći, nego zato što je istorija favorizovala njegove sposobnosti.

Kada je u pitanju tip dede *sa Zapada*, pozivam se na jedan prethodno objavljeni slučaj (Erikson, 1945., str. 349). Razmotrimo slučaj dečaka čiji su deda i baba došli na Zapad, „gde se retko čuje obeshrabru-

juća reč”. Deda, moćan čovek guran željom za moći, stalno traži nove i izazovne tehničke zadatke u veoma udaljenim oblastima. Kada izade u susret izazovu, prepušta zadatak drugima i kreće dalje. Žena ga viđa samo povremeno, kada i zatrudni. Prema tipičnom porodičnom obrascu, njegovi sinovi ne mogu pratiti njegov ritam i ostaju kao ugledni naseljenici po strani. Ako bismo hteli izraziti promenu njihovog životnog stila odgovarajućim sloganima, mogli bismo reći da su se od egzistencije koju karakteriše slogan „šta ćemo kog đavola ovde”, okrenuli onoj koju izražava odrednica „ostati – a kopilad oterati”. Samo pacijentova majka, jedina ćerka pacijentovog dede ostaje identifikovana s njim. Međutim, upravo ova identifikacija joj ne dozvoljava da nade supruga jednakog njenom snažnom ocu. Ona se udaje za slabog čoveka i smiruje se. Svog sina vaspitava u duhu bogobojažnosti i marljivosti. On postaje ponekad nepromišljen i nestalan, a ponekad depresivan, pomalo kao mladi delinkvent u sadašnjem trenutku, a kasnije možda više nalik zabavnom Zapadnjaku, sklonom alkoholu. Njegova zabrinuta majka, međutim, ne zna da je upravo ona tokom celog njegovog detinjstva potcenjivala oca koji se „skrasio”, osuđivala je nedostatak pokretljivosti, geografske i društvene, kao i njene bračne egzistencije; idealizovala je podvige pacijentovog dede, ali je takođe i panično kažnjavala bilo kakav izraz živahnosti dečaka, sklonog da ometa već dobro definisano susedstvo.

Žena sa *srednjeg Zapada*, neobično ženstvena i osetljiva, koristi posetu rodacima na Zapadu kako bi se posavetovala s piscem ovog teksta u vezi sa opštim osećanjem emocionalne skučenosti i sveprožimajuće blage anksioznosti. Tokom eksploratorne analize ona deluje skoro beživotna. Tek nakon nekoliko nedelja, u retkim prilikama, obuzima je poplava asocijacija koje se tiču iznenadnih, užasnih utisaka seksa ili smrti. Mnoga od tih sećanja ne naviru iz dubina nesvesnog, već iz izolovanog ugla njene svesnosti gde su izbačene sve one stvari koje su povremeno probijale sredenu stvarnost koju je činilo okruženje gornje srednje klase u njenom detinjstvu. Obostrana izolacija životnih segmenata slična je onome što susrećemo bilo gde kod kompulsivnih neurotičara; ali u ponekim oblastima je više od toga; ona je način života, etos, koji je kod

ove pacijentkinje postao zaista neprijatan jedino zato što joj se u tom trenutku udvarao Evropljanin, te je pokušavala da zamisli život u kozmopolitskoj atmosferi. Bila je privučena, ali istovremeno i inhibirana; njena mašta bila je živo provocirana, ali i sputana anksioznošću. Njen je stomak odražavao ovu ambivalenciju smenom zatvora i dijareje. Sticao se utisak opšte inhibiranosti, a ne bazičnog osiromašenja mašte u seksualnoj i društvenoj sferi.

Snovi pacijentkinje postepeno su otkrivali skriven izvor neiskorišćene vitalnosti. Dok su njene slobodne asocijacije delovale nelagodno i beživotno, njeni snovi su postali humoristični i maštoviti na gotovo autonoman način. Sanjala je kako dolazi u plameno crvenoj haljini na tihi skup u crkvi i baca kamenje kroz prozore respektabilnog zdanja. Ali njeni najživopisniji snovi vraćali su je u doba civilnog rata – na stranu Konfederacije. Vrhunac je predstavljao san u kojem ona sedi na toaletu koji je samo niskim pregradama ograđen, posred ogromne balske dvorane, i maše elegantno obučenim parovima oficira Konfederacije i južnjačkim damama koji se kovitlaju unaokolo uz zvuke moćnog „pleh” orkestra.

Ovi snovi su pomogli da se obelodani izolovan deo njenog detinjstva, naime, njen deda, veteran Konfederacije, pružao joj je nežnost i toplinu. Njegov svet bio je bajka iz prošlosti. Međutim, zbog dedinog formalizma, njegova patrijarhalna muževnost i nežna privrženost doživljene detetovim gladnim čulima delovale su ubedljivije njenom tračajućem egu nego očeva i majčina obećanja standardizovanog uspeha. Nakon dedine smrti umrtvila su se i osećanja pacijentkinje jer su bila deo formacije zaostalog ego identiteta koji nije bio negovan putem privrženosti ili društvenih nagrada.

Psihoanalitički tretman žena s izraženim ostacima ego identiteta *južnjačke dame* (identitet koji prožima više od jedne klase ili rase) deluje naročito komplikovan usled posebnih otpora. Možemo biti sigurni da su naše pacijentkinje proterane Južnjakinje, a njihovo gospodstvo je odbrana, čak simptom. Njihova želja da budu tretirane na određen način nalazi ograničenje u tri ideje, povezane sa određenim načinom očuva-

nja identiteta rase i staleža u južnjačkoj kulturi, nametanjem prototipa dame devojčici.

Prvo, postoji pseudoparaniodna sumnja da život čini serija kritičnih testova kada zlobna ogovaranja pokušavaju da nagomilaju sve male slabosti i nedostatke južnjačke žene, kako bi se doneo konačni sud – da li ona jeste ili nije dama. Drugo, postoji rasprostranjeno ubedenje da muškarci nisu gospoda ukoliko nisu ograničeni formalnostima prećutno odobrenog duplog standarda (koriste se manje vredni seksualni objekti tamne puti, dok se javno poštuju dame); odnosno da će u najmanju ruku takav muškarac pokušati da ocrni ime dame i ujedno njeno polaganje prava na društveno superiornog supruga, ili pak planove da svoju decu uda i oženi za pripadnike višeg staleža. Ali, s druge strane, postoji podjednako ambivalentno ubedenje koje podrazumeva da je svaki muškarac koji ne iskoristi seksualnu priliku slabić koji zaslužuje nemilosrdne provokacije. Uobičajena osećanja krivice i inferiornosti postoje zajedno unutar koordinata takvog životnog plana kojim dominira svesna nada za postizanjem višeg društvenog statusa, a koju čini morbidnom njena ambivalentna kopija – skrivena nada da će se pojaviti muškarac koji će raspršiti potrebu žene da bude dama u trenutku nepromišljene strasti. U svemu ovome postoji osnovna nemogućnost da se zamisli bilo koja oblast života u kojoj bi se iskreno podudarile reči i standardi muškarca i žene i izdigli iznad izvesnog iskonskog antagonizma. Nepotrebno je i reći da takvi nesvesni standardi izazivaju žestoku patnju kod iskrenih i prosvetljenih žena. Psihoanaliza je moguća samo ako se verbalizuju ovi istorijski trendovi, prateći započetu analizu karakternih otpora pacijentkinje.

Psihoanalitičarima se svakodnevno obraćaju oni koji ne mogu podneti napetost između polariteta, neprestanu neophodnost da se ostane otvoren kako bi se slobodno preduzeo sledeći korak, okrenula sledeća stranica. Ovi pacijenti u svojim transfernim reakcijama i otporima ponavljaju neuspele pokušaje sinhronizacije brzo promenljivih i oštro suprotstavljenih ostataka nacionalnih, regionalnih i klasnih identiteta tokom kritičnih stadijuma njihovog detinjstva. Pacijent upliće ana-

litičara u svoj nesvesni životni plan: idealizuje ga (naročito ako je rođen u Evropi), identifikujući ga sa svojim etnički homogenijim precima; ili mu se suptilno opire kao neprijatelju krhkog, probnog ego identiteta.

Izlečeni pacijent ima hrabrosti da se suoči sa diskontinuitetom života u ovoj zemlji i polaritetima njene borbe za ekonomski i kulturni identitet, doživljavajući to kao potencijalnu mogućnost univerzalnijeg kolektivnog identiteta, a ne kao nametnutu neprijateljsku stvarnost. Međutim, ograničenje predstavljaju slučajevi osoba koje su doživele bažično osiromašenje senzualnosti tokom detinjstva i ograničavanje slobode da iskoristavaju prilike.

Kroz iskustva pregenitalnih stadijuma dete uči osnovne varijable organizmičko-socijalne egzistencije, pre nego što se njegov libido oslobodi za zadatak produženja vrste. Vaspitanje deteta stvaranjem sasvim određenog odnosa u naglašavanju takvih organizmičkih vidova funkcionisanja kao što su inkorporacija, zadržavanje, asimilacija, eliminacija, intruzija i inkluzija, daje biću u razvoju karakternu osnovu koja treba da odgovara glavnim oblicima kasnijih životnih zadataka, ako su uopšte kasniji životni zadaci i rano vaspitanje sinhronizovani.

Razmotrimo, na primer, naše obojene sunarodnike. Njihove bebe često dobijaju višak oralnih i senzornih zadovoljenja, što je adekvatno za to životno doba. To je sačuvano u načinu na koji se oni kreću, smeju, pričaju, pevaju. Njihova prinuđena simbioza sa feudalnim Jugom iskoristila je oralno-senzorno bogatstvo u izgradnji robovskog identiteta: blagog, potčinjenog, zavisnog, pomalo mrzovoljnog, ali uvek spremnog da služi, katkad uz empatiju i gotovo dečju mudrost. Ali, ispod toga pojavio se opasan rasep. S jedne strane ponižavajuća simbioza, a s druge neophodnost da vladajuća rasa zaštiti svoj identitet od senzualnih i oralnih iskušenja, kod obe grupe je dovela do uspostavljanja asocijacije: sve-čist-pametna-belac; i taman-prljav-glup-crnac. Kao rezultat, naročito kod onih crnaca koji su napustili siromašno utočište južnjačkog doma, dolazi do često nasilno iznenadnog i okrutnog treninga čistoće. Ovo se nadalje prenosi na falusno-lokomotorni stadijum, u kojem postoje ograničenja u pogledu nijanse devojke o kojoj se sme maštati i gde se sme

kretati i ponašati raspušteno. Ova ograničenja ometaju u svakom trenutku budnosti i sna slobodan transfer originalne narcističke senzualnosti na genitalnu sferu. Formiraju se tri identiteta: 1) oralno-senzualno „zlatno dete” dojlje: blag, izražajan, ritmičan; 2) čist analno-kompulsivan, suzdržan, prijateljski, ali uvek tužan „crnac belog čoveka” i 3) loš identitet prljavog, analno-sadističkog, falusno-silovateljskog „crnje”.

Suočavajući se s takozvanim mogućnostima koje nude samo novi oblik ograničene slobode, ali ne omogućavaju integraciju pomenutih fragmenata identiteta, jedan od tih fragmenata postaje dominantan u obliku rasne karikature. Umoran od te karikature, obojeni pojedinac često se povlači u hipohondrijski invaliditet kao stanje koje predstavlja analogiju ego-prostor-vreme definisanog ograničenja Juga: neurotska regresija na ego identitet roba.

Znam jednog crnog dečaka, koji kao i naši dečaci, svaku noć sluša Usamljenog Rendžera. Sedeći u krevetu, mašta da je on rendžer. Ali avaj, uvek dode trenutak kada vidi sebe kako galopira jureći neke maskirane zločince i iznenada primećuje da je u njegovoj mašti Usamljeni Rendžer crnac. Tada zaustavlja svoje fantazije. Dok je bio malo dete, ovaj dečak je bio izrazito ekspresivan i kada je bio zadovoljan i kada je bio tužan. Danas, on je miran i uvek se osmehuje; njegov jezik je mek i nejasan; niko ne može da ga požuri niti da ga zabrine, ali ni da ga zadovolji. Belci ga vole.

Snaga ega i društvena patologija

Individualna psihopatologija doprinosi razumevanju ego identiteta, izučavanjem njegovih oštećenja koja nastaju usled konstitucionalnih nedostataka, ranog emotivnog lišavanja, neurotičnog konflikta i delovanja traume. Pre nego što predemo na primere socijalne patologije koji oštećuju ego, možemo barem postaviti pitanje, mada odgovor zahteva sistematičniju prezentaciju: Koji faktori omogućavaju snažan i normalan ego identitet? Jasno je da, uopšteno govoreći, sve što omogućava snažan ego doprinosi i njegovom identitetu.

Frojd je prvobitno tvrdio (1914) da su izvori ljudskog samopoštovanja (a stoga i važan infantilni doprinos ego identitetu pojedinca):

1. ostaci infantilnog narcizma,
 2. infantilna omnipotencija koju potvrđuje iskustvo (ostvarenje ego ideala),
 3. gratifikacija objekt libida.
- Psihoanaliza je naglašavala individualne i regresivne, više nego kolektivno-podržavajuće aspekte ovih tvrdnji. Interesovala se samo za polovinu priče.

Da bi ostaci infantilnog narcizma mogli biti sačuvani, uslovi majčinske nege moraju ga stvoriti i podržati ljubavlju koja dete uverava da je dobro biti živ upravo u socijalnim koordinatama u kojima se zadesilo. Infantilni narcizam, za koji se smatra da se hrabro bori protiv navale frustrirajuće sredine, zapravo omogućava senzualno obogaćenje i podsticanje iz te iste sredine. Najzad, široko rasprostranjeno teško osiromašenje infantilnog narcizma (stoga i osnove za snažan ego) treba tretirati kao slom one kolektivne sinteze koja svakoj novorođenoj bebi i njenom materinskom okruženju daje nadindividualni status i poverenje zajednice. Kasnije, kada dođe do napuštanja ili transformacije ovog narcizma u zreliju formu samopoštovanja, opet je od presudnog značaja da li biće, koje je sada realističnije, može očekivati priliku da upotrebí ono što je naučilo i da stekne osećanje većeg značaja u zajednici.

Ako želimo da iskustvo podržava deo infantilnog osećanja omnipotencije, vaspitač deteta mora znati ne samo kako da ga uči senzualnom zdravlju i sve široj kontroli nego i kako da mu na opipljiv način pruži društveno priznanje kao plod zdravlja i sposobnosti kontrole. Za razliku od infantilnog osećanja omnipotencije koje je pothranjeno zamišljanjem i zavaravanjem, samopoštovanje vezano uz ego identitet zasniiva se na začecima veština i socijalnih tehnika koje obezbeđuju postepeno podudaranje funkcionalnog zadovoljstva i stvarnog dostignuća, ego ideala i društvene uloge. Samopoštovanje vezano za ego identitet sadrži prepoznavanje opipljive budućnosti. Da bi se zadovoljio „objekt libido”, potrebno je da genitalnoj ljubavi i orgastičkoj potenciji bude zajamčena kulturna sinteza ekonomske bezbednosti i emocionalne si-

gurnosti; samo takva sinteza daje objedinjeno značenje čitavom funkcionalnom ciklusu genitalnosti koji uključuje začecje, rođenje i gajenje deteta. U zaljubljenosti mogu se projektovati sve incestuozne ljubavi iz detinjstva na sadašnji „objekt”; genitalna aktivnost može pomoći da dve osobe koriste jedna drugu kao obezbeđenje od regresije; ali uzajamna genitalna ljubav okrenuta je pre svega prema budućnosti. Ona deluje prema podeli rada u onom životnom zadatku koji samo dva suprotna pola mogu zajedno ostvariti: sintezi stvaranja, rađanja i razonode u porodici, primarnoj jedinici društva. U tom smislu, ego identitet svoju konačnu snagu dobija u susretu partnera čiji su ego identiteti u nekoj bitnoj tački komplementarni i mogu se stopiti u braku a da ne dode do opasnog diskontinuiteta tradicije niti incestuozne istovetnosti – koji mogu načiniti štetu razvoju ega kod potomstva.

Nesvestan „incestuozni” izbor partnera koji liči na objekat infantilne ljubavi u pogledu neke bitne osobine ne treba smatrati nužno patogenim, kao što izgleda zaključuju neki autori iz oblasti psihopatologije. Takav izbor prati etnički mehanizam jer stvara kontinuitet između porodice u kojoj je neko odrastao i porodice koju sam stvara: na taj način ovekovečuje se tradicija, odnosno zbir svega onoga što su naučile prethodne generacije, analogno očuvanju ostvarenja evolucije nalaženjem partnera unutar svoje vrste. Neurotična fiksacija (i rigidna unutrašnja odbrana od nje) ukazuje na neuspeh, a ne na prirodu ovog mehanizma.

Međutim, mnogi mehanizmi prilagođavanja koji su stvoreni nekada radi evolutivne adaptacije, plemenske integracije, nacionalne ili klasne koherentnosti, nemaju šta da traže u svetu stalnog širenja identiteta. Vaspitanje koje ima za cilj da ego identitet dobije snagu iz stalno promenljivih istorijskih uslova, zahteva da odrasli svesno prihvate istorijsku heterogenost i prosvetljen napor da se bilo gde detinjstvu obezbedi novi osnov smislenog kontinuiteta. Za ovaj zadatak trebalo bi sistematski ispitati sledeće strateške tačke:

1. koherentnost slike o telu i njenu moguću zasnovanost na fetalnom iskustvu, s posebnim osvrtom na značaj emocionalnog stava majke prema trudnoći;

2. sinhronizovanost postnatalne nege sa temperamentom novorođenčeta, zasnovanom na prenatalnom iskustvu i iskustvu rođenja;
3. istovetnost i kontinuitet ranog senzualnog iskustva majčinog tela i temperamenta što pothranjuje i čuva trajnu osnovu narcizma;
4. sinhronizovanost pregenitalnih stadijuma i normativnih koraka u razvoju deteta sa grupnim identitetom;
5. neposredne izglede za dobijanje opipljivog društvenog priznanja za napuštanje infantilnog narcizma i autoerotizma i za sticanje veština i znanja tokom perioda latencije;
6. adekvatnost razrešavanja edipalnog konflikta u okviru socioistorijskog okruženja pojedinca;
7. odnos konačne adolescentne verzije ego identiteta sa ekonomskim mogućnostima, ostvarljivim idealima i dostupnim tehnikama.
8. odnos genitalnosti prema objektima ljubavi sa komplementarnim ego identitetima i značenjem koje rađanje ima u zajednici.

2

Ono što smo već rekli o kolektivnom prostoru–vremenu i životnom planu društva, ukazuje na neophodnost izučavanja spontanijih načina na koje delovi modernog društva teže ostvarivanju delotvornog kontinuiteta vaspitanja dece i ekonomskog razvoja. Jer, ako neko želi da vodi drugoga, on mora razumeti, shvatiti i koristiti spontane trendove formiranja identiteta. U takvom istraživanju pomažu nam kliničke istorije slučajeva ako nisu suviše epizodne i ako stereotipije, kao što je „pacijent je imao dominantnu majku” (što se zasniva na poređenju predstave porodice koju podrazumeva klasična evropska psihijatrija), dalje raščlanimo na istorijski značajne varijacije. Tokom Drugog svetskog rata propali su pokušaji psihijataru i psihoanalitičaru da objasne kakav milje detinjstva uzorkuje ili ne uzrokuje slom pojedinca u uslovima ratnog stresa, upravo zbog nedostatka istorijske perspektive.

Radeći sa veteranima koji su, kao psihoneurotičari, oslobođeni službe u oružanim snagama pre kraja rata, upoznali smo univerzalne simptome delimičnog gubitka sinteze ega. Zaista, mnogi od njih nazadu-

ju na „stadijum nenaučene funkcije” (Frojd, 1908). Granice njihovog ega izgubile su svoje konture koje omogućavaju apsorbovanje šoka: sve što je suviše iznenadno ili intenzivno provocira anksioznost i bes, bilo da se radi o senzornom utisku, bilo o ponovnom približavanju nekog impulsa ili sećanja. Neprekidno „iznenaden” senzorni sistem napadaju stimuli spolja kao i somatske senzacije: talasi vreline, lupanje srca, sevajuće glavobolje. Nesanica sprečava da spavanje noću obnovi senzornu zaštitu, a snovi emocionalnu sintezu. Amnezija, neurotična pseudologija i konfuzija ukazuju na delimičan gubitak vremenske povezanosti i orijentacije u prostoru. Ako postoje neki odredljivi simptomi ili ostaci „mirnodopske neuroze”, oni imaju fragmentaran i lažan kvalitet, kao da ego ne može da uspostavi čak ni organizovanu neurozu. Kod nekih slučajeva oštećenje ega ima svoje poreklo u nekim nasilnim događajima, kod drugih slučajeva kao da su ga postepeno mrvili milioni sitnijih neprilika. Očigledno je da se ljudi troše usled suviše velikih promena (postepenih ili iznenadnih), često odjednom; a uvek postoje somatska napetost, socijalna panika i anksioznost ega. Iznad svega, ovi ljudi „ne znaju više ko su”: postoji jasan gubitak ego identiteta. Doživljaj istovetnosti i kontinuiteta i verovanja u sopstvenu društvenu ulogu nestaju.

Američki grupni identitet podržava ego identitet pojedinca sve dok on može da sačuva izvestan element namerne nedovršenosti, sve dok može sebe da ubedi da je sledeći potez njegov i da bez obzira na to gde ostaje ili odlazi, uvek ima mogućnost izbora da ga napusti ili pođe u suprotnom pravcu. U ovome veku migrant ne želi da mu se kaže da ide, niti naseljenici žele da im se kaže da ostanu tu gde jesu: životni stil svakog od njih sadrži suprotni element kao alternativu koju pojedinac želi da razmotri kao svoju najprivatniju i ličnu odluku. Zbog toga, ograničenja i disciplina vojničkog života većini ljudi pružaju mali broj idealnih prototipova.⁹ Za nekolicinu to međutim predstavlja snažan loš identitet

⁹ Časni izuzeci su osobe s počasnim zaduženjima i članovi timova u izrazito mehanizovanim jedinicama. Pa ipak, ljudi čiji ego raste u vojnoj službi ponekad se nakon otpusta slama, kada se ispostavi da su isprovocirani ratom uzurpirali ambicioznije prototipove nego što to njihovi ograničeniji identiteti u mirnodopsko vreme mogu podržati.

naivčine; onoga ko dopušta da ga zavedu, zatoče, ograniče, dok drugi na slobodi jure njegovu sreću i njegovu devojku. Biti naivčina znači biti društveni i seksualni kastrat, njega ni majka neće sažaljevati.

U (često preteranim) izgovorima psihoneurotičnih slučajeva, sva sećanja i predosećaji kao da su povezani sa onim što je oduvek pretilo ili što može pretiti slobodi sledećeg koraka. Boreći se da se nepovratno nađu na putu uspona, njihov traumatizovan ego izbegava loš identitet koji uključuje elemente bebe koja plače, žene koja krvari, submisivnog crnca, seksualnog slabića, ekonomskog naivčine, mentalno zaostalog – sve su to prototipovi, a sama aluzija na njih može ove ljude odvesti blizu homicidalnog ili suicidalnog gneva, što za ishod može imati različite stepene razdražljivosti ili apatije. Pošto preterano nastoje da za svoju dilemu ega otkriju okolnosti ili pojedince, njihova istorija detinjstva deluje jadnija, a oni sami kao veće psihopate nego što je to zapravo opravdano. Njihov ego identitet raspao se na svoje telesne, seksualne, socijalne i profesionalne elemente, pri čemu svaki ponovo mora da prevaziđe opasnost svog zlog prototipa. Rehabilitacija može biti efikasnija i ekonomičnija ako se kliničko ispitivanje usmeri na uzdrman životni plan pacijenta i ako saveti imaju za cilj jačanje ponovne sinteze elemenata na kojima se zasnivao pacijentov ego identitet.

Pored nekoliko stotina hiljada ljudi koji su izgubili i tek postepeno ili delimično povratili ego identitet u ovom ratu, i onih hiljada ljudi čiji je akutni gubitak ego identiteta pogrešno dijagnostikovano i tretirano kao psihopatija, nepoznat broj osoba doživelo je do same srži pretnju traumatičnog gubitka ego identiteta kao posledicu korenite istorijske promene.

Već i sama činjenica da se ovi ljudi, njihovi lekari i savremenici u sve većem broju okreću gorkim istinama psihoanalitičke psihijatrije, jeste istorijski razvoj kojeg treba kritički oceniti. On izražava sve veće prihvatanje psihoanalitičkih uvida ukoliko se oni tiču značenja anksioznosti i bolesti u istoriji pojedinog slučaja. Međutim, ovo delimično prihvatanje bolnih nesvesnih determinanti ljudskog ponašanja praćeno je otporom prema uznemirujućoj svesnosti o društvenom simptomu i

njegovim istorijskim determinantama. Mislim upravo na onu subliminalnu paniku koja je pratila masovno testiranje američkog identiteta tokom skorašnjeg perioda svetske istorije.

Istorijska promena postala je prinudno univerzalna i ubrzava se u čitavom svetu, što se doživljava kao pretnja američkom identitetu koji je tek u nastajanju. Ova pojava kao da negira snažno uverenje da američka nacija može sebi dozvoliti greške; da je, po definiciji, uvek daleko ispred ostatka sveta po svojim neiscrpnim rezervama, viziji planiranja, slobodi akcije i tempu napretka, tako da postoji neograničen prostor i beskrajno vreme za razvoj, testiranje i završavanje socijalnih eksperimenata. Teškoće sa kojima se američka nacija susreće pokušavajući da integriše tu staru sliku izolovane prostranosti sa novom slikom eksplozivne globalne bliskosti, duboko su uznemirujuće. One se, isprva, nastoje savladati, karakteristično, primenom tradicionalnih metoda u novom prostoru i vremenu; tako postoji misionarsko otkriće „Jednog sveta”, avijacija koja utire put „preko sveta”, dobrotvorne akcije na svetском nivou i sl. Ipak, pored svega ostaje jedna duboka svesnost o zaostajanju u ekonomskoj i političkoj integraciji, a ujedno i u emocionalnoj i duhovnoj snazi.

Ako psihoterapeut ne uvaži doprinos opisanog razvoja neurotičnoj nelagodnosti, ne samo što će lako propustiti mnogo od specifične dinamike u savremenim životnim ciklusima već će biti sklon da skrene (ili da služi onima čiji posao zahteva da skreću) energiju pojedinca od dostupnih kolektivnih zadataka. Smanjenje neuroze u širim razmerama može se postići jedino ako se u podjednako meri obrati klinička pažnja na slučaj i na uslove, na fiksacije za prošlost i pojavi planova za budućnost, na duboko nezadovoljstvo i nesigurnost na površini.

3

Izučavanjem odnosa ega i promene istorijske realnosti, psihoanaliza se približava novoj grupi nesvesnih odbrana. Priroda psihoanalitičkog istraživanja pretpostavlja da se otpori nalaze i u navikama konceptualizacije samog posmatrača koji ih mora proceniti da bi mogao

u potpunosti razumeti odbrane u opserviranom ponašanju i efikasno se izboriti s njima. Kada istražuje instinkte, psihoanalitičar zna da je njegov nagon da istražuje delimično instinktivan po prirodi; on zna da delimičnim kontratransferom odgovara na pacijentov transfer, tj. na neodređenu želju pacijenta da zadovolji infantilne težnje u samoj terapijskoj situaciji u kojoj bi trebalo da ih leči. Analitičar sve to uvažava, ali sistematski radi u pravcu dostizanja prostora slobode gde jasno ocrtavanje onog što je neizbežno čini otpore nepotrebnim i oslobađa energiju trošenu na otpore za kreativno planiranje.

Stoga nije potrebno dokazivati da analitičar tokom svog treninga mora naučiti da istražuje istorijske determinante onoga što je njega učinilo takvim kakav jeste, da bi uopšte mogao da usavrši ljudski dar razumevanja onoga što je drugačije od njega. Međutim, iza toga postoje i istorijske determinante psihoanalitičkih pojmova.

Ako se u oblasti ljudske motivacije isti pojmovi koriste duže od pola veka (i to kakvog veka!), oni svakako odražavaju ideologije iz vremena nastanka i apsorbuju konotacije pratećih društvenih promena. Ideološka konotacija istorijski je neizbežna kada se radi o upotrebi pojmovnih sredstava koja se tiču ega, čovekovog organa za testiranje realnosti. Konceptualizacije čovekove srži samoistovetnosti i same realnosti neizbežno su funkcija istorijske promene. Pa ipak, i ovde tragamo za prostorom slobode, služeći se metodom korenite analize otpora uvidu i planiranju.

Kao što bi to filozofi predvideli, iako pojam „realnosti”, sam po sebi, ima jasno zamišljeno značenje, on u svojoj upotrebi kao da se izopačuje. Prema principu zadovoljstva, dobro je ono što se oseća kao dobro u datom trenutku; prema principu realnosti, dobro je ono što obećava da će biti dobro dugoročno gledano i uz razmatranje svih mogućih spoljašnjih i unutrašnjih promena. Ovi principi, koje je ustanovio čovek naučnik, lako postaju žrtva ekonomskog čoveka. Princip realnosti, u teoriji i terapiji, poprimio je izvesnu individualističku boju, tako da se dobrim smatra to što osoba može nešto ostvariti izvrđavajući zakon (u meri u kojoj je on nametnut) i izvrđavajući superego (u meri u kojoj on

uzrokuje nelagodnost). Ograničenje upotrebe ovog pojma u opisanom smislu često se može definisati našim terapijskim neuspesima: zapadni čovek, skoro protiv svoje volje, razvija univerzalniji grupni identitet. Njegov princip realnosti počinje da uključuje socijalni princip prema kojem je dobro ono što, dugoročno gledano, omogućava čoveku da se oseća dobro, a da pri tom ne uskraćuje bilo kom drugom čoveku (istog kolektivnog identiteta) mogućnost da ostvari istu dobit. Ostaje pitanje: kakva će vrsta nove sinteze ekonomske i emocionalne sigurnosti podržati ovaj širi grupni identitet i tako dati snagu individualnom egu?

Za drugačiju vrstu trenda u savremenoj konceptualizaciji (principa realnosti, p.p.) karakteristična je skorašnja formulacija prema kojoj je „tokom celog detinjstva na delu proces sazrevanja, koji stremi, u službi sve boljeg poznavanja i prilagođavanja stvarnosti, usavršavanju funkcija (ega), čineći ih sve objektivnijim i manje zavisnim od emocija, sve dok ne postanu tačne i pouzdane kao mehanički aparat” (Ana Frojd, 1945).

Očigledno je da je ego kao takav stariji od svake mehanizacije. Ako otkrijemo njegovu tendenciju ka mehanizaciji i odvajanju od emocija bez kojih iskustvo postaje siromašnije, mogli bismo se zapravo baviti jednom istorijskom dilemom. Danas smo suočeni s pitanjem da li će se problemi ovog tehnološkog doba rešiti mehanizacijom čoveka ili humanizacijom industrije. Naši običaji vaspitanja deteta već su počeli da standardizuju savremenog čoveka, kako bi postao pouzdan mehanizam, spreman da se „prilagodi” kompetitivnom iskorištavanju sveta mašina. U stvari, kao da neki moderni trendovi u vaspitanju dece predstavljaju magijsku identifikaciju sa mašinom, analogno identifikacijama primitivnih plemena sa njihovim glavnim plenom. Istovremeno, moderni um, koji je već i sam proizvod civilizacije preokupirane tehnologijom, pokušava da razume samoga sebe tragajući za „mentalnim mehanizmima”. Dakle, ako nam se čini da ego teži mehaničkoj adaptaciji, to ne mora biti prava priroda ega, već prilagođavanje specifično za jedan period, kao i posledica našeg mehanicističkog pristupa njegovom izučavanju.

S tim u vezi možda nije sasvim izlišno ukazati na činjenicu da popularna upotreba reči „ego” u ovoj zemlji ima, naravno, malo šta zajed-

ničkog sa psihoanalitičkim pojmom istog naziva; ona označava neprikladno ako ne i neopravdano samopoštovanje. Ipak, rađanjem terapeutskih prečica može se videti kako ova konotacija ulazi čak i u profesionalne rasprave o egu.

Potpomaganje, zadirkivanje, naprasitost i druga ponašanja koja „naduvavaju” ego, deo su, naravno, američkog narodnog duha. Kao takvi, oni prožimaju govor i gestove i ulaze u sve interpersonalne odnose. Bez toga bi terapijski odnos u ovoj zemlji ostao tuđ i nespecifičan. Međutim, problem o kojem je ovde reč jeste sistematsko korišćenje nacionalne prakse potpomaganja da bi se ljudi osećali bolje ili radi utapanja njihove anksioznosti i napetosti kako bi bolje funkcionisali kao pacijenti, mušterije ili zaposleni.

Ako se stalno podupire, slab ego neće time postati značajno jači. Snažnom egu čiji identitet čuva snažno društvo nije potreban bilo koji pokušaj veštačkog naduvavanja; u stvari, imun je na to. On ima tendenciju da testira ono što se oseća kao stvarno, da ovladava onime što je delotvorno, razume ono što se pokaže kao neophodno, uživa u svemu što je bitno i iskoreni ono što je morbidno. Istovremeno, ego teži stvaranju snažnog uzajamnog podržavanja s drugima u grupnom egu, koji će preneti svoje zaveštanje sledećoj generaciji.

Međutim, rat može biti nepravedan test ego snage. U slučajevima kolektivne opasnosti treba da se pokrenu svi resursi, kako emocionalni, tako i materijalni, uz relativno zanemarivanje onoga što je delotvorno i ekonomično u normalnijim uslovima dugoročnog razvoja. U vreme kolektivne opasnosti podržavanje ega predstavlja legitimnu meru i prirodan terapijski pristup u pojedinačnim slučajevima akutnog naprezanja ega, kao u slučajevima kada je osoba emocionalno suviše mlada ili fizički suviše slaba da bi se suočila sa situacijom koju mogu podneti zreli i zdravi, ili ako je situacija suviše izuzetna da bi se s njom suočio čak i relativno adekvatan ego. Očigledno je da se u ratu češće javljaju oba tipa protivrečnosti između ega i situacija koje on nije predvideo. Neselektivna primena filozofije i prakse „podržavanja ega” bila bi teorijski neosnovana i terapijski nekorisna. Nadalje, ona je društveno opasna jer njena

primena podrazumeva da je uzrok naprezanja (kao što je „moderan život”) neprestano izvan kontrole pojedinca ili društva u kome živi – to je stanje stvari koje bi beskonačno odložilo menjanje *uslova koji pogoduju slabljenju infantilnog ega*. Opasno je preusmeravati energiju sa takve promene. Naime, detinjstvo u Americi i druge manifestacije specifične američke slobode duha su tek grandiozni fragmenti koji nastoje da se integrišu sa fragmentima industrijske demokratije.

Efikasnost psihoanalitičkog doprinosa ovim promenama obezbeđuju jedino dosledne humanističke namere, čime se prevazilazi prosto prilagođavanje pacijenata ograničenim uslovima, kako bi kroz primenu kliničkog iskustva čovek postao svestan potencijala zamračenih arhaičnim strahom.

4

Izučavajući predmet svog interesovanja, psihoanalitičar (kako ističe Ana Frojd, 1936) treba da zauzme tačku posmatranja koja je „ekvidistantna od ida, ega i superega” – kako bi bio svestan njihove funkcionalne međuzavisnosti i kako ne bi, kada opazi promenu u jednoj od ovih instanci uma, izgubio iz vida odgovarajuće promene u drugima.

Pored toga, posmatrač je svestan činjenice da ono što on konceptualizuje kao id, ego i superego nisu statični odeljci u čauri životne istorije. Ovi pojmovi u većoj meri odražavaju tri glavna procesa čija relativnost determiniše oblik ljudskog ponašanja. Ti procesi u sledeći:

1. proces organizimičke organizacije tela unutar prostora i vremena životnog ciklusa (evolucija, epigenez, razvoj libida, itd.);
2. proces organizacije iskustva putem ego sinteze (ego prostor-vreme, odbrane ega, ego identitet, itd.);
3. proces socijalne organizacije ego organizama u geografsko-istorijskim jedinicama (kolektivni prostor-vreme, kolektivni životni plan, etos proizvodnje, itd.).

Ovaj redosled prati trend psihoanalitičkog istraživanja. Inače, iako su različiti po svojoj strukturi, ovi procesi postoje *samo u uzajamnom odnosu*. Svaka pojedinost čije se značenje i potencijal menjaju unutar

jednog od ovih procesa, simultano se menja i u drugima. Da bi se obezbedio odgovarajući tempo i sled promena, kao i da bi se sprečilo ili delovalo protiv usporavanja, nedoslednosti i diskontinuiteta razvoja, postoje signali upozorenja, kao što su bol u telu, anksioznost u egu i panika u grupi. Oni upozoravaju na organsku disfunkciju, oštećenje kontrolne funkcije ega i na gubitak grupnog identiteta: svaka od ovih pretnji predstavlja pretnju za sve procese.

U slučaju psihopatologije možemo primetiti i proučiti očiglednu autonomiju jednog od ovih procesa koji se preterano ističe usled gubitka uzajamne regulacije i opšteg balansa. Tako je psihoanaliza prvo proučavala (kao da se to može tako izolovati) čovekovo *ropstvo idu*, kao što je slučaj sa preteranim zahtevima koje postavlja egu i svim frustriranim strukturama čija je unutrašnja ekonomija životnog ciklusa poremećena. Zatim se fokus izučavanja premestio na čovekovo *ropstvo očevidno autonomnim ego (i superego) težnjama* – odbrambenim mehanizmima koji smanjuju i izobličuju snagu ega da doživljava i planira preko granice onoga što je delotvorno i podnošljivo u datom organizmu i društvenoj organizaciji. Psihoanaliza upotpunjuje svoje bazično izučavanje neuroze, ispitujući na otvoreniji način *čovekovo ropstvo istorijskim uslovima koji prisvajaju autonomiju* i koriste arhaične mehanizme unutar čoveka kako bi negirale njegovo zdravlje i snagu ega.¹⁰ Jedino će reinterpretacija našeg kliničkog iskustva na osnovu ovog trostrukog istraživanja omogućiti značajan doprinos vaspitanju deteta u industrijskom svetu.

Cilj psihoanalitičkog tretmana definisan je (Nunberg, 1931) kao simultano povećanje pokretljivosti ida, tolerancije superega i integrativne snage ega. Najzad, dodajemo sugestiju da bi analiza ega trebalo da uključi analizu ego identiteta pojedinca u odnosu prema istorijskim promenama koje su dominirale okruženjem u doba detinjstva. Jer, ovla-

¹⁰ Ovaj osnovni plan postavljen je, između ostalog, u Frojdovom delu „Civilizovana seksualna moralnost i moderna nervoznost” (1908), kao i u njegovim uobičajenim referencama na kulturne i socioekonomske koordinate sopstvene egzistencije, gde god je, u službi nove nauke, objavljivao ilustracije iz svog sopstvenog života.

davanje neurozom započinje onda kada se pojedinac nađe u situaciji da prihvati istorijske neminovnosti koje su ga učinile onakvim kakav jeste. Pojedinac se oseća slobodnim kada može odabrati da se identifikuje sa svojim sopstvenim ego identitetom i kada nauči da primeni datosti na ovo što mora biti učinjeno. Jedino na taj način može iz podudarnosti svog sopstvenog i jedinog životnog ciklusa sa određenim segmentom ljudske istorije dobiti snagu ega (za svoju generaciju i za sledeće generacije).

Razvoj i krize zdrave ličnosti

Komitet za utvrđivanje činjenica sa konferencije Bele kuće o detinjstvu i mladosti predložio mi je da ovde* ponovim detaljnije nekoliko ideja izloženih u drugom kontekstu (Erikson, 1950a). Tamo se tema zdrave ličnosti pojavila, skoro slučajno, iz mnoštva kliničkih i antropoloških razmatranja. Ovde je to centralna tema.

Kaže se da stručnjak može da razdvoji činjenicu od teorije i znanje od mnjenja. Njegov posao je da poznaje raspoložive tehnike kojima može proveriti iskaze u svojoj oblasti ekspertize. Ako bih se, u ovom članku, ograničio na ono što se, u tom smislu, zna o „zdravoj ličnosti”, uveo bih i čitaoca i sebe u veoma časnu ali i veoma neinspirativnu ozbiljnost. Kada se razmatra odnos čoveka prema sebi i drugima, metodološki problemi nisu ni poučni ni preporučljivi za jednu kratku raspravu.

S druge strane, ako bih pisao ovaj članak s namerom da to bude još jedan uvod u teoriju Frojdove psihoanalize, malo bih doprineo razumevanju zdrave ličnosti. Naime, psihoanalitičar zna mnogo više o dinamici i lečenju poremećaja sa kojima se svakodnevno susreće nego o prevenciji tih poremećaja.

Međutim, započecu sa Frojdivim dalekosežnim otkrićem da se neurotični konflikt ne razlikuje mnogo u sadržaju od konflikata koje

* Originalna verzija ovog rada pojavila se na Simpozijumu o zdravoj ličnosti, dodatak II; problemi ranog detinjstva i detinjstva, izveštaj sa četvrte konferencije, mart 1950, M.J.E. Senn, urednik. New York: Josiah Macy, Jr. Foundation.

svako dete mora proživeti tokom detinjstva, kao i da svaka odrasla osoba nosi te konflikte sa sobom u dubinama svoje ličnosti. Uzeću u obzir ovu činjenicu tako što ću izložiti za svaki stadijum detinjstva koji su to kritični psihički konflikti. Naime, da bi čovek ostao psihološki živ, on mora neprekidno razrešavati te konflikte, isto kao što se njegovo telo mora neprekidno boriti protiv nasrtaja fizičke dekompenzacije. Pošto ne mogu da prihvatim zaključak po kojem zdrav znači prosto biti živ, odnosno ne biti bolestan, moram pribeci korišćenju nekoliko pojmova koji nisu deo zvanične terminologije u mojoj oblasti. Pošto me interesuje i kulturna antropologija, pokušaću da opišem elemente zaista zdrave ličnosti, koji su, kako mi se čini, upadljivo odsutni ili oštećeni kod neurotičnih pacijenata i upadljivo prisutni kod one vrste ljudi koju obrazovni i kulturni sistemi izgleda da nastoje, svaki na svoj način, da stvore, podrže i očuvaju.

Predstaviću ljudski razvoj s tačke gledišta unutrašnjih i spoljašnjih konflikata kojima zdrava ličnost odoleva, izranjajući ponovo i ponovo sa sve većim doživljajem unutrašnjeg jedinstva, boljim suđenjem i povećanim kapacitetom da čini dobro prema standardima njoj značajnih osoba. Upotreba sintagme „činiti dobro”, naravno, naglašava čitavo pitanje kulturnog relativizma. Na primer, osobe značajne pojedincu mogu misliti da on čini dobro kada „radi dobro” u smislu sticanja vlasništva ili kada je dobar u smislu sticanja novih veština, ili novih načina razumevanja, ili ovladavanja stvarnošću, ili kada samo živi.

Postavke o tome šta čini zdravu ličnost kod odraslih, predstavljene su u drugim delovima rada Komiteta. Ako bih odabrao samo jednu definiciju, naime, definiciju Marije Jahode (1950), prema kojoj zdrava ličnost *aktivno ovladava svojom sredinom*, pokazuje izvesno *jedinstvo ličnosti* i sposobna je da *ispravno opaža svet i sebe*, jasno je da su svi ovi kriterijumi povezani sa detetovim saznajnim i socijalnim razvojem. U stvari, možemo tvrditi da je detinjstvo definisano njihovim početnim odsustvom i postepenim razvojem kroz mnogo složenih koraka. Smatram da je moj zadatak da ovom pitanju pridem s genetičke tačke gledišta: kako nastaje zdrava ličnost, odnosno kako iz sukcesivnih stadijuma

dobija sve veći kapacitet da ovladava spoljašnjim i unutrašnjim opasnostima života, štedeći izvesni vitalni entuzijazam?

O zdravlju i razvoju

Kada pokušavamo da razumemo razvoj, dobro je setiti se *epigenetskog principa* koji ima svoje poreklo u razvoju organizama *in utero*. Donekle uopšteno, ovaj princip tvrdi da sve što raste ima *osnovni plan* iz kojega se pojavljuju *delovi*, pri čemu svaki deo ima svoje *vreme* specijalnog uticaja, sve dok se ne pojave svi delovi, čineći *funkcionalnu celinu*. Pri rođenju beba napušta hemijsku razmenu materice, menjajući je za sistem socijalne razmene svog društva, gde njeni rastući kapaciteti nailaze na mogućnosti i ograničenja kulture. U literaturi o dečjem razvoju opisano je kako organizam u sazrevanju nastavlja da se razvija, ne tako što formira nove organe, nego razvojem, po propisanom sledu, lokomotornih, senzornih i socijalnih sposobnosti. Psihoanaliza nam je omogućila razumevanje više idiosinkratičnih iskustava, a naročito unutrašnjih konflikata koji čine način na koji osoba postaje zasebna ličnost. Ali i ovde je važno razumeti da možemo očekivati da će zdravo dete kroz sled najličnijih iskustava, ako mu se samo pruži vođstvo u razumnoj meri, pratiti unutrašnje zakone razvoja, zakone koji stvaraju niz mogućnosti za značajnu interakciju sa osobama koje se brinu o njemu. Iako ta interakcija varira od kulture do kulture, ona mora zadržati odgovarajući tempo i odgovarajući sled koji vodi rastu ličnosti, kao i organizma. Može se reći da se ličnost razvija kroz korake koji su unapred determinisani spremnošću ljudskog organizma da teži prema sve širem socijalnom prostoru, da ga bude svestan i da bude u interakciji sa njim, počevši od nejasne slike majke i završavajući sa čovečanstvom, ili u svakom slučaju onim delom čovečanstva koji se „računa” u životu određenog pojedinca.

Iz tog razloga za prezentaciju stadijuma u razvoju ličnosti koristimo *epigenetski dijagram*, po analogiji sa onim koji smo prethodno koristili za analizu Frojdovih stadijuma psihoseksualnog razvoja¹. U

¹ Vidi deo I knjige *Detinjstvo i društvo*, ovog autora (1950a)

stvari, svrha ove prezentacije jeste da poveže teoriju infantilne seksualnosti (ne ponavljajući je) i naše znanje o fizičkom i socijalnom rastu deteta unutar njegove porodice i društvene strukture. Epigenetski dijagram izgleda kao na slici I.

Tri dvostruko oivičena kvadrata označavaju kako sekvence razvoja (I do III) tako i postepen razvoj sastavnih delova; drugim rečima, dijagram formalizuje *postepenu diferencijaciju delova tokom vremena*. To nam kazuje (1) da je svaki deo zdrave ličnosti koji ćemo razmatrati *sistematski povezan sa svim ostalima*, i da svi oni zavise od *odgovarajućeg razvoja svakog dela po odgovarajućem redosledu*; i (2) da svaki deo *postoji u nekom obliku pre nego što prirodno dođe „njegovo” odlučujuće i kritično vreme*.

Ako, na primer, kažem da je osećanje bazičnog poverenja prva komponenta mentalnog zdravlja koja se razvija u životu, osećanje autonomne volje drugi, a osećanje inicijative treći, tada bi svrha dijagrama trebalo da bude jasnija (vidi sliku II).

	Komponenta I	Komponenta II	Komponenta III
Stadijum I	I ₁	I ₂	I ₃
Stadijum II	II ₁	II ₂	II ₃
Stadijum III	III ₁	III ₂	III ₃

Slika I

Prvi stadijum (prva godina života)	BAZIČNO POVERENJE	Ranija forma AUTONOMIJE	Ranija forma INICIJATIVE
Drugi stadijum (druga i treća godina života)	Kasnija forma BAZIČNOG POVERENJA	AUTONOMIJA	Ranija forma INICIJATIVE
Treći stadijum (četvrta i peta godina života)	Kasnija forma BAZIČNOG POVERENJA	Kasnija forma AUTONOMIJE	INICIJATIVA

Slika II

Ova postavka putem dijagrama trebalo bi, zatim, da izrazi broj osnovnih odnosa koji postoje između tri komponente, kao i nekoliko osnovnih činjenica za svaku od njih.

Svaka komponenta dolazi do svog perioda uticaja, suočava se s krizom i pri kraju navedenog stadijuma nalazi postojano rešenje krize (na način koji ćemo ovde opisati). Sve komponente postoje u početku u nekom obliku, mada ne ulazimo u pojedinosti ove činjenice i nećemo praviti zbrku dajući ovim komponentama različita imena u ranijim ili kasnijim stadijumima. Beba može od početka pokazivati nešto nalik „autonomiji”, na primer, kroz način na koji ljutito pokušava da izvuče i oslobodi ruku kada je čvrsto držimo. Međutim, u normalnim uslovima, dete će tek od druge godine početi da doživljava čitavu kritičnu alternativu između postojanja kao autonomnog bića ili kao zavisnog bića; i tek je tada spremno za odlučan susret sa svojim okruženjem, od kojeg se zahteva da detetu prenese određene ideje i koncepte autonomije i prinude na način koji će bitno doprineti njegovom karakteru, produktivnosti i zdravlju ličnosti u kulturi kojoj pripada.

Za svaki stadijum opisaćemo ovaj susret, kao i krizu koja iz nje proizlazi. Svaki stadijum postaje kriza zato što su početni razvoj i svesnost u jednom značajnom delu određene funkcije praćeni pomeranjem instinktivne energije i štavise uzrokuju specifičnu ranjivost tog dela. Jedno od najtežih pitanja jeste, stoga, da li je dete u datom stadijumu slabo ili jako. Možda bi bilo najbolje kazati da je dete uvek ranjivo u nekom pogledu, a potpuno nesvesno i neosetljivo u nekom drugom, ali da je istovremeno neverovatno uporno upravo u onim aspektima u kojima je ranjivo. Moramo dodati da upravo slabost daje snagu i najmanjoj bebi, upravo iz svoje zavisnosti i slabosti beba daje signale na koje je njena sredina naročito osetljiva (ako je dobro vođena prijemčivošću zasnovanoj i na instinktivnim i na tradicionalnim obrascima). Prisustvo bebe stalno i uporno dominira spoljašnjim i unutrašnjim životom svakog člana domaćinstva. Pošto se oni moraju prilagoditi prisustvu bebe, to znači da moraju takođe rasti kao pojedinci i kao grupa. Podjednako je istina da bebe kontrolišu i vaspitavaju svoje porodice, kao što je istina i suprot-

no. Porodica može vaspitati svoje dete samo tako što dete vaspitava nju. Rast deteta se sastoji od niza izazova porodici koji služe njegovim novorazvijenim potencijalima za socijalnu interakciju.

Svaki sledeći korak je, stoga, potencijalna kriza zbog radikalne *promene perspektive*. Na početku života postoji najradikalnija promena: od intrauterinog ka ekstrauterinom životu. Ali u postnatalnom životu, takođe, radikalna prilagođavanja perspektive kao što su opušteno ležanje, stabilno sedenje i brzo trčanje, moraju se obaviti u svoje vreme. Sa ovim promenama menja se brzo, a često i radikalno, i interpersonalna perspektiva, o čemu svedoči vremenska blizina takvih suprotnosti kao što su „ne puštati majku iz vida” i „želeti nezavisnost”. Stoga, *različiti kapaciteti koriste različite mogućnosti* da postanu potpuno razvijene komponente jedne promenljive konfiguracije, to jest ličnosti u razvoju.

Bazično poverenje naspram bazičnog nepoverenja

1

Osećanje bazičnog poverenja predlažem kao prvu komponentu zdrave ličnosti. Smatram da je to stav prema sebi i svetu koji proizlazi iz iskustava u prvoj godini života. Pod „poverenjem” podrazumevam opravdano poverenje prema drugima i jednostavan doživljaj samopouzdanja. Kada kažem „bazično”, time mislim da ni ova komponenta niti one koje slede u detinjstvu, a i odraslom dobu, nisu naročito svesne. U stvari, svi ovi kriterijumi kada se razvijaju u detinjstvu i integrišu u odraslo doba, spajaju se u celinu ličnosti. Međutim, njihove krize u detinjstvu i oštećenja u odrasloj dobi jasno su ograničeni.

Opisujući rast i krize kao razvoj niza alternativnih bazičnih stavova, pribegavamo pojmu „*osećanja*” („a sense of”). Kao i „osećanje zdravlja” i „osećanje da nismo dobro”, takva osećanja prožimaju površinu i dubinu, svesno i nesvesno. Postoje svesna *iskustva* koja su dostupna introspekciji (kada je ona razvijena), postoje načini *ponašanja* koje mogu

posmatrati drugi, a postoje i nesvesna *unutrašnja stanja* koja možemo utvrditi pomoću testova i kroz analizu. U nastavku teksta važno je imati na umu ove tri dimenzije.

Kod odraslih se oštećenje bazičnog poverenja izražava u vidu bazičnog nepoverenja. Ono karakteriše pojedince koji se povlače u sebe na specifičan način kada su u neskladu sa samim sobom i sa drugima. Te načine reagovanja, koji često nisu očigledni, mnogo upadljivije predstavljaju osobe koje regrediraju u psihotična stanja u kojima se ponekada zatvaraju, odbijajući hranu, utehu, postajući neosetljivi na prisustvo drugih. Ukoliko se nadamo da im pomognemo psihoterapijom, moramo pokušati da im ponovo pridemo na specifičan način da bismo ih uverili da mogu verovati svetu i sebi (Fromm-Reichmann, 1950).

Razumevanjem takvog korenitog nazadovanja i najdubljih i najinfantilnijih slojeva ličnosti kod naših ne tako bolesnih pacijenata, naučili smo da cenimo bazično poverenje kao kamen temeljac zdrave ličnosti. Da vidimo zašto je opravdano staviti krizu i dominaciju ove komponente na sam početak života.

Kada se novorođenče odvoji iz simbioze sa majčnim telom, njegova urođena i manje ili više koordinisana sposobnost da putem usta unosi u sebe susreće se sa manje ili više koordinisanom sposobnošću i namerom majke da ga hrani i prihvati. U tom trenutku novorođenče živi kroz svoja usta i njima voli, a majka živi putem dojki i njima voli.

Za majku je to složeno i kasno ostvareno dostignuće koje veoma zavisi od njenog razvoja kao žene, njenog nesvesnog stava prema detetu, načina na koji je živela tokom trudnoće i porođaja, njenog stava i stava njenog okruženja prema samom činu dojenja, kao i od odgovora novorođenčeta. Za bebu su usta fokus prvog opšteg pristupa životu – *inkorporativnog* pristupa. U psihoanalizi se ovaj stadijum obično naziva „oralni” stadijum. Jasno je da beba, pored svoje prevladavajuće potrebe za hranom, jeste ili uskoro postaje prijemčiva i za druge stvari. Kao što novorođenče želi i može da sisa odgovarajuće objekte i da guta bilo koju odgovarajuću tečnost koju ti objekti stvaraju, ono ubrzo počinje da želi i postaje sposobno da „unositi” očima sve što ulazi u njegovo vizuelno

polje. Njegova taktilna čula kao da takođe „unose” ono što se oseća kao dobro. U tom pogledu možemo dakle govoriti o „inkorporativnom stadijumu” u kojem je novorođenče prijemčivo za ono što mu se nudi. Pa ipak, mnoge bebe su osjetljive i ranjive. Da bismo obezbedili da ih prva iskustva u ovome svetu ne samo drže u životu, nego i da im pomognu da koordinišu svoje osjetljive ritmove disanja, metabolizma i cirkulacije, moramo voditi računa da njihova čula stimulišemo odgovarajućim intenzitetom i u pravo vreme, baš kao i kada je u pitanju hrana; inače se njihova spremnost da prihvataju može naglo preobratiti u difuznu odbranu ili u letargiju.

Dok je potpuno jasno šta mora da se dogodi da bi beba ostala u životu (čime je minimalno moramo snabdevati) i šta se ne sme dogoditi kako beba ne bi bila fizički povređena ili hronično uznemirena (koja je to maksimalna rana frustracija koju može da toleriše), postoji značajno više prostora u pogledu onoga što se može i sme dogoditi; različite kulture obilno koriste svoja prava odlučujući šta se može smatrati delotvornim i zatim insistiraju na tome da je to neophodno. Neki smatraju da se beba, kako ne bi iskopala sebi oči, neizostavno mora poviti u pelene u potpunosti tokom većeg dela dana i tokom većeg dela prve godine života; takođe, smatraju i da bebu treba ljuljati ili hraniti čim počne da cmizdri. Drugi smatraju da beba treba što ranije da oseti slobodu ritma rukama i nogama, ali takođe i da je sasvim prirodno prisiliti dete da „izmoli” svoj obrok plaćući, sve dok bukvalno ne poplavi u licu. Izgleda da je sve to (manje ili više svesno) povezano sa opštim ciljem i sistemom date kulture. Poznao sam neke stare Indijance koji su ljutito osuđivali način na koji mi često puštamo bebe da plaču jer verujemo „da će im to ojačati pluća”. Nije čudo, govorili su ti Indijanci, da beli čovek, primljen na svet na takav način, kao da žuri da što pre dođe na „drugi svet”. Ali ti isti Indijanci ponosno su govorili kako njihova novorođenčad (koju doje i u drugoj godini) od besa poplave u licu kada ih udare po glavi zbog griženja majčine bradavice; Indijanci su, s druge strane, verovali da će to „od njih napraviti dobre lovce”.

Postoji neka unutrašnja mudrost, neko nesvesno planiranje i mnogo praznoverica u naizgled proizvoljnim raznolikostima vaspitanja deteta: šta je „dobro za dete” i šta mu se može dogoditi, zavisi od onoga šta bi dete trebalo da postane i gde.

U svakom slučaju, već u prvim susretima ljudsko novorođenče dolazi u kontakt s bazičnim modalitetima svoje kulture. Najjednostavniji i najraniji modalitet jeste „dobiti”, ali ne u smislu aktivnog uzimanja, već primanja i prihvatanja onoga što je dato, a to zvuči lakše nego što u stvari jeste. Naime, nestabilan i nedovršen organizam novorođenčeta uči ovaj modalitet tako što uči kako da svoju spremnost da dobije uskladi s metodomama majke, koja će mu zatim omogućiti da koordiniše svoje načine dobijanja, dok ona razvija i koordiniše svoje načine davanja. Uzajamnost opuštanja koja se na taj način razvija od primarnog je značaja za prvi doživljaj prijateljskog „drugog”: iz psihoanalize se stiče utisak da beba na taj način, *dobijajući ono što je dato* i učeći da *dobije drugog koji će učiniti za nju ono što ona želi*, razvija takođe i neophodan temelj *da postane davalac*, da se „identifikuje” s njim.

Ako se ne ostvari ova *uzajamna regulacija*, situacija se raspada na raznovrsne pokušaje kontrole putem prinude umesto putem reciprociteta. Beba će pokušati da nasumičnom aktivnošću dobije ono što ne može sisanjem; ili će biti aktivna do iscrpljenja ili će naći svoj palac, a otpisati svet. Majka može reagovati tako što će pokušati da kontroliše stvari, nervozno menjajući vreme, formule i postupke. Ne možemo biti sigurni šta to znači za bebu; ali naše kliničko zapažanje je da kod nekih osjetljivih pojedinaca (ili onih čija rana frustracija nikada nije bila nadoknadena) takva situacija može biti model korenitog poremećaja u njihovom odnosu sa „svetom”, „ljudima”, a naročito voljenim ili na drugi način značajnim osobama.

Postoje načini da se recipročnost održi tako što se bebi daje ono što ona može primiti putem drugih oblika hranjenja i nadoknađivanjem oralnih uskraćivanja tako što se zasite drugi receptori: zadovoljstvom usled držanja, topline, osmehivanja, obraćanja, ljuljanja i tako dalje. Pored ovih vrsta „*horizontalne*” *kompensacije* (kompensacije tokom

istog stadijuma razvoja), postoje i mnoge „longitudinalne” kompenzacije u životu koje se javljaju u kasnijim stadijumima životnog ciklusa.²

Tokom „drugog oralnog” stadijuma dozreva sposobnost, kao i zadovoljstvo, aktivnijeg i usmerenijeg inkorporativnog pristupa. Pojavljuju se zubi, a s njima i zadovoljstvo da se čvrste stvari *ugrizu*, *progrizu* i *odgrizu*. Ovaj *aktivni inkorporativni* modalitet karakteriše niz drugih aktivnosti (kao i prvi inkorporativni modalitet). Oči, koje su prvo bile deo pasivnog sistema primanja utisaka onako kako oni pristižu, sada su naučile da fokusiraju, izoluju i „obuhvate” objekte iz manje jasne pozadine i da ih prate. Organi sluha su na sličan način naučili da razaznaju značajne zvukove, da ih lokalizuju i da usmeravaju odgovarajuću promenu položaja (dizanje i okretanje glave, dizanje i okretanje gornjeg dela tela). Ruke su naučile da ciljano posežu, a šake da čvrsto stežu. Ovde nas manje interesuje prvo pojavljivanje specifičnih sposobnosti, što je dobro opisano u literaturi o dečjem razvoju³, a više opšta konfiguracija i konačna integracija razvojnih pristupa svetu.

Uz to, formira se niz interpersonalnih obrazaca koji se grupišu u socijalnom modalitetu *uzimanja i držanja* stvari – stvari koje su manje ili više slobodno ponudene i date, kao i stvari koje imaju manje ili više ten-

² Učestvovanjem u longitudinalnom istraživanju Instituta za dobrobit deteta, na University of California (vidi Macfarlane, 1938; Erikson, 1951b) stekao sam najveće poštovanje za rezilijentnost i snalažljivost pojedine dece koja su, uz podršku ekonomije u razvoju i velikodušnost društva, naučila kako da nadoknade takve bolne nesreće ranog detinjstva koje bi, u našim kliničkim historijama, bile dovoljne da ubedljivo objasne poremećeno funkcionisanje. Ova studija mi je pružila priliku da pratim čitavu deceniju životne priče oko pedesetoro (zdrave) dece i da budem donekle informisan o daljim uspesima nekih od njih. Međutim, tek mi je razvoj pojma identiteta (vidi u ovoj svesci, str. 108-175) pomogao da počnem razumevati mehanizme koji su u to uključeni. Nadam se da ću svoje utiske publikovati.

³ Čitalac koji se bavi dečjim razvojem možda će hteti da obrati posebnu pažnju na činjenicu da se pod stadijumom može smatrati ono vreme kada se neka sposobnost *prvi put javlja* (ili javlja u obliku koji se može proveriti) ili se može smatrati da je to onaj period kada je ta sposobnost dovoljno dobro utvrđena i integrisana (postala dostupan aparat za ego, kako bismo to rekli) da može sigurno započeti sledeći korak u razvoju.

denciju da izmaknu. Dok beba uči kako da promeni položaj, da se okrene i postepeno ovladava sedenjem, ona mora usavršiti mehanizme hvatanja i prisvajanja, držanja i žvakanja svega što je u njenom domašaju.

Krizu oralnog stadijuma (tokom drugog dela prve godine) teško je proceniti i još teže potvrditi. Izgleda da je čini vremenska podudarnost tri razvoja: (1) fiziološkog – opšte tenzije povezane sa snažnijim nagonom za inkorporacijom, prisvajanjem i aktivnijim opažanjem (ovoj tenziji pridodana je i nelagoda usled izbijanja zuba i drugih promena oralnog aparata); (2) psihološkog – sve veće svesnosti odojčeta o sebi kao zasebnoj osobi; i (3) sredinskog – majčine očigledne preorijentacije sa bebe na one poslove koje je zanemarila tokom trudnoće i postnatalne nege. To uključuje i njen pun povratak bračnoj intimnosti koji uskoro može voditi novoj trudnoći.

Kada dojenje traje i u fazi gríženja (a to je, po pravilu, tako), neophodno je da beba nauči kako da sisa, a da pritom ne grize, kako majka ne bi, u bol ili besu, povukla svoju bradavicu. Naša klinička zapažanja ukazuju nam da u ovoj tački rane istorije pojedinac doživljava izvestan osećaj bazičnog gubitka i stiče utisak da je uništeno nekoć postojeće jedinstvo s majkom. Odbijanje od dojke, stoga, ne bi moralo da znači iznenadan gubitak dojke niti gubitak majčinog sigurnog prisustva, ukoliko se dete može osloniti na druge žene koje zvuče i doživljavaju se nalik majci. Drastičan gubitak majčinske ljubavi na koju je dete naviklo, a bez odgovarajuće zamene, može, u ovo doba, voditi (pod inače pogoršanim okolnostima) akutnoj infantilnoj depresiji (Spitz, 1945) ili blagom ali hroničnom stanju tugovanja koje može dati depresivnu nijansu čitavom preostalom životu. Ali, čak i pod mnogo povoljnijim uslovima, izgleda da ovaj stadijum uvodi u psihički život doživljaj odvajanja i maglovitu ali univerzalnu nostalgiju za izgubljenim rajem.

Bazično poverenje treba uspostaviti i održati nasuprot kombinaciji ovih utisaka lišavanja, odvajanja, napuštanja, koji ostavljaju talog bazičnog nepoverenja.⁴

⁴ Jedna od glavnih pogrešnih upotreba ovde predstavljenog dijagrama jeste konotacija da je osećanje poverenja (kao i sva druga *pozitivna osećanja* koja se postuli-

2

Ono što ovde nazivamo „poverenjem” podudara se sa onime što Tereza Benedek (Therese Benedeck) zove „pouzdanje”. Radije koristim reč „poverenje”, jer ona nosi više naivnosti i uzajamnosti: za novorođenče se može reći da ima poverenje, ali bismo isuviše pretpostavili kazavši da je „pouzdan”. Opšte stanje poverenja, nadalje, podrazumeva ne samo da je neko naučio da se oslanja na istovetnost i kontinuitet negovatelja, nego i to da može verovati sebi i potencijalu sopstvenih organa da se izbore sa porivima; da se može smatrati dovoljno pouzdanim da negovatelj neće morati da ga neprekidno nadgledaju.

U psihijatrijskoj literaturi naići ćemo često na pozivanje na „oralni karakter”, što je karakterološka devijacija zasnovana na nerazrešenim konfliktima ovog stadijuma. Kada god oralni pesimizam postane dominantan i isključiv, infantilni strahovi, kao što je strah od „ostavljanja praznim” ili samo od „napuštanja”, kao i od „gladi za stimulacijom”, mogu se razaznati u formi depresivnog „biti prazan” i „biti loš”. Takvi strahovi, nadalje, mogu dati oralnosti onaj specifičan gramziv kvalitet koji se u psihoanalizi naziva „oralni sadizam”, tj. nemilosrdna potreba da se dobije i uzme na način koji je za druge štetan. Ali, postoji i opti-

raju) *postignuće*, obezbeđeno jednom zauvek na tom stadijumu. U stvari, neki autori su toliko predani konstruisanju skale postignuća na osnovu ovih stadijuma, da bezbrižno izostavljaju sva negativna osećanja (bazično nepoverenje, itd.) koja jesu i ostaju dinamički parnjak pozitivnim osećanjima tokom čitavog života. (Vidi, npr., „mapu sazrevanja”, deljenu na Nacionalnom kongresu roditelja i nastavnika u Omahi, Nebraska (1958), koja uopšte ne spominje krize i na druge načine „adaptira” ovde predstavljene stadijume.)

Ono što dete usvaja na datom stadijumu je izvestan *razmer* između pozitivnog i negativnog koji će mu, ako ovaj balans teži pozitivnom, pomoći da u susretu sa kasnijim krizama ima bolje šanse za neoslabljen celokupni razvoj. Ideja da se na svakom stadijumu postiže samo ono *dobro* koje je neprobojno za kasnije konflikte iznutra i promene spolja, jeste projektovanje ideologije uspeha na dečiji razvoj, ideologije koja veoma opasno prožima naše privatne i javne snove i može nas učiniti nesposobnima za uzvišenije borbe zarad smislene egzistencije u našem vremenu. Verovanje u čovekovu snalažljivost i kreativnost opravdano je i produktivno jedino u svetlu čovekove unutarnje podeljenosti i socijalnog antagonizma.

mistični oralni karakter, takode, koji je naučio da su davanje i primanje najvažnije stvari u životu; isto kao što postoji „oralnost” kao normalna podloga kod svih osoba, kao trajan ostatak ovog prvog perioda zavisnosti od moćnih staratelja. Ona normalno dolazi do izražaja u svim našim zavisnostima i nostalgijama, kao i u našim stanjima preterane nade ili beznada. Integracija oralnog stadijuma sa onima koji mu slede dovođi, u odraslo doba, do kombinacije vere i realizma.

Patologija i iracionalnost oralnih težnji zavise u celosti od stepena integrisanosti sa ostatkom ličnosti i stepena u kojem se uklapaju u opšti kulturni obrazac i koriste odobrene interpersonalne tehnike izražavanja.

Moramo stoga ovde, kao i inače, razmotriti temu izražavanja *infantilnih impulsa u kulturnim obrascima* koje se može (ili ne mora) smatrati patološkom devijacijom od celokupnog ekonomskog ili moralnog sistema kulture ili nacije. Može se, recimo, govoriti o okrepljujućem verovanju u „sreću”, toj tradicionalnoj povlastici američkog poverenja u sopstvene resurse i dobre namere sudbine. Ponekad, može se videti kako se ovo verovanje pretvara u masovno kockanje, ili „iskušavanje sreće” u vidu svojeglavog i često suicidalnog provociranja Sudbine, ili insistiranja da se ima pravo ne samo jednake šanse već i na privilegiju prvenstva u odnosu na druge. Na sličan način, sve prijatnosti koje mogu proizaći (pogotovo u dobrom društvu) iz senzacija novih i starih ukusa, iz udisanja i upijanja, žvakanja, gutanja i varenja, mogu se preobratiti u masovnu zavisnost koja niti izražava, niti vodi onoj vrsti bazičnog poverenja koju imamo na umu.

Ovde očigledno dotičemo fenomen čija bi analiza zahtevala obuhvatan pristup kako ličnosti tako i kulturi. Isto se može reći i za epidemiološki pristup problemu, manje ili više maligne razrade oralnog karaktera kod „shizoidnih” karaktera i onih mentalnih oboljenja koja očigledno izražavaju osnovnu slabost oralne sigurnosti i bazičnog poverenja. U vezi s tim je i verovanje (koje se odražava u mnogim interesovanjima opstetrike i pedijatrije za metode nege deteta) da uspostavljanje bazičnog osećanja poverenja u najranijem detinjstvu čini odrasle osobe manje

podložnim blagim ili malignim oblicima zavisnosti, samoobmanjivanju i pohlepnom prisvajanju.

U svakom slučaju, psihijatri, opstetričari, pedijatri i, meni najbliži, antropolozi danas bi se složili da je *čvrsto uspostavljanje trajnih obraza- ca za održavanje protivteže bazičnog poverenja nad bazičnim nepoverenjem* glavni zadatak ličnosti koja se tek pomalja i stoga i glavni zadatak materinske nege. Ali, moramo reći da *količina poverenja* koja proizlazi iz najranijeg infantilnog iskustva izgleda ne zavisi od apsolutne količine hrane ili pokazivanja ljubavi, već od kvaliteta odnosa s majkom. Majke stvaraju osećanje poverenja kod svoje dece takvim postupcima čiji kvalitet kombinuje osetljivu brigu za pojedinačne potrebe odojčeta i čvrsto osećanje sopstvene poverljivosti unutar okvira životnog stila njihove zajednice na koji se mogu osloniti. (Ovo kod deteta stvara osnovu za osećanje identiteta koje će kasnije kombinovati osećanja da je „u redu”, da je ono što jeste i da će postati ono što drugi veruju da će postati.) Roditelji moraju ne samo da poseduju izvesne načine vođenja putem zabrana i dozvola; oni takođe moraju biti sposobni da detetu predstave duboko, gotovo somatsko uverenje da ono što oni čine ima smisla. U tom pogledu, može se reći da je tradicionalni sistem staranja o detetu faktor koji vodi poverenju, čak i kada neke pojedinosti te tradicije, razmatrane zasebno, mogu delovati iracionalne ili nepotrebno okrutne. To dosta zavisi od toga da li roditelj te pojedinosti detetu nameće u čvrstom tradicionalnom uverenju da je to jedini mogući način postupanja ili roditelj zloupotrebljava bavljenje bebom i detetom da bi se oslobodio besa, ublažio strah, ili pobedio u raspravi s detetom ili nekim drugim (svekrvom, doktorom, sveštenikom).

U doba promena – a u našem sećanju druga i ne postoje – jedna generacija se u toj meri razlikuje od druge, da delovi tradicije često postaju smetnja. Konflikti između običaja majke i sopstvenih običaja, konflikti između saveta stručnjaka i običaja majke i konflikti između autoriteta stručnjaka i sopstvenih tvrdokornih običaja mogu da naruše majčino samopouzdanje. Nadalje, sve masovne transformacije u američkom životu (imigracija, migracija, amerikanizacija, industrijalizacija, urba-

nizacija, mehanizacija i druge) sklone su da ometu mlade majke u onim zadacima koji su tako jednostavni, a opet tako dalekosežni. Stoga nije čudo da prvi odeljak prvog poglavlja knjige Bendžamina Spoka (Benjamin Spock) (1945) nosi naziv „Verujte sebi”. Iako je tačno da stručnjaci, opstetričari i pedijatri, mogu mnogo toga učiniti da sputavajuću moć tradicije zamene davanjem sigurnosti i vodstva, oni nemaju vremena za ispovedi svih sumnji i strahova, ljutnji i argumenata koje mogu puniti glave usamljenih mladih roditelja. Možda bi trebalo knjigu kao što je Spokova čitati u studijskim grupama, gde se može stvoriti pravi psihološki grupni duh, gde se dogovor o stvarima postiže ne zato što je neko tako rekao, nego zahvaljujući slobodnom iznošenju mišljenja i osećanja, predrasuda i grešaka koje vodi relativnoj saglasnosti i tolerantnoj dobroj volji.

Ovo poglavlje postalo je nepropisno dugačko. Po pitanju tema koje smo ovde razmatrali, šteta je što se mora početi sa početkom. Toliko malo toga znamo o počecima, o dubljim slojevima ljudskog uma. Ali, pošto smo već izneli opšta zapažanja, moramo kazati ponešto o jednoj kulturnoj i tradicionalnoj instituciji koja je duboko povezana sa pitanjem poverenja, naime o religiji.

Nije na psiholozima da odluče da li treba ili ne treba ispovedati i praktikovati religiju kroz određene reči i rituale. Psiholog posmatrač treba više da se zapita da li su u nekoj oblasti posmatranja religija i tradicija žive psihološke sile koje stvaraju takvu vrstu vere i ubeđenja da prožimaju ličnost roditelja i na taj način potkrepljuju bazično poverenje deteta u pouzdanost sveta. Psihopatolog ne može a da ne primeti kako postoje milioni ljudi koji zapravo ne mogu bez religije, a koji, odbacujući je, u stvari, „zvižde u mraku”. S druge strane, postoje milioni onih koji kao da dobijaju veru iz nečega što nije religiozna dogma, dakle iz druženja, produktivnog rada, društvenog aktivizma, naučnih poduhvata i umetničkog stvaralaštva. Postoje i milioni onih koji ispovedaju veru, ali u praksi nemaju poverenja niti u život niti u čoveka. Imajući sve ovo na umu, čini mi se vrednim da se razmotri činjenica da je religija tokom vekova služila obnavljanju osećanja poverenja u formi vere, dajući

istovremeno otopljivu formu doživljaju zla i obećavajući da će ga progna-
ti. Svim religijama zajedničko je periodično, nalik detinjem, predavanje
Hranitelju ili hraniteljima koji dele zemaljsko blago, kao i duhovno
zdravlje; demonstracija malenkosti i zavisnosti pokornim stavom tela i
poniznim gestom; priznavanje prestupa, loših misli i zlih namera kroz
molitvu i pevanje; priznavanje unutrašnje podeljenosti i posledične tež-
nje unutrašnjem ujedinjenju putem božanskog vodstva; potreba za jas-
nijim samorazgraničenjem i samoograničenjem; i konačno, uvid da indi-
vidualno poverenje mora postati opšta vera, individualno nepoverenje
mora postati opšte formulisano zlo, dok individualna potreba za obnav-
ljanjem mora postati deo ritualne prakse mnogih, mora postati znak po-
verenja u zajednicu.

Ko god kaže da ima svoju religiju, mora dobijati veru iz nje, koja
se dalje prenosi na novorođenčad u obliku bazičnog poverenja; ko god
tvrdi da mu religija nije potrebna, mora da dobija takvu bazičnu veru iz
nekog drugog izvora.

Autonomija naspram stida i sumnje

1

Pregled nekih stvari o kojima se diskutuje u knjizi dr Spoka pod
naslovima „Jednogodišnjaci” i „Bavljenje malim detetom” omogućiće
onima koji u ovom trenutku nemaju ta radoznala stvorenja kod kuće da
se sete naših okršaja, pobeda i poraza:

Ispunjenost životnom energijom
Strast za istraživanjem
Dete postaje istovremeno zavisnije i nezavisnije
Sređivanje kuće za prohodalu bebu
Izbegavanje nezgoda
Sada je vreme da se otrovi sklone van domašaja
Kako da postignete da dete neke stvari ne dira
Ispuštanje i bacanje stvari

Dete uči da kontroliše svoja agresivna osećanja
Ujedanje ljudi
Kako da odlazak na spavanje bude srećan događaj
Dete koje ne želi da ostane noću u krevetu

Ovim izborom nameravam da iznesem spisak i raspon opisanih
problema, mada ovde ne mogu prikazati niti doktorov izvanredan savet
niti dozu odmerenosti u opisivanju izuzetne lakoće i praktičnosti kojom
je moguće na ovom ili bilo kom drugom uzrastu gajiti dete. Ipak, postoi-
ji pokazatelj mračnih sila, zauzdanih i razuzdanih, naročito u gerilskom
ratu nesrazmernih želja; naime, često je dete neravnopravno u odnosu
na svoje silovite nagone, a i roditelj i dete su međusobno neravnopravni.

Opšti značaj ovog stadijuma leži u sazrevanju mišićnog sistema,
posledičnoj sposobnosti (i dvostruko većem doživljaju nesposobnosti)
koordinacije niza veoma suprotstavljenih obrazaca akcije, kao što su
„držati” i „pustiti”, kao i ogromnoj vrednosti koju dete, još uvek veoma
zavisno, pridaje svojoj autonomnoj volji.

Psihoanaliza je naš rečnik obogatila rečju „analnost”, kojom se
označavaju određeno zadovoljstvo i tvrdoglavost, često vezani na ovom
stadijumu za organe za eliminaciju. Čitava procedura što potpunijeg
pražnjenja creva i bešike, od samog početka je, naravno, podstaknuta
nagradom „dobrog osećanja”, što zapravo znači „dobro učinjeno”. Na
početku života ova nagrada mora da nadoknadi prilično čestu neprijat-
nost i napetost koja se podnosi sve dok se creva ne naviknu na svoj posao.
Postepeno, dva razvojna procesa daju potrebnu jačinu ovim analnim
iskustvima: bolje formiranje stolice i opšta koordinacija mišićnog sis-
tema koja omogućava razvoj voljnog izbacivanja, ispuštanja i bacanja.
Ova nova dimenzija pristupa nije, međutim, ograničena samo na sfink-
tere. Razvija se, zaista, jedna opšta sposobnost, jedna snažna potreba da
se ispušta i baca i po volji smenjuje zadržavanje i izbacivanje.

Kada je u pitanju analnost, sve zavisi želi li kulturno okruženje da
nešto učini od toga. Postoje kulture u kojima roditelji ignorišu analno
ponašanje i prepuštaju starijoj deci da tek prohodalo dete vode u grm-
lje, tako da se njegova poslušnost u ovome može podudariti sa željom

da se imitiraju deca veća od njega. Naša zapadna civilizacija, a naročito izvesne klase unutar nje, odabrale su da stvar shvate ozbiljnije. Doba mašina je doprinelo stvaranju ideala mehanički treniranog, uvek čistog, tačnog, namirisanog tela koje funkcioniše bez greške. Osim toga, manje ili više svesno se pretpostavlja da je rano i strogo vežbanje apsolutno neophodno za razvoj takve vrste ličnosti koja će efikasno funkcionisati u mehanizovanom svetu u kojem je „vreme novac” i koji zahteva red, tačnost i štedljivost. Izgleda da smo u tome preterali; da smo pretpostavili da je dete životinja koju treba pripitomiti ili aparat koji treba podesiti i naštimovati – dok, u stvari, ljudske moći mogu rasti samo korak po korak. U svakom slučaju, naš klinički rad ukazuje na to da neurotičnost našeg doba uključuje „preterano kompulsivni” tip, škrt, uzdržan i sitničav u pogledu privrženosti, vremena i novca, kao i u pogledu rada creva. Takođe, učenje kontroli creva i bešike postalo je najočiglednije uznemirujuća stavka vaspitanja deteta u širokim krugovima našeg društva.

Šta, dakle, čini problem analnosti potencijalno važnim i složenim?

Analna zona služi više nego neka druga izražavanju tvrdoglavog insistiranja na konfliktnim impulsima, jer, između ostalog, to je model zona za dva kontradiktorna modaliteta koji moraju postati naizmenični, naime – zadržavanje i izbacivanje. Nadalje, sfinkteri su samo jedan deo mišićnog sistema koji u sebi sadrži opštu dvosmislenost krutosti i opuštanja, fleksije i ekstenzije. Tako čitav ovaj stadijum postaje bitka za autonomiju. Naime, čim odojče postane spremno da čvršće stoji na nogama, ono opisuje svoj svet kao „ja” i „ti”, „mene” i „moje”. Svaka majka zna koliko dete u ovom stadijumu može biti zadržljivo, popustljivo, ako i kada je donelo odluku da želi da učini ono što se od njega i očekuje. Međutim, nemoguće je naći pouzdanu formulu kojom bismo učinili da dete želi baš to. Svaka majka zna s koliko nežnosti se priljubljuje dete ovog uzrasta, kao i s koliko nepopustljivosti iznenada odguruje odraslog. Dete je istovremeno sklono da gomila stvari, kao i da ih odbacuje, da zahteva da mu pripadnu, i da ih baca kroz prozore kuće ili vozila. Stoga sve ove naizgled kontradiktorne tendencije podvodimo pod formulu retentivno-eliminativnih modusa.

Uzajamna regulacija između odraslog i deteta u ovoj fazi suočava se sa najozbiljnijim testom. Ukoliko spoljašnja kontrola suviše rigidnim ili suviše ranim obučavanjem insistira da se detetu oduzme mogućnost da postepeno voljno ovladava kontrolom creva i drugih funkcija i po svom slobodnom izboru, dete će se suočiti sa dvostrukom pobunom i dvostrukim porazom. Nemoćno u svom telu (ponekad plašeci se svoje utrobe) i nemoćno u odnosu na spoljašnjost, dete će biti ponovo prinuđeno da traži zadovoljenje i kontrolu ili regresijom ili lažnim napredovanjem. Drugim rečima, vratiće se na raniju, oralnu kontrolu, znači, sisanjem palca, postaće cmizdravo i zahtevno; ili hostilno i svojeglavo, koristeći često svoj feces (a kasnije prljave reči) kao municiju; ili će se pretvarati da je autonomno i da može bez oslanjanja na druge, što ni u kom slučaju nije zaista ostvarilo.

Ovaj stadijum, stoga, može biti odlučujući za razmer između ljubavi i mržnje, između saradnje i svojglavosti i između slobode samoizražavanja i njenog prigušivanja. Iz osećanja *samokontrole bez gubitka samopoštovanja* proizlazi trajan doživljaj autonomije i ponosa; iz osećanja mišićne i analne nemoći, gubitka samopoštovanja i preterane kontrole od strane roditelja proizlazi trajan doživljaj sumnje i stida.

Da bi se razvila autonomija, potrebno je da postoji čvrsto razvijen i nastavljen stadijum ranog poverenja. Odojče mora doći do toga da oseća kako bazična vera u sebe i svet (što je trajno blago sačuvano iz konflikata oralnog stadijuma) neće biti ugroženi usled iznenadne silovite želje da se ima izbor, da se zahtevno prisvaja i tvrdoglavo izbacuje. Čvrstina mora da ga štiti od potencijalne anarhije još neuvežbanog osećanja diskriminacije, nemogućnosti da drži i pušta na obazriv način. Okolina ipak mora da ga podrži u želji da „stoji na svojim nogama”, kako ne bi bilo nadvladano osećanjem da se prerano i budalasto izložilo, što nazivamo stid, ili sekundarnim nepoverenjem, onim „uzmicanjem” koje zovemo sumnja.

Stid je infantilna emocija koja je nedovoljno izučavana. Stid podrazumeva da je osoba potpuno izložena i svesna da je gledaju – drugim rečima, svesna sebe. Osoba je vidljiva, a nije spremna da bude vidljiva;

zato zamišljamo stid kao situaciju u kojoj nas gledaju kada nismo potpuno odeveni, u pidžami, „sa spuštenim pantalonama”. Stid se rano izražava u impulsu da se zagnjuri lice, ili da se upravo tada i tamo propadne u zemlju. Ovaj potencijal obilno se koristi u obrazovnoj metodi „posramljivanja”, koju tako izuzetno koriste neki primitivni narodi, gde zamenjuje često destruktivnije značenje krivice o kojem će kasnije biti reči. Destruktivnost posramljivanja uravnotežena je u nekim civilizacijama načinima „čuvanja samopoštovanja”. Posramljivanje koristi osećanje malenkosti koje se paradoksalno razvija kako dete staje na svoje noge i kada mu svesnost omogućava da primeti relativne mere veličine i moći.

Suviše mnogo posramljivanja ne dovodi do osećanja ispravnosti, nego do tajne rešenosti da se pokuša pobeći kada niko ne gleda, osim ako, zaista, ne dovede do promišljene (svesne) besramnosti. Postoji jedna upečatljiva američka balada u kojoj ubica kojega čeka vešanje pred očima čitave zajednice, umesto da oseća odgovarajući strah ili stid, počinje da grdi posmatrača, završavajući svaku paljbu prkosna rečima: „Proklete bile vaše oči.” Mnoga mala deca, kada su posramljena preko mere svoje izdržljivosti, mogu biti raspoložena da izraze prkos na sličan način (iako ne poseduju niti tu hrabrost niti reči). Ovom mračnom napomenom želim da kažem kako postoji granica izdržljivosti deteta i odraslog suočenih sa zahtevima koji ih prisiljavaju da smatraju sebe, svoje telo, svoje potrebe i svoje želje kao zle i prljave i da veruju u nepogrešivost onih koji donose takav sud. Ponekad osoba može biti sklona da obrne stvari, da postane potajno nesvesna mišljenja drugih i da zlom smatra samo činjenicu što ti drugi postoje; kada oni odu ili kada bude mogla da ih napusti, doći će njen trenutak.

Mnoga prkosna deca, kao i mnogi mladi kriminalci, takvog su sastava i zaslužuju u najmanju ruku da se istraže uslovi koji su uzrokovali da postanu takvi kakvi jesu.

Da ponovim: sazrevanje mišića postavlja scenu za eksperimentisanje sa dve simultane grupe društvenih modaliteta – *zadržavanja i puštanja*. Kao što je slučaj sa svim ovim modalitetima, njihovi bazični kon-

flikti mogu voditi konačno ili hostilnim ili dobroćudnim očekivanjima i stavovima. Stoga, „zadržavanje” može postati destruktivno i okrutno čuvanje i ograničavanje, a može postati i obrazac brige – „imati i zadržati”. „Pustiti” takođe može da se okrene u neprijateljsko oslobađanje destruktivnih sila, ili može postati opušteno „pusti da prođe” ili „neka bude”. Gledajući sa stanovišta kulture, ovi modaliteti nisu ni dobri ni loši; njihova vrednost zavisi od toga da li su njihove hostilne implikacije okrenute protiv neprijatelja ili bližnjih – ili protiv sebe.

Opasnost koju smo poslednju pomenuli najpoznatija je psihijatriji. Ako je lišeno postepenog i dobro vođenog iskustva autonomije slobodnog izbora ili je oslabljeno početnim gubitkom poverenja, osetljivo dete može okrenuti protiv samoga sebe svoj zahtev za diskriminacijom i manipulacijom. Ono će preterano manipulirati sobom, razvije preranu savest. Umesto da uzima stvari kako bi ih isprobalo u repetitivnoj igri, postaće obuzeto svojom repetitivnošću; želeće da ima sve „samo tako”, i jedino određenim redosledom i tempom. Takvom infantilnom opsesivnošću, na primer, dangubljenjem, ili poštovanjem određenih rituala, dete uči kako da zadobije moć nad svojim roditeljima i vaspitačima u onim oblastima gde sa njima nije uspelo da uspostavi uzajamnu regulaciju širokih razmera. Takva prazna pobeda je, nadalje, infantilni model za kompulsivnu neurozu. Što se tiče posledica ovoga za karakter odrasle osobe, one se mogu posmatrati kod klasičnog kompulsivnog karaktera koji smo spomenuli. Ovome moramo dodati i karakter kojim dominira želja da se stvari „učine nekažnjeno”, a ipak ne uspeva čak ni da nekažnjeno poželi želju. Naime, iako uči kako da izbegne druge, njegova prerano razvijena savest ne dozvoljava mu da zapravo izbegne bilo šta i on ide kroz život po navici posramljen, pravdajući se i plašeći se da bude viđen, ili, drugačije, na način koji zovemo „preterano kompenzatoran” – on pokazuje prkosan oblik autonomije. Međutim, ne može lako da postigne pravu unutrašnju autonomiju.

2

No, vreme je da se sa razmatranja abnormalnog vratimo na analizu naslova koji prenose praktične i dobronamerne savete dečjeg lekara. Oni se svode na sledeće: budite čvrsti i tolerantni sa detetom na ovom stadijumu, i ono će biti čvrsto i tolerantno prema sebi. Biće ponosno što je autonomna osoba; dozvoliće drugima autonomiju, a povremeno će sebi čak dozvoliti i da se nekažnjeno provuče s nečim.

Pa, dobro, ako znamo kako, zašto ne kažemo roditeljima detaljno šta da čine kako bi razvili ovu intrinzičnu, autentičnu autonomiju? Odgovor je sledeći: kada se radi o ljudskim vrednostima, niko ne zna kako da se proizvede ili omogući proizvodnja autentičnog artikla. Moja oblast, psihoanaliza, naročito je izučavala preterano pojačanje osećanja krivice koje se javlja mimo svakog smisla i razloga, kao i posledično preterano otuđenje deteta od svog sopstvenog tela; i pokušala je, barem, da formuliše šta to ne treba raditi deci. Međutim, ova uputstva često su dovodila do praznovernih inhibicija kod onih koji su skloni da iz neodređenih upozorenja naprave anksiozna pravila. U stvari, mi tek postepeno učimo šta tačno *ne* treba raditi, *s kojom vrstom* dece i *na kojem uzrastu*.

Ljudi su širom sveta izgleda uvereni da je za pravljenje pravog (znači *njihovog*) čoveka potrebno stalno u dečji život uvoditi osećanja stida, sumnje, krivice i straha. Samo se obrasci menjaju. Neke kulture počinju sa ograničenjima rano u životu, neke kasno, neke naglo, neke postepenije. Sve dok ne budemo imali dovoljno komparativnih zapažanja, skloni smo da dodamo još neke predrasude, prosto iz želje da izbegnemo neka patološka stanja, a da čak i ne znamo konačno koji su sve to faktori odgovorni za ta stanja. Tako kažemo: nemojte suviše rano odvikavati dete od dojke; nemojte suviše rano obučavati dete čistoći. Ali šta znači suviše rano a šta suviše kasno, izgleda da zavisi ne samo od patologija koje želimo da izbegnemo, nego i od vrednosti koje želimo da stvorimo, ili iskrenije rečeno, od vrednosti po kojima želimo da živimo. Jer, bez obzira na to šta tačno radimo, dete će pre svega osetiti prema

kojim pravilima živimo, šta nas čini čvrstim bićima koja vole, saraduju, a šta nas čini da mrzimo, šta anksioznima i podeljenima unutar sebe.

Naravno, postoji nekoliko stvari koje treba svakako izbegavati, što postaje jasno iz naše bazične epigenetske tačke gledišta. Treba upamtiti da svaki nov razvoj nosi sa sobom specifičnu ranjivost. Na primer, sa oko osam meseci, dete kao da je svesnije svoje odvojenosti: to ga priprema za osećanje autonomije koje se sve više približava. U isto vreme sve više može pojmiti majčinu pojavu i prisustvo, kao i nepoznatost drugih. Ako osetljivo dete doživi iznenadnu ili dužu separaciju od majke u to vreme, ono može doživeti pogoršanje usled iskustva podeljenosti i napuštanja, što budi naglu anksioznost i povlačenje. U prvoj četvrtini druge godine, ako sve ide kako treba, da ponovimo, odojče upravo počinje da postaje svesno autonomije o kojoj smo diskutovali u ovom poglavlju. Ako se u to vreme uvodi obučavanje na čistoću, to može da uzrokuje otpor deteta u svojoj punoj snazi i odlučnosti, jer ono izgleda oseća kako se „slama” njegova tek propupela volja. Svakako je mnogo važnije izbeći to osećanje nego insistirati na obučavanju deteta upravo tada, jer postoji vreme za tvrdoglavu dominaciju autonomije, kao i vreme za delimično žrtvovanje sigurne autonomije; ali očigledno je da vreme za smisleno žrtvovanje dolazi nakon što je stečena i učvršćena srž autonomije i takođe stečeno više uvida.

Tek sada utvrđujemo precizniju vremensku lokalizaciju najkritičnijih perioda rasta ličnosti. Često, neizbežan uzrok nevolja nije jedan događaj već vremenska podudarnost niza promena koje remete orijentaciju deteta. Porodica se možda preselila u vreme kada se dete nalazilo u posebnom periodu razvoja. Možda je bilo prinuđeno da iznova shvata svoje prve reči, jer je baka koja ga je tim rečima učila iznenada umrla. Možda je majku iscrpelo putovanje jer je u to vreme bila trudna pa po povratku nije bila u stanju da nadoknadi propušteno. Ako roditelj ima pravi odnos prema životnim hirovima, on će obično moći da izađe na kraj sa takvim stvarima, ako je neophodno – uz pomoć pedijatra ili drugog stručnjaka. Zadatak stručnjaka trebalo bi da bude (da citiram Frenka Fremont-Smita) „*da uspostavi referentni okvir unutar kojega je*

promena dozvoljena i poželjna". Jer, konačno (kao što su mnoge od nas uverile komparativne studije obučavanja dece na čistoću) vrsta i stepen osećanja autonomije koje roditelji mnogu garantovati svojoj maloj deci, zavise od dostojanstva i osećanja lične nezavisnosti koji proističu iz njihovih sopstvenih života. Ponovo, upravo kao što je osećanje poverenja odraz uporne i realistične vere roditelja, tako je i osećanje autonomije odraz dostojanstva koje roditelji imaju kao individue.

Kao što je bio slučaj s „oralnom” ličnošću, kompulsivna ličnost (koja se često pominje kao „analna” u psihijatrijskoj literaturi) ima svoje normalne aspekte, kao i svoje abnormalne preteranosti. Ako je dobro integrisana sa ostalim kompenzatornim crtama, izvesna kompulzivnost je korisna u obavljanju stvari za koje su red, tačnost i čistoća od suštinske važnosti. Pitanje je uvek da li mi ostajemo gospodari pravila pomoću kojih želimo lakše da upravljamo stvarima (a ne da one budu komplikovanije) ili pravila vladaju gospodarom. Ali, često se dešava, u životu pojedinca kao i grupe, da slovo zakona ubija duh koji ga je stvorio.

3

Povezali smo bazično poverenje sa institucijom religije. S druge strane, izgleda da se *princip „reda i zakona”*, koji u svakodnevnom životu, isto kao i u visokom sudstvu, svakome odmerava njegove privilegije i ograničenja, njegove obaveze i prava, stara o bazičnoj potrebi pojedinca da ocrtava svoju autonomiju u poretku stvari u svetu odraslih. Osećanje autonomije koje nastaje, ili bi trebalo da nastane, u drugom stadijumu detinjstva, dobija podstrek putem takvih postupaka s detetom koji izražavaju roditeljsko osećanje zakonitog dostojanstva i nezavisnosti, što detetu pruža pouzdano očekivanje da ova vrsta autonomije podsticana u detinjstvu neće kasnije biti frustrirana. Nadalje, ovo iziskuje odnos roditelja s roditeljem, roditelja s poslodavcem i roditelja s vladom, čime se reafirmiše osnovno dostojanstvo roditelja unutar hijerarhije društvenih položaja. Važno je da zastanemo kod ovog pitanja jer je dobar deo stida i sumnje, poniženja i nesigurnosti koji se pojavljuje kod dece posledica roditeljske frustracije u braku, na poslu i u državi. Dakle, deteto-

vo osećanje autonomije (osećanje koje se u detinjstvu dosta podstiče u Americi uopšte), mora biti podržano tako što će se u ekonomskom i političkom životu čuvati snažno osećanje autonomije i oslanjanja na sebe.

Društvena organizacija, snagom vlade, dodeljuje određene privilegije vodstva i određene obaveze ponašanja, dok onima koji su podređeni nameće izvesne obaveze povinovanja i, kao određenu privilegiju, mogućnost da se ostane autonoman i samoodređen. Tamo gde je čitava ova stvar nejasna, pitanje individualne autonomije postaje pitanje mentalnog zdravlja, kao i ekonomske reorijentacije. Kada je velik broj ljudi pripremljen u detinjstvu da očekuje u životu visok stepen lične autonomije, ponosa i mogućnosti, a kasnije se nađe pod vladavinom nadljudskih organizacija i aparata suviše komplikovanih da bi se razumeli, kao rezultat može da nastane duboko hronično razočaranje koje ne vodi zdravoj ličnosti spremnoj da drugima garantuje osnovnu meru autonomije. Sve velike (i sve male) nacije nalaze se pred sve većim izazovom složenosti i mehanizacije modernog života i obavijene su problemima organizovanja u veće jedinice, veće oblasti i veće međuzavisnosti, što nužno redefiniše ulogu pojedinca. Za duh ove zemlje, kao i čitavog sveta, važna je mogućnost da povećana svesnost o jednakosti i individualnosti može da nikne iz neophodnosti za podeljenom funkcijom unutar sve složenije organizacije, inače dolazi do javljanja niza strahova koji se izražavaju u anksioznosti širokih razmera, koje, bez obzira što su individualno često beznačajne i jedva svesne, mogu čudno uznemiriti ljude koji, na površini, izgledaju kao da imaju ono što žele ili što imaju pravo da očekuju. Pored iracionalnih strahova od gubitka autonomije – „nemoj da me ograničavaš” – postoje i strahovi da će unutrašnji neprijatelji izvršiti sabotaže slobodne volje; ograničiti i suziti autonomnu inicijativu; i, paradoksalno, istovremeno i strah od nedovoljne kontrole, strah da nam neće kazati šta da činimo. Iako su mnogi takvi strahovi, naravno, zasnovani na realističnoj proceni opasnosti koje su inherentne složenim socijalnim organizacijama i borbi za moć, bezbednosti i sigurnosti, izgleda da oni doprinose psihoneurotičnim i psihosomatskim poremećajima s jedne strane, a s druge, lakom prihvatanju

parola koje kao da obećavaju ublažavanje ovih stanja preteranim i iracionalnim konformizmom.

Inicijativa naspram krivice

1

Pošto pronade stabilno rešenje za svoj problem autonomije, dete od četiri i pet godina suočava se sa sledećim korakom – i sledećom krizom. Pošto je čvrsto uvereno da *jeste* osoba, dete sada mora da sazna *kakva* će osoba postati. I ovde dete puca pravo ka zvezdama: želi da bude kao roditelji koji njemu izgledaju veoma moćni i lepi, iako i prilično nerazumno opasni. Ono se „identifikuje s njima”, poigrava se idejom kako bi to bilo biti kao oni. U ovom stadijumu pomažu tri snažna razvojna procesa, ali služe i da dete dovedu bliže krizi: (1) dete uči da se kreće slobodnije i silovitije i stoga uspostavlja širi i, kako njemu izgleda, neograničen radijus ciljeva; (2) njegov osećaj za jezik usavršava se u toj meri da razume i može da pita za mnoge stvari, ali i da ih potpuno pogrešno razume; (3) i jezik i lokomocija mu omogućavaju da proširi svoju *maštu* na tolike stvari da ga neizbežno uplaši ono o čemu je sanjalo i mislilo. Iz svega toga kod deteta mora da se javi osećanje *neprekinute inicijative* kao osnova za snažno, ali i realistično osećanje ambicije i nezavisnosti.

Možemo se zapitati, zaista, šta su kriterijumi za takvo neprekinuto osećanje inicijative. Kriterijumi za sva osećanja o kojima smo ovde diskutovali su isti: kriza, opsednuta strahovima ili barem opštom anksioznošću ili napetošću, izgleda da se razrešava, tako što dete iznenada „raste uporedo” i psihološki i fizički. Dete deluje „više svoje”, sa više ljubavi, opuštenije i britkije u svom sudenju (kao što i jeste na ovom stadijumu). Najviše deluje samoaktivirano; ono poseduje izvestan višak energije koji mu omogućava da neuspehe brzo zaboravi i da onome što deluje poželjno (pa makar i opasno) pristupi s nesmanjenim i bolje usmerenim trudom. Na taj način dete i njegovi roditelji se suočavaju sa sledećom krizom mnogo bolje pripremljeni.

Približavamo se sada kraju treće godine kada je hodanje radnja koja se obavlja s lakoćom i bodrošću. Knjige govore kako dete „može hodati” mnogo pre ovog doba; ali sa stanovišta razvoja ličnosti dete ne može stvarno hodati sve dok nije u stanju da ostvari svoje podvige, manje ili više uspešno, s manje ili više oslonaca, za kraće vremenske intervale. Dete je savladalo hodanje i trčanje i stavilo ih unutar sfere svog majstorstva, onda kada gravitaciju oseća iznutra, kada može zaboraviti da obavlja radnju hodanja i umesto toga može da ustanovi šta može *pomoću toga* da učini. Tek tada njegove noge postaju njegov nesvesni deo, a ne spoljašnji i nepouzdan pokretljiv dodatak. Tek tada će saznati ne samo šta *može* već i šta *sme* da učini.

Da pogledamo unazad: prvi korak je opušteno ležanje. Poverenje zasnovano na iskustvu dosledne i poznate povezanosti bazičnih mehanizama disanja, varenja, spavanja itd., sa ponudnom hranom i udobnošću, daje zalet razvijanju sposobnosti da se pridigne u sedeći, a zatim i stojeći stav. Drugi korak (koji se postiže tek pri kraju druge godine) jeste sposobnost ne samo sigurnog već i neumornog sedenja, što je podvig koji omogućava da se mišićni sistem postepeno koristi za finiju diskriminaciju i za autonomnije načine odabira i odbacivanja, gomilanja stvari – i bučnog bacanja.

Na trećem koraku dete može da se kreće samostalno i živahno. Spreмно je da sebe vidi kao biće koje je veliko koliko i odrasli koji se kreću naokolo. Počinje da pravi poređenja i sklono je da razvije neumornu radoznalost za razlike u veličinama uopšte, a posebno za polne razlike. Pokušava da shvati moguće buduće uloge i da razume (koliko može) koje su uloge vredne imitiranja. Sada lakše može da to poveže sa ulogama vezanim za njegov uzrast. Vođeno starijom decom ili posebnim dadiljama, postepeno ulazi u dečji svet obdaništa, svoje ulice i svog dvorišta. Sada uči na izrazito nametljiv i živahan način: učenje ga vodi dalje od sopstvenih ograničenja ka budućim mogućnostima.

Na ovom stadijumu ponašanjem dominira *intruzivni modalitet*, koji karakteriše mnoštvo aktivnosti i fantazija sličnih po izgledu. To uključuje intruziju u druga tela fizičkim napadom; u uši i um drugih lju-

di agresivnim govorom; u prostor svojom živahnom lokomocijom; u nepoznato snažnom radoznalošću. *Inkluzivni modalitet*, takode, možemo videti kod oba pola uopšteno, u iskustvima receptivnosti i nežne identifikacije.

Ovo je takode stadijum infantilne seksualne radoznaosti, genitalne podražljivosti, povremene preokupacije i preteranog interesovanja za oblast seksualnog. Naravno, ova „genitalnost” je rudimentarna, tek obećanje onoga što će doći; često se ne može naročito ni zapaziti kao takva. Ako se posebno ne provociraju prevremene manifestacije naročito ostrim i ciljanim zabranama („ako ga diraš, doktor će ti ga odseći”) ili posebnim običajima (kao što su grupne seksualne igre), ova genitalnost vodi samo nizu fascinantnih iskustava koja uskoro postaju dovoljno zastrašujuća i bez svrhe da budu potisnuta. To vodi pojavi one ljudske specifičnosti koju Frojd naziva period „latencije”, odnosno dugog odlaganja koje razdvaja infantilnu seksualnost (koja je kod životinja praćena zrelošću) i fizičko seksualno sazrevanje.

Seksualna orijentacija dečaka fokusira se na falus i njegove osećaje, svrhe i značenja. Iako se bez sumnje erekcije javljaju ranije (ili refleksno ili kao odgovor na stvari i ljude koji uzrokuju kod deteta snažna osećanja), sada se može razviti fokusirano interesovanje za genitalije oba pola, kao i težnja da se kroz igru izvodi seksualni čin ili barem seksualno istraživanje. Žestoka smetnja sve većoj lokomotornoj veštini i ponosu što je sada velik i skoro isto toliko dobar kao otac i majka, nastaje usled jasne činjenice da je u genitalnoj oblasti sasvim inferioran, štaviše, dodatno ga zaustavlja i činjenica da čak ni u dalekoj budućnosti neće biti otac u seksualnom odnosu s majkom, niti majka u seksualnom odnosu s ocem. Veoma duboke emotivne posledice ovog uvida i magijski strahovi s time povezani čine ono što je Frojd nazvao edipalni kompleks.

Psihoanaliza potvrđuje jednostavan zaključak da dečaci svoju prvu genitalnu privrženost vezuju za majčinsku figuru, koja je inače ugadala njihovim telima, a da svoj prvi seksualni rivalitet razvijaju prema osobama koje seksualno poseduju te majčinske figure. S druge strane, devojčice se vezuju za oca i druge važne muškarce, ljubomorne su na

svoju majku što je tok stvari koji može uzrokovati mnogo anksioznosti, jer čini se da je to sprečava da nađe utočište kod njoj sasvim slične majke, čineći majčino neodobravanje još više magijski opasnim, jer je nesvesno „zasluženo”.

Ovaj stadijum devojčicama donosi teškoće, jer pre ili kasnije zapažaju da im nedostaje jedna stvar – penis, a s time i važne povlastice u nekim kulturama i klasama, iako su po svojoj lokomotornoj, mentalnoj i socijalnoj prodornosti sve ravnopravnije i jednako adekvatne kao dečaci, što im omogućava da postanu savršene „muškarice”. Za razliku od dečaka koji ima vidljivi, erektabilni i razumljiv organ za koji može vezati svoje snove o odrastanju i veličini, klitoris kod devojčica teško da može podržati snove o seksualnoj jednakosti. Ona čak nema ni grudi kao analogno opipljiv znak svoje budućnosti; njeni majčinski nagoni svode se na igrovnu fantaziju brige o bebi. S druge strane, ako majka dominira domaćinstvom, dečak može razviti osećanje neadekvatnosti, jer na ovom stadijumu uči da dečak, iako može biti uspešan u igri i radu, nikada neće biti gazda kuće, majke i starijih sestara. Njegova majka i sestre mogu štaviše tome doprineti i dovesti do toga da dečak, usled ogromne sumnje u sebe, oseća kako je (sa svojom pišom i crvićem) stvarno inferiorno, pa čak i odvratno biće. I devojčica i dečak su u ovo doba izuzetno zahvalni za svako ubedljivo obećanje da će jednoga dana biti dobri kao otac ili majka – možda i bolji; zahvalni su za postepeno i strpljivo ponavljano seksualno prosvetljenje. Ako nužnosti ekonomskog života i jednostavnost društvenog plana čine uloge muškarca i žene i njihove specifične moći i nagrade jasnim i razumljivim, rane sumnje u vezi seksualnih razlika lakše se, naravno, integrišu u kulturni plan za diferencijaciju polnih uloga.

U ovom stadijumu inventaru bazičnih socijalnih modaliteta kod oba pola dodaje se „lovljenje”. Nema jednostavnije i jače reči koja bi bolje pristajala prethodno opisanim socijalnim modalitetima. Ta reč sugeriše uživanje u takmičenju, insistiranje na cilju, zadovoljstvo pobede. Kod dečaka naglasak je na napadu direktnim sučeljavanjem, dok devojčice nastoje da budu atraktivne i omiljene. Dete razvija na taj način pre-

duslove za maskulinu i femininu inicijativu, odnosno, za izbor društvenih ciljeva i istrajnost u njihovom ostvarivanju. Tako je scena spremna za ulazak u život, samo što život prvo mora da bude školski život. Dete sada mora da potisne ili zaboravi mnoge od svojih najnežnijih nada i najenergičnijih želja, dok njegova bujna mašta postaje pitomija, a ono se uči neophodnom samoobuzdavanju i interesovanju za nepersonalne stvari. Ovo često zahteva promenu ličnosti koja je ponekad suviše drastična za dobro deteta. Ova promena nije samo rezultat obrazovanja, nego i unutrašnje reorijentacije, a zasnovana je na biološkoj (odlaganje seksualnog sazrevanja) i psihološkoj činjenici (potiskivanje želja iz detinjstva). Naime, one mračne edipalne želje, kao posledica mnogo šire imaginacije i, takoreći, opijenosti uvećanim lokomotornim moćima, sklone su da vode tajnim fantazijama zastrašujućih razmera. Posledica toga jeste duboko osećanje *krivice* – jedno čudno osećanje, jer ono kao da uvek podrazumeva da je osoba počinila zločine i dela, koja, na kraju krajeva, ne samo da nije počinila nego bi to bilo i biološki nemoguće.

Za razliku od borbe za autonomiju koja je u najgorem slučaju usredsređena na uklanjanje rivala i stoga više izraz *ljubomornog besa* koji se najčešće usmerava protiv nasrtaja *mlađe* braće i sestara, stadijum inicijative donosi *anticipatorno rivalstvo* s onima koji su tu bili pre njih i koji mogu tako okupirati svojom superiornom opremom ono polje prema kojem je inicijativa usmerena. Ljubomora i rivalstvo, neophodni pokušaji, mada puni ogorčenja, da se razgraniči oblast nespornih privilegija, dolaze do svog vrhunca u konačnoj borbi za poziciju miljenika kod jednog od roditelja; neizbežan i nužan neuspeh rada osećanja krivice i anksioznosti. Dete se upušta u fantazije u kojima je ono džin ili tigar, ali u svojim snovima beži prestrašeno za goli život. Dakle, ovo je stadijum straha za živu glavu, uključujući strah od gubljenja (odnosno kod devojčica uverenje da je možda već izgubila) muškog polnog organa kao kazne za fantazije koje su vezane za infantilno genitalno uzbuđenje.

Sve ovo može delovati čudno čitaocima koji su videli samo svetliju stranu detinjstva i nisu prepoznavali potencijalni izvor energije destruktivnih nagona koji se na ovom stadijumu mogu probuditi i privre-

meno zakopati, kako bi kasnije doprineli unutrašnjem arsenalu destruktivnosti, spremnom da se upotrebi kada ga okolnosti isprovociraju. Korisćenjem reči „potencijal”, „provocirati” i „mogućnost”, želim da naglasim kako malo toga u ovom unutrašnjem razvoju ne može biti obuzdano i iskorišćeno za konstruktivnu i miroljubivu inicijativu, ako samo naučimo da razumemo konflikte i anksioznosti detinjstva i značaj detinjstva za čovečanstvo. Ali, ako odaberemo da previdimo ili potcenimo fenomene detinjstva, ili da ih smatramo „slatkim” (kada osoba zaboravi najbolje i najgore snove sopstvenog detinjstva) previdemo zauvek jedan od večnih izvora ljudske vitalnosti, kao i anksioznosti i razdora.

2

Na ovom stadijumu inicijative čvrsto se uspostavlja savest, veliki upravljač inicijativom. Čovek razvija savest samo kada je zavisn, oslanjanje na sebe čini ga, nadalje, pouzdanim; a samo kada je potpuno pouzdan, s obzirom na niz osnovnih vrednosti, on može postati nezavisn i podučavati i razvijati tradiciju.

Dete se na ovom stadijumu oseća ne samo posramljenim kada je zatečeno, nego počinje i da se plaši da bude zatečeno. Dete sada čuje božji glas, a da ne vidi Boga. Štaviše, počinje automatski da oseća krivicu čak i za same misli i za dela koja niko nije video. To je kamen temeljac moralnosti u individualnom smislu. Ali sa stanovišta mentalnog zdravlja, moramo istaći da ovo veliko postignuće suviše opterećuju preterano nestrpiljivi odrasli, što može biti loše za duh i moralnost same po sebi. Naime, savest dece može biti primitivna, okrutna i beskompromisna, kao što to možemo videti u slučajevima kada deca nauče da sebe ograničavaju sve do tačke obuhvatne inhibicije, kada razviju poslušnost doslovnije nego što bi to roditelj hteo; ili kada razviju duboko nazadovanje i trajnu ozlojedenost zato što se čini da ni sami roditelji ne žive prema onoj novoj savesti koju podstiču kod deteta. Jedan od najdubljih sukoba u životu jeste mržnja prema roditelju koji je služio kao uzor i sprovodilac savesti, ali koji je (na neki način) zatečen kako pokušava da se „provuče”, čineći isti onaj prestup koji dete više ne može da toleriše

kod sebe. Takvi prestupi su često prirodan ishod postojeće nejednakosti između roditelja i deteta. Međutim, oni često predstavljaju nepromišljeno iskorištavanje takve nejednakosti, što za ishod ima da dete počinje da oseća kako se čitava stvar moralnosti ne tiče univerzalne dobrote nego arbitrarne moći. Sumnjičavost i izvrdavanje, pomešani u kvalitetu „sve ili ništa” koji karakteriše superego, organ tradicije, čine moralističkog čoveka velikom potencijalnom opasnošću za sebe i svoje bližnje. Kao da moralnost, za njega, postaje sinonimna sa osvetoljubivošću i savladavanjem drugih.

Neophodno je da ukažemo na izvor takvog moralizma (koji ne treba mešati sa moralnošću) kod deteta ovog uzrasta, jer je infantilni moralizam stadijum koji treba proživeti i proraditi. Posledice krivice koja se budi na ovom stadijumu (izražene u vidu duboko ukorenjenog ubeđenja da je dete kao takvo ili nagon kao takav u osnovi loš) često se pokazuju tek mnogo kasnije, kada se konflikti u vezi inicijative mogu izraziti kroz samoograničavanje koje sprečava pojedinca da živi prema svojim unutrašnjim potencijalima, ili prema moći svoje mašte i osećanja (a nekada i u relativnoj seksualnoj impotenciji ili frigidnosti). Sve se ovo, naravno, može nadalje „preterano kompenzovati” iskazivanjem neumorne inicijative kroz jedan kvalitet „većite akcije” po svaku cenu. Mnoge odrasle osobe osećaju da se njihova vrednost kao ljudi svodi u celosti na *ono što rade*, ili čak na *ono što će sledeće uraditi*, a ne na ono šta jesu, kao pojedinci. Naprezanje koje se kao posledica razvija u njihovom telu, koje je stalno „u pokretu”, sa stalno upaljenim motorom, čak i u trenucima odmora, predstavlja izuzetan doprinos razvoju psihosomatskih oboljenja današnjice, o kojima se mnogo diskutuje.

Patologija je, međutim, samo znak da su zanemareni vredni ljudski resursi, pre svega, da su zanemareni još u detinjstvu. Opet se radi o problemu uzajamne regulacije. Ako dete, koje je sada veoma spremno da ograničava samo sebe, može postepeno da razvije osećanje odgovornosti i jednostavno osećanje za institucije, funkcije i uloge koje će mu omogućiti da očekuje svoje odgovorno učešće kao odrasle osobe, ono će uskoro naći prijatno ispunjenje u posedovanju minijaturnih oruđa i

oružja, manipulisanju smislenim igračkama i u brizi za sebe – i za mladu decu.

Mudrost osnovnog plana razvoja leži u time da pojedinac nije ni u koje drugo vreme spremniji da uči brzo i žudno, da postane velik u smislu deljenja obaveza, discipline i postignuća, a ne same moći, u smislu manipulacije stvarima umesto manipulacije ljudima, kao tokom ovog perioda svog razvoja. Dete je takođe nestrpljivo i u stanju je da *kombinuje stvari*, da se udružuje sa drugom decom radi konstruisanja i planiranja, umesto da pokušava da im gazduje i da ih prisiljava; sposobno je i želi da bude na dobitku kroz odnos sa nastavnicima i idealnim prototipovima.

Roditeljima često nije jasno zbog čega izgleda da neka deca iznenađujuće manje misle na njih i vezuju se za nastavnike, roditelje druge dece ili osobe koje predstavljaju zanimanja koja dete može da dostigne: vatrogasce, policajce, baštovane i vodoinstalaterne. Suština je u tome da deca više ne žele da se podsećaju na osnovnu neravnopravnost u odnosu na roditelja istog pola. Ona su i dalje identifikovana s tim istim roditeljem; ali sada traže mogućnosti za prelaznu identifikaciju koja bi im pružila polje inicijative bez suviše konflikta ili krivice.

Međutim, često (što je izgleda tipičnije za američku porodicu nego bilo koju drugu u svetu) roditelj može voditi dete u drugu, realističniju identifikaciju, zasnovanu na duhu jednakosti koja se može doživeti u zajedničkim aktivnostima. U vezi sa nekim dostižnim tehničkim zadacima može se razviti druženje između oca i sina, iskustvo osnovne *jednakosti po vrednosti*, uprkos *nejednakosti na vremenskom planu*. Takvo drugarstvo je trajno bogatstvo ne samo za roditelja i dete, nego za čovečanstvo kome je tako bolno potrebno ublažavanje svih onih skrivenih mržnji koje potiču iz iskorištavanja slabosti zasnovane na prostoj veličini ili vremenskom poretku stvari.

Samo spoj rane prevencije i ublažavanja mržnje i krivice kod bića u razvoju, shodno tome i izlaženje na kraj s mržnjom prilikom slobodne saradnje ljudi koji se osećaju *jednakim po vrednosti uprkos razlikama u vrsti, funkciji ili uzrastu*, omogućava miroljubivo negovanje inicijative,

pravog slobodnog osećanja preduzetništva. Namerno smo odabrali reč „preduzetništvo”. Komparativno posmatranje vaspitanja deteta sugeriše da je upravo prevladavajući ekonomski ideal ili neka od njegovih modifikacija ono što se prenosi detetu u vreme kada, identifikujući se sa roditeljem, primenjuje snove ranog detinjstva na tada još maglovite ciljeve aktivnog života odrasle osobe.

Marljivost naspram inferiornosti

1

Moglo bi se reći da se ličnost na prvom stadijumu kristališe oko uverenja „ja sam ono što mi je dato”, a na drugom oko uverenja „ja sam ono šta hoću”. Treći se može okarakterisati sa „ja sam ono što mogu da zamislim da ću da budem”. Sada moramo da pridemo četvrtom: „ja sam ono što učim”.

I ovaj trend počinje mnogo ranije, naročito kod neke dece. Ona žele da posmatraju kako se rade stvari i da probaju sama da ih urade. Ako imaju sreće, žive u blizini dvorišta ili ulica gde ima zaposlenih ljudi i mnogo druge dece svih uzrasta, tako da mogu gledati i probati, posmatrati i učestvovati, dok njihovi potencijali i inicijativa narastaju i izbijaju. Ali sada je vreme da se ide u školu. U svim kulturama, deca na ovom stadijumu, dobijaju neku vrstu sistematske obuke, mada to ni u kom slučaju nije uvek u onoj vrsti škole koju pismeni ljudi moraju da organizuju oko učitelja obučenih da opismenjavaju. Kod nepismenih ljudi mnogo se uči od odraslih koji su postali učitelji priznavanjem, a ne postavljenjem; a mnogo se uči i od starije dece. Ono što se uči u primitivnijim okruženjima povezano je sa bazičnim veštinama *tehnologije* koje se razvijaju kada dete postane spremno da koristi oruđe, alatke i oružje koje koriste i odrasli ljudi: dete veoma postepeno ali i veoma direktno osvaja tehnologiju svog plemena. Pismeniji ljudi, sa više specijalizovanim zanimanjima, moraju pripremiti dete tako što ga prvo uče stvarima koje ga, pre svega, čine pismenim. Tako mu se daje najšire moguće osnovno obrazovanje za najveći broj mogućih zanimanja. Što je veća specijali-

zacija, to je cilj inicijative manje jasan; a što je komplikovanija socijalna realnost, to je neodređenija uloga roditelja u njoj. Dakle, između detinjstva i odraslog doba, naša deca idu u školu; a ona je kao svet za sebe, sa svojim ciljevima i ograničenjima, svojim postignućima i razočaranjima.

Osnovnoškolsko obrazovanje ljuljalo se između dve krajnosti: jedne koja školovanje pretvara u proširenje odraslog doba, naglašavajući samouzdržavanje i strogo osećanje dužnosti kada se radi ono što je rečeno da se uradi; i druge krajnosti koja školovanje pretvara u proširenje prirodne tendencije u detinjstvu da se uči kroz igru, da se nauči ono što se mora, na način na koji to neko voli. Obe metode su ponekad odgovarajuće za neku decu, ali ne za svu decu i ne uvek. Prvi trend, kada se sprovede do krajnosti, koristi tendenciju predškolske i mlade školske dece da postanu sasvim zavisna od propisanih dužnosti. Dete tako uči mnogo toga što je apsolutno neophodno i razvija nepokolebljivo osećanje dužnosti; ali možda nikada neće uspeti da se oduči od onog nepotrebno i skupog samoograničavanja zbog kojeg kasnije može svoj život i život drugih ljudi učiniti bednim, štaviše, može pokvariti prirodnu želju svoje dece da uče i da rade. Kada se drugi trend sprovede do krajnosti, on vodi ne samo dobro poznatoj popularnoj zamerci da deca više ništa ne uče nego i takvim osećanjima kod dece koja se mogu izraziti sada poznatom primedbom jednog velegradskog deteta koje je jednog jutra strepeći upitalo: „Učitelju, moramo li danas da radimo ono šta hoćemo?” Ništa ne bi moglo bolje izraziti činjenicu da deca na ovom uzrastu vole da ih se blago ali odlučno uputi u avanturu otkrića da se mogu naučiti stvari kojih se sama nikada ne bi setila, stvari koje svoju privlačnost duguju samoj činjenici da nisu proizvod igre i fantazije nego proizvod realnosti, praktičnosti i logike, stvari koje na taj način pružaju simbolično osećanje učestvovanja u stvarnom svetu odraslih. U diskusijama na ovu temu obično se kaže kako se mora držati srednji kurs između igre i rada, između detinjstva i odraslog doba, između staromodnog i naprednog obrazovanja. Lako je reći (kao da je to sasvim zadovoljavajući odgovor na kritike) kako se planira držanje srednjeg kursa, ali u praksi to obično znači da je kurs mapiran pre izbegavanjima, a ne privlačnim

ciljevima. Dakle, umesto što se nastoji sledi ti kurs koji samo izbegava krajnosti lake igre ili teškog rada, bilo bi korisno razmisliti šta je to igra, a šta rad i tada naučiti da se odmere i smenjuju na takav način da rad i igra vode jedno drugome. Pogledajmo ukratko šta sve igra može značiti na različitim stadijumima detinjstva i odraslog doba.

Odrasla osoba se igra radi rekreacije. Ona iskoračuje iz svoje realnosti u imaginarnu stvarnost za koje je sastavila arbitrarna, ali time ništa manje obavezujuća pravila. Ali odrasla osoba retko može da izvrđava i da se samo igra. Jedino onaj ko radi može da se igra – ako, uopšte, može da olabavi svoj takmičarski duh.

Igra deteta, tako, predstavlja problem: onaj ko ne radi, ne može da se igra. Stoga, da bi bila tolerantna prema igri deteta, odrasla osoba mora da smisli teorije koje pokazuju ili da je igra u detinjstvu zaista način na koji dete radi, ili da se to ne računa. Najpopularnija teorija i najjednostavnija za posmatrača, jeste da dete još uvek nije niko i ništa i da to upravo odražava i besmislenost njegove igre. Prema Spenseru, igra koristi višak energije kod mladunčadi izvesnog broja sisara koji ne moraju sami da se hrane ili štite, jer to za njih čine njihovi roditelji. Druge teorije kažu kako je igra ili priprema za budućnost, ili način oslobađanja prošlih emocija, sredstvo da se nađe imaginarno olakšanje prošlih osujećenja.

Tačno je da se često ispostavi da je sadržaj individualne igre infantilni način promišljanja o teškim iskustvima i način da se povrati osećanje kontrole, što se može porediti sa načinom na koji mi ponavljamo, promišljajući ili beskrajno pričajući, u dnevnim maštanjima ili snovima, iskustva koja su za nas bila preko mere. Na ovome se zasniva opservacija igre, dijagnostika kroz igru i „play terapija”. Posmatrajući dečju igru, obučen posmatrač može da stekne utisak o tome šta to dete „promišlja” i u kakvoj pogrešnoj logici ili emocionalnoj slepoj ulici je uhvaćeno. Takva opservacija, kao dijagnostičko sredstvo, postala je neophodna.

Mali svet igračaka kojima može rukovati utočište je koje dete uspostavlja, vraćajući se u njega kada mu je potrebno da preispita svoj ego. Ali svet stvari ima svoje zakone: on se može opirati preuređivanju

ili se prosto raspasti na delove; može se pokazati da pripada nekome drugome i da su ga zaplenili nadmoćniji. Igra, tako, može da zavede dete u nezaštićeno izražavanje opasnih tema i stavova koji bude anksioznost i vode *iznenadnom prekidu igre*. To je kopija sna anksioznosti u budnom životu i može da sprečava dete da se igra, baš kao što strah od noćne more može da sprečava odlazak na spavanje. Ako je na taj način dete uplašeno ili razočarano, ono može da regresira u dnevne snove, sisanje palca, masturbiranje. S druge strane, ako je prvo korišćenje sveta stvari uspešno i valjano vođeno, prijetnost usled upravljanja igračkama povezuje se sa ovladavanjem konfliktima koji su projektovani na svet igračaka i sa ugledom koji se stiče takvim ovladavanjem.

Najzad, na predškolskom uzrastu igra ulazi u svet koji se *deli s drugima*. Na početku dete tretira druge kao stvari, razgleda ih, naleće na njih, tera ih da „budu konjici”. Potrebno je učenje da bi se otkrilo kakav se to potencijalni igrovni sadržaj može priznati samo u mašti i samostalnoj igri, kakav se sadržaj može uspešno predstaviti samo u svetu igračaka i malih stvari, a kakav se sadržaj može podeliti s drugima ili im se čak nametnuti.

Dakle, šta je infantilna igra? Videli smo da ona nije ekvivalent igri odraslih, da nije rekreacija. Odrasla osoba koja se igra iskoračuje sa strane, u drugu, veštačku stvarnost; dete u igri napreduje ka novim stadijumima sticanja *stvarne veštine*. Nova veština nije ograničena samo na tehničko vladanje igračkama i *stvarima*, ona uključuje i infantilni način vladanja *iskustvom* putem posredovanja, eksperimentisanja, planiranja i deljenja.

2

Iako je svoj deci potrebno da ih povremeno ostavite da se igraju sama (odnosno kasnije u društvu knjiga, radija, filmova i videa koji, kao i bajke iz prošlosti, barem *ponekada* izražavaju ono što odgovara potrebama dečjeg uma), i iako je svoj deci potrebno da sate i dane provode u svojim igrama mašte, pre ili kasnije će sva deca postati nezadovoljna i razočarana ako nemaju osećaj da su od koristi, da su u stanju da naprave

stvari, i to dobro, ili čak savršeno: to je ono što ja nazivam *osećanjem marljivosti*. Bez toga, i najbolje zabavljeno dete uskoro će se osećati iskorisćenim. Kao što dete zna i njegovo društvo zna da je ono sada psihološki skoro rudimentaran roditelj i da mora početi da bude pomalo radnik i potencijalni zaštitnik pre nego što postane biološki roditelj. S pojavom perioda latencije dete koje normalno napreduje zaboravlja ili još više „sublimira” (što znači, koristi za korisnije svrhe i priznate ciljeve) potrebu da manipuliše ljudima direktnim napadom ili željom da na brzinu postane otac ili majka: dete sada uči da dobije priznanje stvaranjem stvari. Dete razvija marljivost; tj. prilagođava se neorganskim zakonima sveta oruđa. Ono može postati revnostan i uključen deo neke produktivne situacije. Dovršavanje produktivne situacije jeste cilj koji postepeno zamenjuje čudi i želje dečjih idiosinkratičkih nagona i ličnih razočaranja. Kao što je nekada neumorno nastojalo da dobro hoda i da dobro baca stvari, sada dete želi da dobro pravi stvari. Ono razvija zadovoljstvo završavanja posla, neprekidnom pažnjom i postojanom marljivošću.

Opasnost ovog stadijuma jeste razvoj osećanja *neadekvatnosti i inferiornosti*. To može biti uzrokovano nedovoljnim razrešavanjem prethodnog konflikta: dete možda još uvek želi svoju mamu više nego znanje; možda je još uvek radije beba kod kuće nego veliko dete u školi; možda se još uvek poredi s ocem i to poređenje budi osećanje krivice, kao i osećanje anatomske inferiornosti. Porodični život (u maloj porodici) možda ga nije pripremio za školovanje ili školovanje nije uspelo da podrži obećanja ranijih stadijuma tako što ispada da učitelj ne uzima u obzir ništa što je dete već naučilo dobro da radi. Ipak, i tada je dete možda potencijalno sposobno da se istakne na neki način koji je skriven i koji će se, ako se sada ne probudi, razviti kasno ili nikada.

Dobri učitelji, zdravi učitelji, opušteni učitelji, oni kojima zajednica veruje i koje poštuje, sve ovo razumeju i mogu da vode. Oni znaju kako da smenjuju igranje i rad, igre i učenje. Znaju da prepoznaju naročite napore i da ohrabre posebne talente. Takođe, znaju kako da svakom detetu daju vremena, šta da rade s decom kojoj škola, neko

vreme, nije važna i više je stvar koju trpe nego što u njoj uživaju; kao i šta da rade s detetom kome su, neko vreme, druga deca važnija nego učitelj.

Dobri roditelji, zdravi roditelji, opušteni roditelji, imaju potrebu da njihova deca veruju učitelju, a stoga i da imaju učitelje kojima se može verovati. Nije sada na meni da razmatram selekciju učitelja, njihovu obuku, platu i status u zajednici – a sve je to od direktnog značaja za razvoj i održavanje *osećanja produktivnosti* kod dece i njihove pozitivne identifikacije sa osobama koje *znaju* stvari i znaju kako da ih *urade*. Svaki put iznova dešavalo se da zapazim kako je u životima naročito obdarenih i nadahnutih ljudi neki učitelj, negde, bio u stanju da podstakne plamen skrivenog talenta.

Ovde moram samo usput spomenuti činjenicu da su žene glavina učitelja u osnovnim školama, jer to često vodi konfliktu sa „uobičajenom” maskulinom identifikacijom dečaka, jer ispada da je znanje feminino, a akcija maskulina. I dečaci i devojčice mogli bi se složiti sa izjavom Bernarda Šoa kako oni koji umeju, čine, a oni koji ne umeju, podučavaju. Selekcija i obuka učitelja, stoga, vitalna je da bi se izbegle opasnosti koje se mogu dogoditi pojedincu na ovom uzrastu. Tu je, prvo, gore pomenuto osećanje inferiornosti, osećanje da neko nikada neće biti ni od kakve koristi – problem koji zahteva učitelja takvog tipa koji zna kako da stavi naglasak na ono što dete *može*, i koji ume da prepozna psihijatrijski problem kada ga vidi. Drugo, postoji opasnost da se dete preterano identifikuje sa suviše čestitim učiteljem ili da postane njegov miljenik. Ono što ćemo sada da zovemo njegovim osećanjem identiteta može ostati prerano učvršćeno za to da je on samo jedan dobar mali radnik ili mali pomagač, što nikako nije sve što *bi mogao* biti. Treće, postoji opasnost (verovatno najuobičajenija) da tokom dugih godina školovanja dete nikada ne stekne uživanje u radu i ponos da može barem jednu stvar da radi dobro. Ovo je od posebnog značaja za onaj deo nacije koji ne završava školovanje koje mu stoji na raspolaganju. Uvek je lako reći da su oni rođeni takvi; da mora da postoje i manje obrazovani ljudi kao *zaleđina* za one superiornije; da su tržištu potrebni, pa čak i da potpomaže takve ljude za mnogobrojne jednostavne zadatke za koje nije

potrebna stručnost. Ali sa stanovišta zdrave ličnosti (koja, u daljem toku izlaganja, mora da uključi i aspekt igranja konstruktivne uloge u zdravom društvu), moramo da razmotrimo one koji su se školovali dovoljno da cene ono što srećniji ljudi uče da rade, ali koji, iz ovog ili onog razloga, nisu imali unutrašnju ili spoljašnju podršku za svoju istrajnost.

Može se primetiti kako sam, u vezi sa periodom razvoja osećanja produktivnosti, spominjao spoljašnje prepreke, ali ne i neku krizu (izuzev odložene krize inferiornosti) koja proizlazi iz inventara osnovnih ljudskih nagona. Ovaj stadijum se razlikuje od drugih po tome što ne sadrži zamah od žestokog unutrašnjeg prevrata do nove veštine. Razlog zbog kojega je Frojd nazvao ovaj stadijum stadijumom latencije jeste taj što su siloviti nagoni normalno u ovo doba uspavani. Ali to je samo zatišje pred buru puberteta.

S druge strane, ovo je društveno najpresudniji stadijum pošto produktivnost uključuje obavljanje stvari uz druge i s drugima: prvo osećanje za *podelu rada* i za *jednakost mogućnosti* javlja se u ovo vreme. Ako dete počne da oseća kako je boja njegove kože, poreklo njegovih roditelja ili cena odeće ono što odlučuje o njegovoj društvenoj vrednosti, a ne njegova želja i volja da uči, može se dogoditi trajna šteta za osećanje identiteta, kojim se sada moramo pozabaviti.

Identitet naspram difuzije identiteta

1

Sa uspostavljanjem dobrog odnosa prema svetu veština i prema onima koji podučavaju i s drugima dele nove veštine, završava se detinjstvo u strogom smislu. Počinje mladost. Ali u pubertetu i adolescenciji sva istovetnost i produžavanja oslonjena na ono prethodno ponovo se dovode u pitanje zbog brzine telesnog rasta koja se meri s onom iz ranog detinjstva, i zbog potpuno novog dodatka u smislu fizičke genitalne zrelosti. Mladi ljudi u rastu i razvoju, suočeni s ovom fiziološkom revolucijom u njima, sada su, pre svega, zaokupljeni pokušajima da konsoliduju svoje društvene uloge. Često neobično, katkada morbidno,

preokupirani su svojim izgledom u očima drugih u poređenju s onim što oni osećaju da jesu, kao i pitanjem kako da povežu ranije odnegovane uloge i veštine s idealnim prototipovima današnjice. U svojoj potrazi za novim osećajem kontinuiteta i istovetnosti, neki adolescenti se iznova bore s mnogim krizama iz ranijih godina i nikada nisu spremni na uvođenje trajnih idola i ideala kao čuvara konačnog identiteta.

Integracija, koja se sada odigrava u formi ego identiteta, više je od zbira identifikacija iz detinjstva. To je unutrašnji kapital stečen kroz sva ona iskustva iz svakog sukcesivnog stupnja, kada značajna identifikacija dovodi do uspešnog usklađivanja *bazičnih nagona* pojedinca s njegovom *obdarenosti* i ukazanim *prilikama*. U psihoanalizi takvo uspešno usklađivanje pripisujemo „ego sintezi”; ja sam pokušao da pokažem da ego vrednosti stečene u detinjstvu vrhune u onome što sam nazvao *osećaj ego identiteta*. Tako je onda osećaj ego identiteta stečena uverenost da nečija sposobnost da održi unutrašnju istovetnost i kontinuitet (nečiji ego u psihološkom smislu) može da se meri s istovetnosti i kontinuitetom nečijeg značenja za druge. Tako samopoštovanje, potvrđeno na kraju svake od glavnih kriza, narasta do uverenja da se uče efikasni koraci ka opipljivoj budućnosti, da se definisana ličnost razvija u okviru društvene stvarnosti koja se razume. Dete koje raste pri svakom koraku mora da crpe okrepljujuće osećanje realnosti iz svesnosti da je njegov individualan način ovladavanja iskustvom uspešna varijanta načina na koji ljudi oko njega ovladavaju iskustvom i uvažavaju takvu veštinu.

Decu u ovome nije moguće zavarati praznim pohvalama i popustljivim ohrabivanjem. Ona mogu da budu prinuđena da prihvate veštačko bodrenje njihovog samopoštovanja u nedostatku nečega boljeg, ali ono što ja zovem njihovim narastajućim ego identitetom realnu snagu stiće samo kroz iskreno i dosledno priznavanje stvarnog uspeha, to jest postignuća koje u njihovoj kulturi nešto znači. S druge strane, ako dete oseti da sredina nastoji da ga previše radikalno liši svih oblika ekspresije koji mu dozvoljavaju da razvije i integriše naredni korak u svom ego identitetu, ono će se odupreti zapanjujućom snagom kakva se sreće kod životinja koje su iznenadno primorane da se bore za život. Zaista, u

društvenoj džungli ljudske egzistencije ne može da postoji osećanje da ste živi bez osećanja ego identiteta. Razumevanje ovoga znači i bolje razumevanje nevolje adolescenata, naročito nevolje onih koji ne mogu da budu prosto „fini” dečaci i devojčice, već očajnički žude za zadovoljavajućim osećanjem pripadanja, bilo u klikama i bandama, kao u našoj zemlji, ili u nadahnjujućim masovnim pokretima, ili u nekima drugim.

To znači da se ego identitet razvija iz postepene integracije svih identifikacija ali, ako igde celina ima različit kvalitet od zbira njenih delova, onda je to ovde. Pod povoljnim okolnostima deca u ranom životu poseduju nukleus zasebnog identiteta; ona često moraju da ga brane pred bilo kojim pritiskom koji bi ih terao na preteranu identifikaciju s jednim od roditelja. Ovo je teško da se nauči od pacijenata, jer je neurotičan ego, po definiciji, postao žrtva preterane i/ili pogrešne identifikacije sa poremećenim roditeljima, a ta okolnost malu jedinku izoluje i od njenog identiteta u povelju i od njene sredine. Ali ovo možemo da proučimo na deci Amerikanaca iz manjinskih grupa koja nakon uspešne male mature na zacrtanom i dobro vođenom stadijumu autonomije prelaze na najpresudniji stadijum američkog detinjstva: inicijativu i marljivost.

Manjinske grupe s nižom stopom amerikanizacije (crnci, Indijanci, Meksikanci i neke evropejske grupe) često imaju privilegiju da uživaju senzualnije rano detinjstvo. Njihove krize nastaju kada roditelji i nastavnici, gubeći poverenje u sebe i pribegavajući naglim korekcijama kako bi se približili sveprožimajućem, iako nejasnom, anglosaksonskom idealu, naprave nasilne diskontinuitete; ili gde, zapravo, sama deca nauče da se odriču svojih čulnih i prezaštićujućih majki, kao da je reč o iskušenjima i kočnicama u formiranju ličnosti što sličnije američkoj.

U celini se može reći da su američke škole uspešne u obučavanju dece predškolskog i ranog školskog uzrasta u duhu samopouzdanosti i preduzimljivosti. Deca ovog uzrasta deluju izrazito slobodna od predrasuda i zaziranja, preokupirana i dalje rastenjem i učenjem, i novim zadovoljstvima druženja izvan porodica. Ovo, da bi predupredilo osećanje individualne inferiornosti, mora da ulije nadu u „udruživanje marljivosti”, u jednakost sa svima koji se svesrdno prijave za iste veštine

i avanture u učenju. Mnogi pojedinačni uspesi, s druge strane, sada previše ohrabrenu decu iz mešoviti sredina i možda drugačijih obdarenosti, samo izlažu šoku američke adolescencije: standardizaciji individualnosti i netoleranciji prema „razlikama”.

Nastupajući ego identitet tako premošćuje faze ranog detinjstva kada telo i roditeljske slike dobiju svoja specifična značenja, i kasnije faze kada razne društvene uloge postanu dostupne i sve više prinudne. Trajan ego identitet ne može da počne da postoji bez poverenja iz prvog oralnog stadijuma; on ne može da bude dovršen bez obećanja ispunjenja koje od dominantne slike odraslosti seže do početaka odojčeta i koje u svakom koraku stvara rastuće osećanje snage ega.

2

Na ovom stupnju preta opasnost *difuzije identiteta*, kako u drami Artura Milera *Smrt trgovačkog putnika* kaže Bif: „Prosto ne mogu da uhvatim, mama, ne mogu da uhvatim nekakav život.” Gde se takva dilema zasniva na jakoj prethodnoj sumnji u nečiji etnički i polni identitet, neretko se dešavaju delikventni i čisto psihotični incidenti. Mladi, jedni za drugim zbunjeni nekom pretpostavljenom ulogom, ulogom koja je nametnuta neizostavnom standardizacijom američke adolescencije, beže na ovaj ili onaj način ostavljajući školu i posao, ostajući napolju do zore, ili se povlačeći u bizarna i nedokučiva stanja. Pošto postane „delikvent”, njegova najveća potreba, i često njegov jedini spas, jeste odbijanje od strane starijih drugara, protivnika i sudstva da ga i dalje svrstavaju pomoću spremnih dijagnoza i društvenih osuda koje ignorišu posebne dinamičke uslove adolescencije. Jer, ako se pravilno dijagnostikuju i tretiraju, psihotični i kriminalni incidenti nemaju u adolescenciji isto fatalno značenje koje imaju u nekom drugom dobu. Ipak, mnogi mladi, nalazeći da vlasti od njih očekuju da budu „protuve”, ili da su „nastrani” ili „nedokučivi”, perverzno im udovoljavaju postajući baš to.

Uglavnom, ono što remeti mlade ljude pre svega je nesposobnost da se skrasi s nekim profesijskim identitetom. Da bi ostali na okupu, oni se privremeno preterano identifikuju s herojima klika i gomile, do tačke

očigledno potpunog gubljenja identiteta. S druge strane, oni postaju izrazito privrženi klanu, netolerantni i surovi u svojim izopštavanjima onih koji su „drugačiji” po boji kože ili kulturi, ukusu ili talentu, a često i u potpuno nevažnim aspektima oblačenja ili gestikulacije, proizvoljno odabranih kao obeležja za pripadnike ili nepripadnike grupe. Važno je da se takva netolerancija razume (što ne znači i da se opravda ili sudeluje u njoj) kao nužna *odbrana od osećanja konfuzije identiteta* koja je neizbežna u dobu života u kome se radikalno menjaju telesne proporcije, kada genitalno sazrevanje preplavljuje telo i maštu svim mogućim nagonima, kada se primiče a ponekad nad mladima i iznudaže intimnost sa suprotnim polom i kada život pred nekim stoji s lepezom sukobljenih mogućnosti i izbora. Adolescenti u ovoj nelagodi jedni drugima privremeno pomažu formiranjem klika i stereotipizacijom samih sebe, svojih ideala i svojih neprijatelja.

Važno je da se ovo razume jer razjašnjava privlačnost koju proste i surove totalitarne doktrine imaju za umove mladih iz zemalja i klasa koje su izgubile, ili gube, svoje grupne identitete (feudalne, agrarne, nacionalne, itd.) u ovo vreme svetske industrijalizacije, emancipacije i šire interkomunikacije. Dinamičan kvalitet burnih adolescencija, proživljenih u patrijarhalnim i agrarnim zemljama (zemljama koje se suočavaju s najradikalnijim promenama u političkoj strukturi i ekonomiji), objašnjava činjenicu da njihovi mladi ljudi nalaze uverljive i zadovoljavajuće identitete u jednostavnim totalitarnim doktrinama o rasi, klasi ili naciji. Čak i da smo možda prinudeni da ratom pobeđujemo njihove vođe, pred nama i dalje ostaje posao da sklopimo mir s ovom ljutitom omladinom, ubedljivo im demonstrirajući (svojim životom) demokratski identitet koji može da bude i snažan i tolerantan, *razuman*, a ipak odlučan.

No, postaje sve više važno da se ovo razume kako bi se i netolerantnosti naših adolescenata, kod kuće, tretirale s razumevanjem i upućivanjem, a ne pomoću verbalnih stereotipa ili zabrana. Teško je da se bude tolerantan ako u dubini niste potpuno sigurni da li ste muškarac (ili žena), da li ćete ikada da se ponovo sastavite i budete privlačni, da li ćete

moći da vladate svojim nagonima, da li ćete zaista znati ko ste⁵, šta hoćete da budete, kako izgledate drugima i da li ćete znati kako da donesete ispravne odluke, jednom za svagda, bez obavezivanja sebe prema pogrešnom prijatelju, seksualnom partneru, vodi ili karijeri.

U zemlji kao što je Amerika, demokratija postavlja posebne probleme time što insistira na *uradi-sam-identitetima*, spremnim da zgrabe mnoge prilike i spremnim da se prilagode promenljivom svetu nužnosti procvata i propasti, mira i rata, migracije i upornog starosedelačkog života. Naša demokratija, nadalje, mora adolescentu da pruži ideale koje mogu da dele mladi raznovrsnog porekla i koji ističu autonomiju u formi nezavisnosti, a inicijativu u formi poduhvata. Ova obećanja pak nije lako ispuniti u sve kompleksnijim i centralizovanijim sistemima ekonomske i političke organizacije, sistemima koji, ako se prebace na ratno stanje, moraju automatski da zanemare „uradi sam” identitete miliona pojedinaca i da ih postave tamo gde su najviše potrebni. Ovo je teško za mnoge mlade Amerikance, jer sve njihovo vaspitanje, dakle i razvoj zdrave ličnosti, zavisi od izvesnog stepena *izbora*, izvesne nade u pojedinačnu *šansu* i izvesne uverenosti u slobodu *samoodređenja*.

Ovde ne govorimo samo o visokim privilegijama i uzvišenim idealima nego i o psihološkim nužnostima. Psihološki govoreći, postepeno jačanje ego identiteta je jedina zaštita kako od *anarhije nagona* tako i od *autokratije savesti*, to jest, nemilosrdne hipersavesnosti, koja je u odraslom čoveku unutrašnji reziduum njegove ranije neravnopravnosti prema roditelju. Svaki gubitak doživljava identiteta izlaže pojedinca njegovim ličnim konfliktima iz detinjstva – što se može, npr. videti kod neuroza iz Drugog svetskog rata, među muškarcima i ženama koji nisu mogli da podnesu opšte remećenje svojih karijera, kao i razne druge pritiske u ratu. Naši protivnici, čini se, ovo razumeju. Njihovo psihološko ratovanje sastoji se u odlučnom produžavanju opštih uslova koji im dopuštaju da indoktrinišu čovečanstvo unutar svoje orbite sa jednostavnim a za njih, ipak, nesumnjivo efikasnim identitetima klasne borbe i naciona-

⁵ Na zidu jednog kaubojskog kafea na širokom Zapadu stoji izreka: „Nisam ono što bi trebalo da budem, nisam ono što ću biti, ali nisam ni ono što sam bio.”

lizma, pri čemu znaju da su i psihologija i ekonomija slobodnog preduzetništva i samoodređenja nategnuti do tačke pucanja u uslovima dugog i iscrpljujućeg hladnog i mlakog rata. Prema tome, jasno je da moramo da uložimo sve napore da našim mladim muškarcima i ženama pružimo opipljiva i uverljiva obećanja mogućnosti za ponovno posvećivanje životu za kakav su ih i pripremali istorija ove zemlje i njihovo vlastito detinjstvo. Među zadacima nacionalne odbrane ovaj ne smemo da zaboravimo.

Govorio sam o odnosu problema poverenja i autonomije prema pitanjima vere i nezavisnosti odraslih u radu i građanskom životu. Ukazao sam na vezu između osećanja inicijative i vrste poduhvata koju odobrava ekonomski sistem, i između osećanja marljivosti i tehnologiji neke kulture. Tragajući za društvenim vrednostima kojima se vodi identitet, čovek se suočava s problemom aristokratije koji u najširem mogućem smislu podrazumeva uverenje da su na vlasti oni najbolji i da vlast u ljudima razvija ono što je najbolje u njima. Kako se ne bi izgubili u cinizmu i apatiji, mladi ljudi u potrazi za identitetom moraju da u nekom trenutku smognu da se uvere da su oni koji uspeju time preuzeli i obavezu da budu najbolji; to jest, da budu oličenje ideala nacije. I u ovoj zemlji, kao svakoj drugoj, imamo one tipove uspešnih koji postaju cinični predstavnici „privilegovane pozicije”, „šefovi” depersonalizovane mašinerije. U kulturi u kojoj je nekada vladala vrednost samostalnog probijanja posebnu opasnost donosi ideja o sintetičkoj ličnosti: kao da vi jeste ono kako možete da izgledate da ste, ili kao da ste ono što možete da kupite. Ovo može da se predupredi jedino pomoću sistema obrazovanja koji prenosi vrednosti i ciljeve koji odlučno streme iznad pukog „fukcionisanja” i „davanja godine”.

Tri stadijuma odraslog doba

Intimnost i distanciranje naspram povlačenja sebe (self-absorption, p.p.)

Kada se detinjstvo i mladost završe, kaže se da počinje život pod čime podrazumevamo: rad ili studiranje za određenu karijeru, druženje sa suprotnim polom i, kada bude vreme, brak i sopstvenu porodicu. Ali prava *intimnost* sa suprotnim polom (ili, ako hoćete, s bilo kojom drugom osobom, ili čak sa samim sobom) moguća je tek nakon uspostavljanja dovoljnog osećanja identiteta. Seksualna intimnost samo je deo onoga što imam na umu, jer je očigledno da seksualna intimnost ne čeka uvek na sposobnost da se prema drugoj osobi razvije istinska i uzajamna psihološka intimnost. Mlada osoba, koja nije sigurna u svoj identitet, stidi se interpersonalne intimnosti; ali sa sticanjem samopouzdanja počinje sve više da je traži u formi prijateljstva, borbe, vođstva, ljubavi i inspiracije. Postoji jedna vrsta adolescentskog vezivanja između dečaka i devojčica koja se često brka bilo s čisto seksualnom privlačnošću bilo s ljubavlju. Osim tamo gde običaji nalažu heteroseksualno ponašanje, takva vezivanja su često posvećena pokušaju da se dostigne određenje nečijeg identiteta kroz beskrajne razgovore, ispovedanje kako se neko oseća i kako mu se čini drugi, razgovore o planovima, željama i očekivanjima. Kada mlada osoba ne postiže takav intiman odnos sa drugima – i, dodao bih, sa svojim unutrašnjim potencijalima – u kasnoj adolescenciji ili ranom odraslom dobu, ona može ili da se izoluje i, u najboljem, samo nađe visoko stereotipne i formalne interpersonalne odnose (formalne u smislu odsustva spontanosti, topline i stvarne razmene drugarstva), ili mora da ih traži kroz ponavljanje pokušaja i neuspeha. Nažalost, mnogi mladi ljudi u takvim okolnostima stupe u brak u nadi da će, pronalazeći jedno drugo, naći i sebe; ali avaj, rana obaveza da deluju na određen način, kao partneri i kao roditelji, remeti ih u dovršavanju ovog rada na sebi. Očigledno, promena partnera retko bude rešenje. Potreban je mudro navođen uvid u činjenicu da je uslov za život u dvoje to da neko prvo sam postane svoj čovek.

Distanciranje je suprotnost intimnosti: raspoloženje da se ne priznaju, izoluju i, ako treba, unište one sile i ljudi čija suština deluje opasno za nečiju ličnu suštinu. Ovo još zrelije i efikasnije poricanje (koristi se i zloupotrebljava u politici i ratu) jeste izdanak slepih predrasuda koje za vreme borbe za identitet vrše oštro i nemilosrdno razgraničavanje između familijarnog i stranog. U početku se prema i protiv sebi-istovetnih ljudi doživljavaju intimni, kompetitivni i borilački odnosi. Postepeno počinje da se javlja polarizacija duž linija kompetitivnog susreta, seksualnog zagrljaja, i raznih oblika agresivnog sukobljavanja.

Frojda su jednom pitali šta bi, po njegovom mišljenju, normalna osoba trebalo da bude u stanju dobro da radi. Postavljač pitanja je verovatno očekivao komplikovan i „dubok” odgovor. Ali je Frojd prosto rekao „*Lieben und arbeiten*” („da voli i radi”). Vredi se zamisliti nad ovom jednostavnom formulom; razmišljanjem ona postaje dublja. Jer, kada je Frojd rekao „ljubav”, mislio je i na širokogrudost i na genitalnu ljubav; kada je rekao „ljubav i rad”, mislio je na opštu radnu produktivnost koja jedinku ne bi preokupirala do mere gubljenja sposobnosti ili prava da bude biće koje je seksualno i koje voli.

Psihoanaliza je naglasila *genitalnost* kao jedno od glavnih obeležja zdrave ličnosti. Genitalnost je potencijalna sposobnost razvijanja orgazmičke potencije u odnosu prema voljenom partneru suprotnog pola. Orgazmička potencija ovde ne znači pražnjenje seksualnih produkta u smislu Kinsijevih „odušaka”, već heteroseksualnu uzajamnost uz punu genitalnu senzitivnost i uz opšte pražnjenje od tenzije u celom telu. Možda je ovo previše konkretan način da se nešto kaže o procesu koji zapravo ne razumemo. Ali je jasno da je ideja u tome da iskustvo zajedničkog klimaksa orgazma pruža najbolji primer uzajamne regulacije komplikovanih obrazaca i na neki način ublažava moguće besove uzrokovane svakodnevnim osvedočavanjem o suprotstavljenosti muškog i ženskog, stvarnosti i mašte, ljubavi i mržnje, rada i igre. Zadovoljavajući odnosi seksualnost čine manje opsesivnom, a sadističku kontrolu izlišnom. Ali ovde se psihijatrijska preskripcija suočava s premoćnim unutrašnjim predrasudama i situacionim ograničenjima u de-

lovima stanovništva čije se osećanje identiteta zasniva na potpunom podređivanju seksualnosti, zapravo na podređivanju senzualnosti životu mučeništva, dužnosti i pobožnosti. Tu jedino postepen i iskren razgovor može da objasni opasnosti koje prete kako od tradicionalne rigidnosti, tako i od nagle i samo površne promene.

Reproduktivnost naspram stagnacije

Problem genitalnosti blisko je povezan sa sedmim kriterijumom mentalnog zdravlja koji se odnosi na roditeljstvo. Seksualni partneri koji u svom odnosu otkrivaju, ili su na putu da otkriju, istinsku genitalnost, ubrzo će poželeti (ukoliko razvoj uopšte čeka izražavanje želje) da svoje ličnosti i svoje energije ukomponuju u svrhu stvaranja i negovanja zajedničkog potomstva. Obuhvatni razvoj koji leži u osnovi ove želje nazvao sam *reproduktivnost*, jer se odnosi na stvaranje sledeće generacije (preko genitalnosti i gena). Čini mi se da nijedan drugi pomodni termin, kao „kreativnost” ili „produktivnost”, ne bi mogao da pokrije ovu ideju.⁶ Primarni cilj reproduktivnosti jeste stvaranje i vođenje buduće generacije, iako ima ljudi koji nesrećom ili zbog posebnih i autentičnih drugačije usmerenih talenata ne okreću ovaj nagon prema potomstvu, već prema nekim altruističnim i kreativnim preokupacijama koje apsorbuju njihov oblik roditeljske odgovornosti. Važno je shvatiti da je ovo stadijum razvoja zdrave ličnosti i da, ukoliko se ne postigne, dolazi do regresije sa reproduktivnosti na opsesivnu potrebu za pseudo intimnosti, često uz prožimajuće osećanje stagnacije i interpersonalnog osiromašenja. Pojedinci koji ne uspeju da razviju reproduktivnost često počinju da popuštaju sebi, kao da su sami sebi jedino dete. Puka činjenica da neko ima dete, ili čak da želi decu, nije dokaz reproduktivnosti; u stvari, izgleda da veliki deo mladih roditelja koji dolaze u dečje savetovaništvo

⁶ Isto važi i za „roditeljstvo” - suviše konkretan pojam koji se u navodima iz ovog rada često koristi umesto naizgled manje jasnog termina „reproduktivnost”. Međutim, u ovim prvim formulacijama potcenjen je odnos reprodukcije prema radnoj produktivnosti.

pati od zaostajanja ili nesposobnosti razvijanja ovog stadijuma. Uzroci često mogu da se nađu u ranim dečjim utiscima, u pogrešnim identifikacijama sa roditeljima, u preteranoj ljubavi prema sebi, zasnovanoj na suviše revnosno, svojeručno izgrađenoj ličnosti i, konačno (što nas vraća na početak), u nedostatku neke vere, neke „vere u vrstu” koja bi učinila da dete izgleda kao dobrodošli štićenik društva.

Integritet naspram beznađa i gađenja

Samo onaj ko je preuzeo neku brigu o stvarima i ljudima, ko se prilagodio nužnim pobedama i razočaranjima postojanja, ko je začetnik drugih ljudi, stvari i ideja – samo on može da ubere plodove sedam stadijuma. Ne znam bolju reč za to nego što je *integritet*. U nedostatku jasne definicije ukazaću na neke odlike ovog stanja svesti. To je prihvatanje sopstvenog i jedinog životnog ciklusa i prihvatanje ljudi koji su mu postali značajni kao takvi i nezamenjivi. To znači i novi oblik ljubavi prema roditeljima, oslobođen želje da budu drugačiji, kao i prihvatanje odgovornosti za sopstveni život. To je osećaj drugarstva sa ljudima iz različitih vremena i različitih nastojanja, koji su stvorili pravila, objekte i kazivanja kao izraz ljudskog dostojanstva i ljubavi. Mada svestan relativnosti svih različitih životnih stilova koji su odredili značenje ljudskog stremljenja, pojedinac koji je postigao integritet spreman je da brani dostojanstvo sopstvenog životnog stila od svih fizičkih i ekonomskih pretnji. Jer on zna da je pojedinačni život slučajna koincidencija samo jednog životnog ciklusa u samo jednom segmentu istorije; i da za njega celokupni ljudski integritet opstaje i propada sa samo jednim stilom integriteta u kome on uzima učešće.

Ovo predstavlja začetak formulacije integriteta zasnovane na kliničkom i antropološkom iskustvu: ovo je, pre svega, mesto odakle svaki čitalac ili grupa treba da na svoj način promisle ono što sam ja opreznim koracima započeo, na svoj način. Ali mogu, sa kliničkog aspekta, da dodam da je nedostatak ili gubitak razvijene integracije ega označen beznađem i, često, nesvesnim strahom od smrti: jedan i jedini životni ciklus ne prihvata se kao kraj života. Beznađe izražava osećanje da je život kratak, prekratak za pokušaj da se započne novi život i da se isproba-

ju alternativni putevi do integriteta. Takvo beznađe je često skriveno iza fasade gađenja, mizantropije ili hroničnog prezrivo nezadovoljstva pojedinim institucijama i ljudima – gađenja i nezadovoljstva koja (nepovezana sa konstruktivnim idejama i životom saradnje) znače zapravo da pojedinac prezire sebe.

Integritet ega stoga podrazumeva emocionalnu integraciju koja dozvoljava da se učestvuje kao sledbenik, kao i da se prihvati odgovornost vodstva: i jedno i drugo treba da se nauči i praktikuje u religiji i politici, u ekonomskom poretku i tehnologiji, u aristokratskom življenju, u umetnosti i nauci.

Zaključak

Na ovom sam mestu blizu prekoračenja granice (neko će reći da je već duže i iznova prekoračujem) koja razdvaja psihologiju od etike. Ali sugerišući da roditelji, učitelji i doktori treba da nauče da razmatraju probleme ljudskih odnosa i zajedništva ako žele da razmatraju probleme i potrebe svoje dece, ja samo insistiram na nekim bazičnim psihološkim uvidima koje ću pokušati da ukratko formulišem u zaključku.

U poslednjih nekoliko decenija naučili smo više o razvoju i rastu pojedinca i o njegovoj motivaciji (naročito nesvesnoj) nego u celokunjoj ljudskoj istoriji (izuzev implicitne mudrosti izražene u Bibliji ili kod Šekspira). Sve veći broj ljudi došao je do zaključka da dete, čak i odojče, a možda čak i fetus, senzitivno odražava kvalitet miljea u kome raste. Deca osećaju napetosti, nesigurnosti i ljutnje svojih roditelja, čak i kad im ne znaju uzroke, ili nisu svedoci njihovih najotvorenijih ispoljavanja. Zato ne možemo da zavaramo decu. Ipak, zbog brzih sredinskih promena često je teško znati da li treba da se bude *protiv* promenljivosti sredine, ili postoji nada da se nešto učini u pravcu poboljšanja ili stabilizovanja uslova. To je takođe teško zato što u promenljivom svetu pokušavamo – i moramo da pokušavamo – da iznademo nove puteve. Jedan veoma nov put je podizanje dece na lični i tolerantan način, zasnovan na informisanosti i edukaciji, kao i na tradiciji: on izlaže roditelje mnogim

dodatnim nesigurnostima koje trenutno pojačava psihijatrija, jer psihijatrijska misao vidi svet kao mesto puno opasnosti, u kome je teško opustiti se. Ja sam takođe ukazao podjednako i na mnoge opasnosti i na konstruktivne pravce akcije. Možda možemo da se nadamo da to samo ukazuje na napredovanje kroz jedan stadijum učenja. Kada čovek uči da vozi, on mora da postane svestan svega što *bi moglo* da mu se desi; i mora da nauči da čuje, vidi i pročita sve signale opasnosti na svojoj upravljačkoj tabli i duž puta. Ipak, može da se nada da će jednoga dana, kada prevaziđe ovaj stadijum učenja, moći da sa najvećom lakoćom klizi kroz predele, uživajući u pogledu, a znajući da će na znake mehaničkih nezgoda i prepreka na putu reagovati automatski i dovoljno brzo.

Mi sada radimo i borimo se za svet u kome može da se žanje žetva demokratije. Ali, ako želimo da obezbedimo svetu demokratiju, moramo prvo da obezbedimo demokratiju za zdravo dete. Ako treba da se prognaju autokratija, eksploatacija i nejednakost u svetu, treba prvo da se shvati da je prva nejednakost u životu nejednakost između deteta i odraslog. Ljudsko detinjstvo jeste dug period, pa roditelji i škole imaju vremena da sa poverenjem prihvate detetovu ličnost i da mu pomognu da postigne sredenost i ljudskost u najboljem, nama poznatom, smislu. Ovako dugačko detinjstvo izlaže dete ozbiljnim strepnjama i dugotrajnom osećanju nesigurnosti koje, ako se neopravdano i bezosećajno pojačaju, nastavljaju da postoje i kod odraslog u obliku neodređene strepnje koja, povratno, specifično doprinosi napetosti u ličnom, političkom, pa čak i internacionalnom životu. Ovako dugačko detinjstvo izlaže odrasle iskušenju da grubo, često i okrutno, eksploatišu zavisnost dece. Ona nama plaćaju psihološke dugove drugih; ona postaju žrtve napetosti koje nećemo ili ne smemo da ispravimo u nama samima ili u našoj okolini. Naučili smo da ne sprečavamo rast detetovog tela terajući ga na rad; treba još da naučimo da ne slamamo njegov rastući duh čineći ga žrtvom naših strepnji.

Kada bismo samo naučili da pustimo život da živi, imali bismo ceo plan rasta.

3

Problem ego identiteta

Izraz *ego identitet* koristio sam u više tekstova (Erikson, 1946, 1950a, 1950b, 1951a) da označim opsežne dobiti koje je svaki pojedinac morao, na završetku adolescencije, da izvuče iz svoga ukupnog prethodnog iskustva kako bi se pripremio za zadatke koje pred njega postavlja doba zrelosti. Moja upotreba ovog izraza odražavala je dilemu psihoanalitičara koji na novi koncept nije naveden preko teoretskih razmatranja, već širenjem svog kliničkog poimanja na druge oblasti (socijalnu antropologiju i komparativnu edukaciju) i očekivanjem da će takvo proširenje, zauzvrat, biti od koristi za klinički rad. Mislim da su nedavna klinička posmatranja počela da potvrđuju ovo očekivanje. Stoga sam sa zahvalnošću prihvatio dve prilike¹ da dam pregled i preformulaciju problema identiteta. U ovom tekstu se kombinuju oba ova prikaza. Pred nama je pitanje da li je pojam identiteta u suštini psihosocijalan ili zaslužuje da se smatra legitimnim delom psihoanalitičke teorije ega.

Prvo nekoliko reči o izrazu „identitet”. Koliko znam, Frojd ga je samo jednom upotrebio na način koji je prevazilazio uzgrednost, a i tada sa psihosocijalnom konotacijom. To je bilo kada je pokušao da formuliše svoju povezanost sa jevrejskim narodom. Tada je govorio o „unutrašnjem identitetu”², koji se manje zasnivao na pripadnosti rasi ili religiji a

¹ Na 35-godišnjici instituta „Judge Baker Guidance Center” u Bostonu, maj 1953, i na zimskim susretima udruženja „American Psychoanalytic Association”, Njujork, 1953.

² „...die klare Bewusstheit der inneren Identitetaes” (Frojd, 1926).

više na zajedničkoj spremnosti da se bude u opoziciji i zajedničkoj slobodi od predrasuda koje sužavaju upotrebu intelekta. Izraz „identitet” ovde ukazuje na vezu jedinke sa jedinstvenim vrednostima odnegovanim tokom jedinstvene istorije njenog naroda. No, on se odnosi i na temelj jedinstvenog razvoja ove jedinke: jer važnost teme „nepodmitljivog posmatranja po cenu profesionalne izolacije” igra centralnu ulogu u Frojdovom životu (Erikson, 1954). Upravo je ova identičnost nečega u jezgri jedinke sa nekim bitnim aspektom unutrašnje koherentnosti grupe ono što nas ovde zanima: jer mlada jedinka mora da nauči da bude najviše što jeste tamo gde najviše znači za druge – one druge, naravno, koji su počeli da najviše znače za nju. Izraz „identitet” izražava takav uzajamni odnos time što označava i postojanu istovetnost u okviru nečije sopstvenosti (samoistovetnost) i postojano zajedništvo neke vrste bitnog karaktera sa drugima.

Predmet identiteta mogu da učinim eksplicitnijim jedino pristupom iz različitih uglova – biografskog, patografskog i teoretskog, kao i dopuštanjem da izraz „identitet” govori sam za sebe u brojnim konotacijama. Tako će jednom da izgleda da se odnosi na svestan *osećaj individualnog identiteta*; drugi put na nesvesnu težnju ka *kontinuitetu ličnog karaktera*; treći put, kao kriterijum za tihi rad *ego sinteze*; i, najzad, kao održavanje unutrašnje *solidarnosti* sa idealima i identitetom grupe. U nekom pogledu izraz će da se učini kolokvijalan i naivan; u drugom, da je u nejasnoj vezi s postojećim konceptima u psihoanalizi i sociologiji. Ukoliko i nakon pokušaja da se ovaj odnos razjasni, izraz bude i dalje zadržao neku dvosmislenost, on će, tako se nadam, ipak pomoći da se ocrtaju jedan značajan problem i jedno neophodno stanovište.

Počinem s ekstremnim aspektom problema kako je ilustrovan biografijom jedne istaknute jedinke – jedinke koja je jednako pregorno radila na stvaranju svetskog *javnog identiteta* za sebe, kao što je radila na svojim književnim remek-delima.

Biografski: sedamdesetgodišnji Dži. Bi. Es.* o dvadesetgodišnjem Džordžu Bernardu Šou

Kada je Džordž Bernard Šo bio slavan sedamdesetgodišnjak, pozvan je da napiše prikaz i predgovor za neuspelo delo iz svojih ranih dvadesetih, naime, dva toma fantastike koji nikada nisu bili objavljeni. Očekivano, Šo je pokušao da umanjí važnost svoje mladalačke produkcije, ali ne i bez naturanja čitaocu detaljne analize mladog Šoa. Da Šo nije bio tako zavodljivo duhovit u onome što je govorio o svojim mladim godinama, njegova bi zapažanja verovatno bila priznata kao veliko psihološko dostignuće. No, to je zaštitni znak Šoovog identiteta, da se malo ulaguje a malo šali sa svojim čitaocem, putem očitih površnosti i iznenadnih dubina. Usudujem se ovde da za svoje potrebe navodim Šoa u istrgnutim delovima samo u nadi da ću čitaoca učiniti dovoljno radoznalim da ga isprati kroz svaki korak njegovog izlaganja (Šo, 1952).

Dži. Bi. Es. (jer je i ovaj javni identitet bio jedno od njegovih remek-dela) opisuje mladog Šoa kao „krajnje neprijatnog i nepoželjnog” mladića, „nimalo suzdržanog dijaboličnog mišljenja”, dok je u sebi „patio... od prostog kukavičluka... i stideo se užasno zbog toga”. „Istina je”, zaključuje on, „da ljudi u društvu imaju lažan položaj sve dok ne ostvare svoje mogućnosti i ne nature ih svojim bližnjima. Oni su u sebi mučeni neprestanom sopstvenom nedovoljnošću; a ipak druge iritiraju neprestanim sopstvenim precenjivanjem. Ovaj nesklad može da se razreši samo potvrđenim uspehom ili neuspehom: svakome je neugodno dok ne pronade svoj prirodan položaj, bilo da je ispod ili iznad položaja po rođenju.” Ali Šo mora uvek sebe da izuzme od bilo kakvog opšteg zakona koga nehajno proklamuje, pa dodaje: „Ovo pronalaženje nečijeg položaja može da postane vrlo teško s obzirom na to da u svakidanju društvu ne postoji položaj za nesvakidanje pojedinca.”

Šo počinje sa opisom krize (one vrste o kojoj ćemo govoriti kao o *krizi identiteta*) iz svojih dvadesetih. Treba uočiti da ova kriza nije

* Inicijali Džordža Bernarda Šoa (G.B.S.), p p.

uzrokovana nedostatkom uspeha ili odsustvom definisane uloge, već viškom i jednog i drugog: „Uprkos sebi, bio sam uspešan i, na svoje čuđenje, našao sam da se biznis, umesto da me protera kao bezvrednog varalicu, kakav sam bio, lepio za mene bez namere da me pusti. Eto me dakle u svojoj dvadesetoj gde učim da se bavim biznisom, zanimanjem koje sam prezirao onoliko srčano koliko svaka normalna osoba dopušta sebi da prezire bilo šta od čega ne može pobeći. Otrgao sam se marta 1876. godine.” Otrgnuti se, u ovom slučaju je značilo napustiti porodicu i prijatelje, biznis i Irsku i izbeći opasnost postizanja uspeha bez identiteta, uspeha koji bi bio u neskladu sa „enormnošću moje nesvesne ambicije”. Sebi je obezbedio produženje intervala između mladosti i zrelosti, što ćemo zvati *psihosocijalni moratorijum*. On piše: „... Ovu sam fazu ostavio za sobom kada sam napustio rodni grad i s ljudima moje dobi nisam imao veze sve dok, posle nekih osam godina usamljenosti u tom pogledu, nisam bio uvučen u socijalistički preporod ranih osamdesetih, među Engleze, intenzivno ozbiljne, koji su izgarali od indignacije spram vrlo stvarnih i vrlo temeljnih zala koja su pogađala ceo svet.” Čini se da je, u međuvremenu, izbegavao ponuđene prilike, osećajući da „iza ubedenja da one nisu mogle da dovedu ni do čega što sam želeo, stoji neizrečen strah da bi mogle da dovedu do nečega što nisam želeo”. Ovaj *karijeristički* deo moratorijuma bio je armiran i *intelektualnim* delom: „Ne mogu da učim ništa što me ne zanima. Moja memorija nije nediskriminativna; ona odbacuje i selekcioniške; a njene selekcije nisu akademske... Na tome sebi čestitam; jer čvrsto sam uveren da je svaka neprirodna aktivnost mozga jednako štetna kao i svaka neprirodna aktivnost tela... Civilizacija se uvek upropaštavala kada je vladajućim klasama pružano nešto što se naziva sekundarno /srednjoškolsko p.p./ obrazovanje...”

Šo se opredelio da uči i piše što mu je drago i tada su izvanredna dela, izvanredne ličnosti izbili na površinu. Uspeo je da napusti *vrstu* posla koji je radio bez napuštanja radne *navike*: „Od mog kancelarijskog iskustva ostala mi je navika da svakoga dana redovno nešto radim, kao fundamentalni preduslov razgraničenja marljivosti od dokolice. Znao

sam da se ne pomeram napred ako ovo ne radim i da nikada na bih mogao da napravim knjigu na neki drugi način. Kupio sam zalihe belog papira, polu-arak, tada je koštao šest penija; presavio ga na četvrt arka i odredio sebi da ispisujem pet stranica na dan, bilo da je kiša ili sunce, bio tupav ili nadahnut. Još sam uvek imao toliko školarskog i činovničkog u sebi da sam ako se mojih pet stranica završavalo u pola rečenice, nju završio tek sledećeg dana. S druge strane, ako sam propustio dan, to bih sutradan nadoknađivao udvostručivši zadatak. Po tom planu sam proizveo pet romana za pet godina. To je bilo moje profesionalno šegrtovanje.” Možemo dodati da tih pet romana nisu bili objavljeni preko pedeset godina; ali je Šo naučio da piše dok je radio i da čeka dok je pisao. Koliko je takva početna *ritualizacija njegovog radnog života* bila važna za unutrašnje odbrane mladog čoveka može se videti iz onih nemarnih (u stvari, uzgrednih) primedbi kojima velika oštroumnost skoro čedno priznaje njegov psihološki uvid: „Podigao sam se pomoću puke gravitacije, po stečenoj navici suviše marljiv da bih prestao da radim (*koliko je moj otac pio, toliko ja radim*).”³ Tako on ukazuje na onu kombinaciju *adikcije* i *kompulzivnosti* koju vidimo kao osnovu mnoge patologije u kasnoj adolescenciji, kao i nekih uspeha u mladom zreloom dobu.

„Neurozu kapljice” njegovog oca Šo opisuje do detalja, pronalazeći u njoj jedan od izvora svog britkog humora: „Moralo je da bude ili porodična tragedija ili porodični vic.” Jer njegov otac nije bio „ni veseljak, ni svadalice, ni hvalisavac, već nesretnik rastrzan sramom i kajanjem”. Međutim, otac je imao „humoristički osećaj za antiklimaks koji sam nasledio i koristio ga dosta efektno kada sam postao pisac komedija. Efekt njegovih antiklimaksa se oslanjao na naš osećaj za sakralnost (onoga o čemu je reč)... Čini se kao nekim providenjem da sam do suštinskih stvari u religiji bio teran svodenjem do najbestidnije apsurdnosti svakog veštačkog ili izmišljenog elementa u njoj”.

Više nesvesni nivo Šoove edipalne tragedije predstavljen je – simbolizmom snoviđenja – u nečemu što liči na kamuflirano sećanje koje nagoveštava očevu impotenciju: „Dečak koji je video ‘starog’ sa *slabo*

³ Kurziv moj.

svezanom guskom pod jednom miškom i sa šunkom u istom stanju, pod drugom (oboje kupljeno u, samo bog zna kakvoj, prazničnoj tlapnji) kako udara glavom o baštenski zid u uverenju da *gura da otvori kapiju*, u toku čega svoj visoki šešir pretvara u harmoniku i koji je, umesto da ga obuzmu stid i zebnja zbog ovakvog ispada, bio do te mere *onemoćao od veselosti* (u kojoj je bučno učestvovao i ujak) da je teško bio u stanju da pritekne u pomoć šeširu i da njegovog vlasnika sprovede na sigurno; svakako nije dečak koji će od sitnica praviti tragedije umesto da *od tragedija pravi sitnice*. Ako se već ne možete otarasiti porodičnog kostura, bar ga naterajte da igra”. Očigledno je da bi analiza psihoseksualnih elemenata Šoovog identiteta mogla da nađe čvrsto sidrište u ovom sećanju.

Pad svoga oca Šo objašnjava kroz briljantnu analizu socioekonomskih okolnosti svoga doba. Jer otac njegov bio je „sin sestrića jednog baroneta, a majka beše kćer vlastelina koji je pribegavao hipoteci čim zapadne u teškoće. To je bio moj oblik siromaštva”. Njegov otac bio je „mladi sin mlađeg sina mlađeg sina” i bio je „uskraćeni naslednik i sin uskraćenog naslednika”. Ipak, on zaključuje: „Reći da otac nije mogao da mi obezbedi univerzitetsko obrazovanje, bilo bi kao da ste rekli da nije mogao da sebi obezbedi piće ili da ja nisam mogao da omogućim sebi da postanem pisac. Obe tvrdnje jesu tačne, ali on je ipak pio a ja sam ipak postao pisac.”

Svoje majke se podseća kroz „par retkih i raskošnih prigoda kada mi je mazala puter na hleb. Hleb je mazala debelo, umesto da o njega samo obriše nož”. Međutim, većinu vremena, naznačuje on, samo me je „prihvatila kao prirodnu i svakodnevnu pojavu i uzimala je zdravo za gotovo da ću i dalje da se pojavljujem na isti način”. Mora da je bilo nečeg umirujućeg u takvoj vrsti depersonalizacije jer, „u tehničkom smislu, rekao bih da je bila najgora (moguća) majka što može da se zamisli, međutim, uvek u granicama činjenice da nije bila sposobna za neljubaznost prema bilo kom detetu, životinji ili cvetku, zapravo prema bilo kome ili čemu... Kada se to ne bi moglo da smatra za majčinsku ljubav ili obrazovanje onda sam ja”, objašnjava Šo, „bio loše odgojen zato što

je moja majka bila tako dobro odgojena... U njenoj pravednoj reakciji protiv... sputavanja i tiranije, prekoravanja i podizanja obrva i kažnjavanja koja je trpela u detinjstvu... dostigla je negativan stav u kome je, ne nalazeći drugi izlaz, sprovodila kućnu anarhiju do krajnih mogućih granica”. Sve u svemu, Šoova majka je bila „žena do kraja zgađena i bez iluzija... koja je trpela od beznačajno razočaravajućeg muža i troje nezanimljive dece, prerasle da bi ih mazila kao životinje i ptice, koje je toliko volela, da ne govorimo o ponižavajuće neadekvatnim prihodima moga oca”.

Šo je zapravo imao troje roditelja, treći je bio po imenu Li („meteoroski”, „žestok”, „magnetičan”), koji je Šoovoj majci davao časove pevanja ali ne i bez redigovanja kako čitave porodice Šo, tako i Bernardovih ideala: „Iako je istiskivao oca kao dominantnu figuru u domaćinstvu, i prigrabio svu aktivnost i interesovanje majke, bio je toliko potpuno okupiran muzikom da između dvojice ljudi nije bilo trvenja ili gotovo nikakvih intimnih kontakata: svakako nikakvih neprijatnosti. Njegove ideje su nas prvo zaprepastile. Rekao je da treba da se spava pored otvorenih prozora. Dopala mi se ovakva smelost i od tada sam to uvek radio. Umesto belog, jeo je crni hleb: zapanjujuća ekstravagantnost.”

Od mnogih elemenata formacija identiteta koji proizlaze iz ovako zapetljane slike dozvolite da izdvojim samo tri, od moje strane izabranih, uprošćenih i nazvanih.

Snob

„U poredenju sa sličnim engleskim porodicama, mi smo imali moć sprdajućeg dramatisovanja od koga su kosti šoovskih kostura glasnije zveketale.” Šo ovo prepoznaje kao „porodičnu snobovštinu ublaženu porodičnim smislom za humor”. S druge strane, „iako moja majka svesno nije bila snob, smernost koja je krasila jednu irsku lejdi njenog vremena nije bila prihvatljiva za britanske malogradanske roditelje (sve snobovi) s kojima je dolazila u dodir (kao mušterijama za privatne časove muzike)”. Šo je gajio ogroman prezir prema snobizmu porodičnog porekla sve dok nije pronašao da mu je jedan od predaka

bio Erl od Fajfa (Earl of Fife): „To je bilo kao da potičem od Šekspira, čija sam reinkarnacija nesvesno želeo da budem još u kolevci.”

Proizvođač buke

Čini se da je Šo tokom celog detinjstva bio izložen okeanskoj navali muziciranja – porodica je svirala na trombonima i trbama, čelima, harfama i tamburama – i, ponajviše (ili ponajgore), oni su pevali. Konačno je, međutim, i sam naučio da svira klavir, i to dramatično bučno. „Kada se setim svog tog lupanja, zviždanja, urlanja i režanja nane tog nervoznim susedima tokom ovog obrazovnog procesa, obuzima me beskorisno kajanje... Imao sam običaj da je dovodim /majku/ na ivicu ludila svojim omiljenim izborom iz Vagnerovog *Prstena*, koji je, po njoj, bio ‘skroz recitativan’ i, pri tome, užasno disonantan. U to vreme se nikada nije žalila no, kada smo se razdvojili, ispovedila se da se ponekad povlačila na stranu da plače. Mislim da moju savest ne bi naročito mučilo da sam počinio ubistvo, ali pomisao o ovome ne mogu da podnesem.” To da je, u stvari, naučio da svira klavir da bi poravnao račune sa svojim muzičkim mučiteljima, o tome se ne izjašnjava. Umesto toga on pravi kompromis, postajući muzički *kritičar*, tj. neko ko *piše* o buci koju prave drugi. Kao kritičar, odabrao je pseudonim Korno di Baseto (Corno di Bassetto) – zapravo naziv instrumenta za koji niko nije znao i čiji zvuk je toliko krotak da „čak ni sam đavo ne bi učinio da zaiskri”. No, Baseto je ipak postao iskričav kritičar, i ne samo to: „Ne mogu poreći da je Baseto tu i tamo bio prost, ali to ne mari ako može da vas nasmeje. Vulgarnost je neizostavan deo kompleta pribora pisca; a klovn ponekad bude najbolji deo cirkusa.”

Đavo

Kako je, nesumnjivo usamljen, mali dečak (čija je majka jedino slušala izvodače muzičke buke) počeo da koristi svoju maštu za razgovor sa velikim imaginarnim pratiocem, opisano je ovako: „U detinjstvu sam svoj književni genije uvežbavao sastavljajući sopstvene molitve... to

su bila literarna izvođenja za rasonodu i odobrovoljavanje Svevišnjeg.” U duhu porodičnog nehajanja za religiju, Šoova pobožnost morala je da dotakne i da se osloni na stenovito dno religioznosti, koja je u njemu rano postala mešavina „intelektualnog poštenja... sinhronizovanog sa radanjem moralne strastvenosti”. Istovremeno se čini da je Šo (na neki neodređeni način) bio đavolak od deteta. U svakom slučaju, sebe nije prepoznao dok bi bio dobar: „I kada sam bio dobar dečak, to sam bio samo teatralno, jer sam se, kako kažu glumci, pronalazio u tom liku”. I stvarno, po završetku svoje borbe za identitet, to jest, „kada je priroda dovršila izgled moga lica 1880, ili tu negde (na svome licu sam imao samo najnežnije paperje sve do 24. godine), našao sam se opremljen nakostrešenim brkovima i obrvama, i sarkastičnim nozdrvama operetskog demona čije sam arije (od Gunoa) pevao kao dete, i čije sam poze imitirao u dečaštvu. Kasnije, kako su prolazile generacije, počeo sam da opažam da je imaginativna fantastika za život ono što je skica za sliku ili koncepcija za skulpturu”.

Tako Dži. Bi. Es., manje-više eksplicitno, pronalazi sopstvene korene. Ipak, nije zgoreg pomenuti da je ono što je konačno *postao* njemu izgledalo isto onako urođeno kao i nameravana, gorepomenuta, reinkarnacija Šekspira. Njegova učiteljica ga je, kaže on, „zbuñivala svojim pokušajima da me nauči da čitam, jer se ja ne sećam da je neka štampana stranica meni ikada bila nerazumljiva i jedino što mogu da pretpostavim je da sam se rodio pismen”. Međutim, razmišljao je o mnogim mogućim zanimanjima: „Kao alternativu tome da budem Mikelandelo sanjao sam da budem Badeli (uzgred zapazite da o književnosti uopšte nisam sanjao, kao ni patka o plivanju)”.

Sebe takode naziva „rođenim komunistom” (što, odmah da kažemo, znači fabijanski /oklevajući, p.p./ socijalista), i objašnjava smirenje koje dolazi s *prihvatanjem onoga za šta se čini da je neko stvoren*; „rođeni komunist... zna gde se nalazi i gde se nalazi ovo društvo koje ga toliko plaši. On je izlečen od svoje MAUVAISE HONTE /zlehude posramljenosti, p.p./”... Tako je „potpuni autsajder” postepeno postao svojevrsni potpuni insajder: „Bio sam”, kaže on, „izvan društva, politike,

sporta, crkve”, ali to samo u okvirima britanskog varvarstva... Čim se radilo o muzici, slikarstvu, književnosti ili nauci, pozicije su bile obrnute – tada sam insajder bio ja”.

Prateći ove osobine nazad u detinjstvu, Šo postaje svestan činjenice da je jedino *tour de force* /mukotrpan rad, p.p./ mogao sve da ih objedini – „...Ako ću da budem potpuno otvoren po ovom pitanju, moram dodati da je puka sirovost, koja se tako brzo otre, bila iskomplikovana dubljom čudnovatošću koja me je sav život činila više saputnikom nego domorocem na ovoj planeti. Bilo da sam se rodio lud ili malo previše pametan, moje kraljevstvo nije bilo od ovoga sveta – bio sam kod kuće samo u sferi svoje imaginacije a prijatno mi je bilo jedino u društvu velikih pokojnika. Prema tome, morao sam da postanem glumac i za sebe stvorim fantastičnu ličnost, spremnu i doraslu da se nosi s ljudima i prilagodljivu raznim ulogama koje sam morao da igram kao pisac, novinar, orator, političar, član komiteta, građanin sveta, itd. U tome sam”, tako Šo značajno zaključuje, „kasnije isuviše uspeo”. Ova izjava je jedinstvena po ilustrativnosti za ono prigušeno gađenje s kojim stariji ljudi ponekad gledaju na nerazrešiv identitet koji su stekli u svojoj mladosti – gađenje koje u životu izvesnih ljudi može da postane smrtonosno beznade s psihosomatskim uplitanjem.

Kraj svoje krize iz mladih godina Šo sumira sledećim rečima: „Intelektualnu naviku sam imao i, s prirodnom kombinacijom kritičke moći i književničke spretnosti, trebalo mi je samo jasno razumevanje života u svetlu neke razgovetne teorije – rečju, religije, da je stavim u trijumfalni pogon.” Ovde je stari cinik u jednoj rečenici opisao šta je to što treba da se dostigne u formiranju identiteta svakog ljudskog bića. Da to prevedemo na pogodniji jezik za raspravu u okvirima psihologije ega i psihosocijalne terminologije: Čovek, da bi zauzeo svoje mesto u društvu, mora da postigne „bezkonfliktnu”, sviknutu upotrebu dominantne moći koja se upražnjava u okviru neke *struke*; neograničenu *spretnost*, tako reći, povratnu spregu u neposrednom *bavljenju* ovom strukom, u *druženju* koje ona omogućava i u njenoj *tradiciji* i, konačno, u razgovetnoj *teoriji* životnog procesa koju stari ateista, nestrpljiv da do kra-

ja šokira, naziva religijom. U stvari, on se okrenuo fabijanskom socijalizmu, koji bi pre bio *ideologija*, i držaćemo se tog opšteg izraza iz razloga koji se mogu razjasniti tek na kraju ovog teksta.

Genetski: identifikacija i identitet

Autobiografije izuzetnih (i izuzetno samouviđajućih) pojedinaca predstavljaju sugestivan izvor uvida u razvoj identiteta. Međutim, da bi se pronašlo uporište za raspravu o univerzalnoj genetici identiteta bilo bi dobro da se njegov razvoj prati kroz životne istorije, ili kroz značajne epizode „običnih” pojedinaca – pojedinaca čiji životi nisu postali ni profesionalne autobiografije (kao što je postao Šoov), ni istorije slučaja, o čemu se govori u sledećem odeljku. Ovde neću moći da predstavim takav materijal. Umesto toga moram da se oslanjam na utiske iz svakodnevnog života, iz učešća u jednom od retkih „longitudinalnih” istraživanja o razvoju ličnosti dece⁴, i iz patronažnog rada s lako poremećenim mladim ljudima.

Adolescencija je poslednja i zaključna etapa detinjstva. Proces adolescencije je, međutim, konačno dovršen jedino kada pojedinac svoje identifikacije iz detinjstva podredi novoj vrsti identifikacije, postignute kroz apsorbujuću socijabilnost i kroz kompetitivno šegrtovanje sa, i među, svojim vršnjacima. Ove nove identifikacije više ne obeležava razigranost iz detinjstva i mladenački žar za eksperimentisanjem – s odsudnom urgentnošću one prisiljavaju mladu jedinku na izbore i odluke koje će sve neposrednije voditi ka sve definitivnijem samoodređenju, ka ireverzibilnom obrascu uloge i, time, ka „doživotnom” opredeljenju. Zadivljujući je zadatak koji mlada osoba i njena zajednica ovde treba da obave; on kod različitih pojedinaca u različitim društvima iziskuje velike razlike u trajanju, intenzitetu i ritualizaciji adolescencije. Društva, prema zahtevima pojedinaca, nude manje ili više dopuštene prelazne periode između detinjstva i odraslosti, institucionalizovane *psihosocijalne moratorijume*, predviđene za relativno kompletiranje trajnog obrasca „unutrašnjeg identiteta”.

⁴ Child Guidance Study, Insitute of Child Welfare, University of California.

Postuliranjem „perioda latencije”, koji prethodi pubertetu, psihoanaliza je apsolvirala postojanje neke vrste *psihoseksualnog moratorijuma* u ljudskom razvoju – period odlaganja koji budućem partneru i roditelju dozvoljava da prvo „ide u školu” (tj. da prođe sve školovanje koje mu je na raspolaganju iz njegove tehnologije) i da nauči tehničke i socijalne rudimente radne situacije. Međutim, davanje adekvatnog tumačenja drugog perioda odlaganja, libida, naime, izlazi izvan granica teorije libida. Ovdje je seksualno zrela individua, manje-više, zaostala u svojoj psihoseksualnoj sposobnosti za intimnost i u psihosocijalnoj spremnosti za roditeljstvo. Na ovaj period može da se gleda kao na *psihosocijalni moratorijum* u toku koga individua, kroz slobodno eksperimentisanje ulogama, može da pronade nišu u nekom odeljku svoga društva, nišu koja je čvrsto definisana a ipak izgleda kao da je posebno pravljen baš za nju. U njenom pronalaženju mlada osoba pribavlja potvrđeno osećanje unutrašnjeg kontinuiteta i socijalne istovetnosti koji će da premoste jaz između onoga šta je ona *bila* kao dete i onoga *šta se sprema da postane*, i izmiruje njen *pojam o sebi* sa njenom uvaženošću od strane zajednice.

Kada u daljem tekstu govorimo o odgovoru zajednice na potrebu mlade jedinice da bude „priznata” od strane drugih u njenom okruženju, mislimo na nešto više od pukog priznanja postignuća jer je za formiranje identiteta mlade jedinice od velike važnosti da bude udostojena odgovora i da dobije funkciju i status kao ličnost čiji postepen rast i transformacija imaju značenje za one koji počinju da imaju značenje za nju. U psihoanalizi nije bilo dovoljno uvaženo da takvo priznavanje predstavlja apsolutno neizostavnu podršku egu za specifične zadatke odrastanja, a to su: da očuva najvažnije odbrane ega pred snažno rastućim intenzitetom impulsa (sada investiranim u zreli genitalni aparat i snažan muskulatorni sistem); da nauči da konsoliduje najvažnija „bezkonfliktna” postignuća na polju ukazanih radnih prilika; i da resintetizuje identifikacije iz detinjstva na neki jedinstven način, ali ipak prikladno ulogama ponuđenim od nekog šireg odeljka društva – bilo da se radi o susedstvu iz kraja, anticipiranom polju struke, asocijaciji srodnih duša ili, možda (kao u Šoovom slučaju), „slavnim pokojnicima”.

2

I lingvistički i psihološki gledano, identitet i identifikacija imaju zajedničke korene. Da li je onda identitet samo zbir ranijih identifikacija ili je samo dodatni skup identifikacija?

Ograničena korist od *mehanizma identifikacije* postaje očigledna kada uzmemo u obzir činjenicu da nikakve identifikacije iz detinjstva (koje se kod naših pacijenata toliko ističu po morbidnoj elaboraciji i uzajamnoj sukobljenosti) ne mogu, u prostom zbiru, da proizvedu funkcionalnu ličnost. Zaista, mi verujemo da je zadatak psihoterapije da morbidne i prenaplašene identifikacije zameni više poželjnim. Ali, kako se potvrđuje u svakom lečenju, „više poželjne” identifikacije podležu tihom podređivanju novom, jedinstvenom geštaltu koji je više od zbira svojih delova. Činjenica je da identifikacija kao mehanizam nije od velike koristi. Deca se u raznim etapama svoga razvoja identifikuju sa *parcijalnim aspektima* ljudi kojima su ona sama najneposrednije podložna, bilo stvarno ili u mašti. Njihove identifikacije, na primer s roditeljima, usredsređuju se na izvesne precenjene i pogrešno shvaćene delove tela, sposobnosti i uloge. Ovi parcijalni aspekti, štaviše, nisu povlašćeni zbog njihove socijalne prihvatljivosti (često su sve drugo samo ne i najbolje prilagođeni atributi roditelja), već zbog same prirode infantilne fantazije koja tek postepeno ustupa mesto realnijim anticipacijama u socijalnoj stvarnosti. Tako je onda finalni identitet, kako je fiksiran na kraju adolescencije, nadređen svakoj pojedinačnoj identifikaciji sa pojedincima iz prošlosti. On uključuje sve značajne identifikacije, ali ih i menja kako bi od njih stvorio jedinstvenu i dovoljno koherentnu celinu.

Ukoliko, grubo govoreći, uzmemo da su introjeksija – projekcija, identifikacija i formiranje identiteta, koraci kojima ego narasta do sve zrelije međugre s identitetima detinjih modela, po sebi se nameće sledeći psihosocijalni rokovnik:

Mehanizmi *introjeksije i projekcije*, koji pripremaju osnovu za kasnije identifikacije, u pogledu svoje relativne integracije zavise od zadovoljavajuće uzajamnosti (Erikson, 1950a) između *odgajajuće odrasle jedinice(i) i odgajanog deteta*. Jedino iskustvo ovakve uzajamnosti

obežbeduje siguran pol samoosećanja sa koga dete može da posegne za drugim polom: njegovim „objektima” ljubavi.

Sudbina *identifikacija iz detinjstva* pak zavisi od zadovoljavajuće interakcije deteta s pouzdanom i smislenom hijerarhijom uloga koju omogućava više generacija koje zajedno žive u nekoj vrsti *porodice*.

Formiranje identiteta počinje tamo gde prestaje korisnost višestruke identifikacije. Rada se iz selektivnog odbacivanja i uzajamnog asimilovanja identifikacija iz detinjstva i njihovog apsorbovanja u novu konfiguraciju, koja je pak zavisna od procesa kojim *društvo* (često kroz poddruštva) *identifikuje mladu jedinku*, priznajući je za nekoga ko je morao da postane to što jeste, i ko je, budući to što jeste, kao takav i prihvaćen. Zajednica, često ne i bez početnog nepoverenja, pruža takvo priznavanje uz (manje-više institucionalizovano) iskazivanje iznenađenja i zadovoljstva prilikom predstavljanja novonastale jedinke. Jer i zajednica se, sa svoje strane, oseća „priznatom” od jedinke kojoj je stalo da traži priznavanje; na isti način ona može duboko – i osvetoljubivo – da se oseća odbačena od jedinke za koju se čini da ne mari za priznavanje.

3

Dok je, dakle, kraj adolescencije stanje otvorene *krize identiteta*, *formiranje identiteta* niti počinje niti se završava sa adolescencijom – to je doživotan razvoj, mahom nesvestan i za jedinku i za njeno društvo. Njegovi koreni sežu unazad sve do prvog samoprepoznavanja – i u najranijim razmenama osmehivanja odojčeta postoje elementi *samoostvarivanja spregnuti s uzajamnim priznavanjem*.

Tokom celog detinjstva dešavaju se probne kristalizacije koje čine da se jedinka oseća i da veruje (počev od najsvesnijeg aspekta stvari) kao da približno zna ko je – samo da bi otkrila da takva samoizvesnost iznova postaje plen diskontinuiteta psihosocijalnog razvoja (Benedikt, 1938). Primer za to bio bi diskontinuitet između zahteva koje pred malog dečaka postavlja dati milje i onih koji se postavljaju pred „velikog dečka”, koji pak može da se zapita zbog čega je prvo nateran da veruje kako je dostojno divljenja da se bude mali samo da bi bio prisiljen da ovaj lako-

dan status zameni za naročite obaveze nekoga ko je „sada veliki”. Takvi diskontinuiteti mogu da dovedu do krize i do potrebe za odlučnom, strateškom promenom obrazaca akcije i time do *kompromisa* koji može da se kompenzuje samo stabilnim prilivom osećanja socijalne vrednosti takvih, sve većih, obaveza. Mio ili divljačan ili dobar mali dečak, koji postaje studiozan ili blagorodan ili grub veliki dečko mora da bude u stanju – i mora da mu se omogući – da kombinuje oba skupa vrednosti u okviru priznatog identiteta koji mu dopušta, u radu i igri, u zvaničnom i privatnom ophođenju, da bude (i dopusti drugima da budu) *i veliki dečko i mali dečak*.

Zajednica podržava ovakav razvoj u meri u kojoj detetu dopušta, u svakoj fazi, da se orijentiše prema kompletnom „*životnom planu*” sa hijerarhijskim poretком uloga kako ga predstavljaju jedinke različitog životnog doba. Porodica, susedstvo i škola omogućavaju kontakt i eksperimentalnu identifikaciju s mladom i starijom decom i s mladim i starijim odraslima. Tako, u mnogostrukosti uzastopnih i probnih identifikacija, dete rano počinje da izgrađuje očekivanja o tome kako izgleda da se bude stariji i kako izgleda da se bude mladi – očekivanja koja postaju deo identiteta tokom postepene provere kroz odlučujuća iskustva psihosocijalne „doraslosti”.

4

Kritične faze života opisane su u psihoanalizi prvenstveno u terminima instinkata i odbrana, tj. kao „tipične opasne situacije” (Hartman, 1939). Psihoanaliza se više zanimala za upliv psihoseksualnih kriza u psihosocijalne (i druge) funkcije nego za specifične krize nastale sazrevanjem svake funkcije. Na primer, dete koje uči da *govori* stiče jednu od primarnih funkcija koje podupiru osećaj individualne autonomije i jednu od primarnih tehnika za širenje radijusa uzimanja – davanja. Sama indicija sposobnosti da se daju nameravani zvučni signali neposredno obavezuje dete da „*kaže šta želi*”. Ona može da ga prisili da preko ispravne verbalizacije *stiče pažnju* koja mu je ranije ukazivana odgovorom na puko gestovno izražavanje potreba). Govor ne samo da ga obavezuje na onu

vrstu glasa koju ima i na onaj način govora koji razvija on ga i *definiše* kao nekog kome se odgovara s pažnjom i izmenjenom dikcijom od strane onih okolo njega. Za uzvrat, oni od sada očekuju da ih razume uz manje objašnjavanja i gestova. Nadalje, izgovorena reč je *pakt*: postoji jedan neopozivo obavezujući aspekt neke izjave, zapamćene od drugih, iako će dete, možda, rano morati da nauči da izvesna obavezivanja (odraslih prema detetu) podležu izmenama bez najave, dok druga (njegova) ne podležu. Ova intrisična relacija govora, ne samo prema svetu komunikabilnih činjenica nego i prema socijalnoj vrednosti verbalnih obavezivanja i izrečene istine, ima strateški značaj među iskustvima koja podupiru (ili ne uspevaju da podupru) zdrav razvoj ega. Moramo naučiti da ovaj psihosocijalni aspekt stvari stavimo u odnos sa sada bolje poznatim psihosocijalnim aspektima izraženim, recimo, u autoerotskom uživanju u govoru; korišćenju govora kao erotičnog „kontakta”; ili u takvom modalitetu organskog naglašavanja kao što su eliminativni ili prodorni zvuci ili upotrebe govora. Tako dete, koristeći glas i govor, može da razvije naročite kombinacije cvilenja ili pevanja, prosuđivanja ili svađanja, kao deo novog elementa budućeg identiteta, naime, elementa „nekoga ko govori i kome se govori na takav-i-takav način”. Ovaj će element, sa svoje strane, biti stavljen u odnos s drugim elementima detetovog identiteta u razvoju (ono je bistro i/ili lepo i/ili grubo) i u poređenju s drugim ljudima, živim ili umrlim, biće procenjen kao idealan ili loš.

Funkcija ega je da integriše psihoseksualne i psihosocijalne aspekte na datom stepenu razvoja i, istovremeno, da integriše relaciju novopridodatih elemenata identiteta prema već postojećim. Jer ranije kristalizacije identiteta mogu da postanu predmet obnovljenih konflikata kada promene u kvalitetu i kvantitetu nagona, ekspanzije u mentalnoj opremi i novi, i često, konfliktni socijalni zahtevi, svi učine da se prethodna prilagodavanja pokažu nedovoljnim i, u stvari, dovedu u sumnju ranije prilike i nagrade. Ipak, takve razvojne i normativne krize se razlikuju od nametnutih, traumatskih i neurotičnih kriza u tome što proces rasta obezbeđuje novu energiju, s obzirom na to da društvo nudi nove i specifične prilike (u skladu s njegovom dominantnom koncepcijom i insti-

tucionalizacijom životnih faza). S genetičke tačke gledišta, onda, proces formiranja identiteta iskrsava kao *evolutivna konfiguracija* – konfiguracija koja se uspostavlja postepeno, sukcesivnim sintezama i resinteza ega celim tokom detinjstva; konfiguracija koja postepeno integriše *konstitucionalne datosti, idiosinkratičke libidinalne potrebe, povlašćene sposobnosti, značajne identifikacije, delotvorne odbrane, uspešne sublimacije i konzistentne uloge*.

5

Konačan skup svih konvergentnih elemenata identiteta na kraju detinjstva (i napuštanje divergentnih)⁵ čini se kao ogroman zadatak – kako njegovo ostvarenje poveriti fazi toliko „abnormalnoj” kao što je adolescencija? Ovdje nije zgoreg da se ponovo pomene da uprkos sličnosti adolescentnih „simptoma” i epizoda sa neurotičnim i psihotičnim simptomima, adolescencija nije patnja već *normativna kriza*, tj. normalna faza povišenog konflikta koju karakteriše naoko nestalna snaga ega, ali i visok potencijal rasta. Neurotične i psihotične krize definisane su izvesnom samoobnavljajućom sklonosti, sve većim rasipanjem odbrambene energije i produbljenom psihosocijalnom izolacijom; dok su normativne krize relativno više reverzibilne ili, bolje rečeno, izlečive, karakteriše ih obilje raspoložive energije koja, treba reći, oživljava uspavanu anksioznost i pobuđuje nov konflikt, ali i podržava nove i proširene funkcije ega u potrazi i razigranom korišćenju novih ukazanih prilika i povezivanja. Ono što pod budnim okom predrasude može da izgleda da je početak neuroze često je samo pojačana kriza koja može da prođe sama od sebe i, zapravo, da doprinese procesu formiranja identiteta.

Istina je, naravno, da je adolescent u toku poslednje faze formiranja svog identiteta sklon da pati zbog rasplinjavanja uloga dublje nego ikada pre (ili posle) toga; i istina je da takva rasplinitost mnoge adolescente čini bespomoćnim pred iznenadnim udarom, do tada latentnih, zloćudnih poremećaja. Istovremeno, treba da se naglasi da rasplinita i

⁵ Vilijam Džejsms (1896) govori o napuštanju „starog alternativnog ega” i čak o „ubijenoj sopstvenosti”.

ranjiva, povučena i neopredeljena, a ipak zahtevna i svoje glava ličnost, ne odviše neurotičnog adolescenta, sadrži mnoge elemente neophodne za polunamerno eksperimentisanje s ulogama u smislu „Smeš li?“, „Smem li?“. Tako onda veći deo ove očigledne rasplinitosti treba da se smatra za *socijalnu igru* i time za pravog genetskog naslednika dečje igre. Slično, i razvoj ega adolescenta zahteva i dopušta razigrano, čak prkosno eksperimentisanje u fantaziji i *introspekciji*. Skloni smo da se zabrinemo zbog „blizine svesnosti“ u opažanju opasnih sadržaja ida nekog adolescenta (kao što je Edipov kompleks), i to pre svega zbog očiglednih rizika nastalih u psihoterapiji ukoliko, i kada, zdušno izvršavajući zadatak „osveščivanja“, gurnemo preko ivice nesvesnog nekoga ko se ionako malo više nagnuo. Naginjanje adolescenta preko makoliko ivica normalno je eksperimentisanje s iskustvima koja tako postaju podložnija kontroli ega, pod uslovom da nekako mogu da se prenesu drugim adolescentima u jednom od onih čudnovatih kodova uspostavljenih samo za takva iskustva (i pod uslovom da se na njih ne odgovori s preuranjenom fatalnom ozbiljnošću previše pridikantskih ili neurotičnih odraslih). Isto to se mora reći i za „fluidnost odbrane“ adolescenta, koja je tako čest uzrok dizanja obrva zabrinutog lekara. Veći deo ove fluidnosti je sve samo ne patološki; jer adolescencija i jeste kriza u kojoj jedino fluidna odbrana može da prevaziđe osećaj postajanja žrtvom pred unutrašnjim i spoljašnjim zahtevima i u kojoj jedino učenje na greškama može da izvede na najsrećnije avenije delovanja i samoiskazivanja.

Uopšte, u pogledu socijalne igre adolescenata čovek može da kaže da se predrasude, slične onima koje su se ranije ticale prirode dečje igre, ne prevazilaze lako. Mi takvo ponašanje alternativno smatramo irrelevantnim, izlišnim ili iracionalnim i pripisujemo mu čisto regresivna i neurotična značenja. Kao što su ranije bile zanemarivane spontane igre dece u korist igara u samoći⁶, tako se sada uzajamnom „zajedništvu“ ponašanja družine adolescenata ne posvećuje dovoljna pažnja zbog naše preokupacije adolescentom pojedincem. Deca i adolescenti u njihovim predružtvima pružaju jedno drugom odobreni moratorijum i uzajam-

⁶ U vezi sa novim prilazom vidi izveštaj Ane Frojd i Sofi Dan (1951) o iseljenoj deci.

nu podršku za slobodno eksperimentisanje s unutrašnjim i spoljašnjim opasnostima (uključujući one koje proizlaze iz sveta odraslih). Da li su date novostečene sposobnosti adolescenta uvučene ili ne u infantilne konflikte, značajno zavisi kako od kvaliteta prilika i nagrada koje mu se nude u njegovoj družini vršnjaka, tako i od više zvaničnih načina na koje društvo u širem smislu poziva na prelazak sa socijalne igre na eksperimentisanje sa radom i od tranzitornih rituala do konačnih opredeljenja, koji se svi moraju zasnivati na implicitnom uzajamnom ugovoru između pojedinca i društva.

6

Da li je osećanje identiteta svesno? Ponekad, naravno, izgleda kao isuviše svesno. Jer, priklještena između vitalne unutrašnje potrebe i neumitnih spoljašnjih zahteva, jedinka, još uvek eksperimentišući, može da postane žrtva prolazne ekstremne *svesti o identitetu* koja je zajedničko jezgro mnogih oblika „zaokupljenosti sobom“, tipičnih za mlade. Tamo gde su procesi formiranja identiteta produženi (koji faktor može da donese kreativnu dobit), takođe prevladaju ovakve preokupacije „slikom o sebi“. Tako smo dakle najviše svesni svog identiteta upravo onda kada treba da ga steknemo i kada smo (uz primesu onoga što se u kinematografiji zove „kasno paljenje“) ponešto iznenađeni pri upoznavanju s njim; ili, opet, kada smo na pragu krize i osećamo da nam pretri rasplinjavavanje identiteta. Taj ćemo sindrom sada da opišemo.

Rastuće osećanje identiteta, s druge strane, doživljava se predsvesno, kao osećanje psihosocijalnog blagostanja. Njegove su najočiglednije propratne pojave da se u sopstvenom telu osećate kao kod kuće, da „znate kuda idete“ i da ste u sebi sigurni u vezi očekivanog uvažavanja od onih koji su bitni. Međutim, takvo osećanje identiteta se nikada ne stiče i ne održava najednom i zauvek. Kao i „čista savest“, ono se neprestano gubi i povraća, iako se u poznoj adolescenciji razvijaju i utvrđuju trajniji i ekonomičniji načini održavanja i restauracije.

Kao i bilo koji aspekt blagostanja ili, s time u vezi, sinteze ega, osećanje identiteta ima predsvestan aspekt koji je pristupačan svesnos-

ti; on se iskazuje kroz ponašanje vidljivo golim okom i ima nesvesne prpratne pojave koje mogu da se dokuče jedino kroz psihološke testove i psihoanalitički postupak. Žao mi je što u ovom trenutku mogu samo da iznesem opštu tvrdnju koja čeka na detaljnu demonstraciju. Tvrdnja koju ovde iznosim tiče se cele serije kriterijuma psihosocijalnog zdravlja koji svoju specifičnu razradu i relativno kompletiranje nalaze u fazama razvoja koji prethodi i sledi nakon krize identiteta. Ovo je sažeto u slici III.

Identitet se pojavljuje samo kao jedan pojam u okviru šire koncepcije ljudskog životnog ciklusa koji obuhvata detinjstvo kao *postepeno rasplitanje ličnosti kroz fazno-specifične psihosocijalne krize*; u dve druge prilike (1950a, 1950b) izrazio sam ovaj *epigenetski princip* vraćanjem na dijagram koji, sa svojim mnogim praznim poljima, može u intervalima da posluži kao provera u našim nastojanjima da psihosocijalni razvoj detaljno opišemo. (Medutim, takav dijagram može da se preporuča ozbiljnoj pažnji jedino onima koji mogu i da ga uzmu i da ga ostave.) Ovaj dijagram (slika III) u početku se sastojao samo od dvostruko zaokružnih polja poredanih po silaznoj dijagonali (I-1, II-2, III-3, IV-4, V-5, VI-6, VII-7, VIII-8). Radi početnog usmeravanja, čitalac treba da, za sada, zanemari sadržaj svih ostalih ćelija. Dijagonala pokazuje sekvencu psihosocijalnih kriza. U svakom polju jedan pol zadovoljava kriterijum relativnog psihosocijalnog zdravlja, a drugi pol kriterijum relativnog psihosocijalnog ne-zdravlja („*ill-health*“): u toku „normalnog“ razvoja prvi kriterijum treba da neprekidno (mada nikad potpuno) prevladava drugi. Nizanje stadijuma stoga predstavlja sukcesivni razvoj komponentnih delova psihosocijalne ličnosti. Svaki deo postoji u nekom obliku (po vertikalama) pre nego što postane „fazno-specifičan“, to jest, kada do „njegove“ psihosocijalne krize dovede kako spremnost pojedinca tako i pritisak društva. Ali svaka komponenta dostiže vrhunac i pronalazi manje ili više trajno rešenje završetkom „svog“ stadijuma. Tako je svaka komponenta *sistematski povezana* sa svima drugim i one sve zavise od pravilnog razvoja, u pravo vreme, svake od njih; mada sklop pojedinca i priroda društva određuju stopu razvoja svake od njih a time i nji-

hovu međusobnu *proporciju* svih njih. Identitet postaje fazno-specifičan na kraju perioda adolescencije (V-5), kada mora da postigne izvesnu integraciju kao psihosocijalni sklop, relativno slobodan od konflikta, ili da ostane oštećen ili opterećen konfliktom.

Izneću, pre svega, koji aspekti ovog složenog sadržaja neće biti obrađeni u ovom tekstu. Kao prvo, nećemo moći da damo konačno, već za sada probno, određenje (u vertikali 5) prethodnika identiteta u infantilnom egu. Periodu detinjstva pristupamo radije na netradicionalan način, počev od ranog odraslog doba unazad, čime izražavamo uverenost da rani razvoj ne može da se objasni samo u sopstvenim terminima, bez jedinstvene teorije o celom rasponu stadijuma pre odraslog doba. Jer odojče (koje nije pošteđeno haosa prohtevnog besa) neće i ne može iznova, i iz sebe, da izgradi tok ljudskog života, kako uvek nanovo sugerše rekonstrukcija njegovog najranijeg iskustva. Dete najranijeg uzrasta živi u zajednici životnih ciklusa koji zavise od njega, kao i ono od njih, i koji usmeravaju njegove nagone i njegove sublimacije uz dosledne povratne informacije. Ovakva stvarnost zahteva razmatranje psihoanalitičkog pristupa „sredini“, na šta ćemo se vratiti pri kraju ovog teksta.

Drugo sistematsko izostavljanje odnosi se na psihoseksualne stadijume. Čitaoci koji su proučavali dijagrame psihoseksualnog razvoja u knjizi *Detinjstvo i društvo* (Erikson, 1950a) znaju da pokušavam da postavim osnove za detaljan prikaz povezivanja psihoseksualne i psihosocijalne epigeneze, to jest, povezivanja dva režima po kojima se sastavni delovi, prisutni tokom razvoja, ostvaruju kroz sukcesivne stadijume. U celom ovom tekstu podrazumeva se suštinska neodvojivost, iako se tekst usredsredio samo na psihosocijalni režim, čak samo na jedan njegov stadijum.

Kojim ćemo tradicionalnim izvorom psihoanalitičkog uvida da se bavimo? To je, pre svega, patografija, u ovom slučaju klinički opis konfuzije identiteta. Nadajući se da ćemo tako razjasniti pojam identiteta iz jednog prepoznatljivijeg ugla, vratićemo se sveopštem pokušaju da se, kako je to Frojd postavio, „iz psihopatologije izvuče ono što može biti od koristi za normalnu psihologiju“.

	1	2	3	4
Uzrast odojčeta	Poverenje vs. nepoverenje			
Rano detinjstvo	Samostal- nost vs. stid, sumnja			
Stadijum igre	Inicijativa vs. krivica			
Školski uzrast	Marljivost vs. inferiornost			
Adolescen- cija	Vremenska perspektiva vs. difuzija vremena	Samoizves- nost vs. svest o identitetu	Eksperimen- tisanje s ulogama vs. negativan identitet	Očekivanje postignuća vs. radna blokada
Mlade odraslo doba				
Odraslo doba				
Doba zrelosti				

Slika III

5	6	7	8
Unipolarnost vs. preuranjena samodiferen- cijacija			
Bipolarnost vs. autizam			
Identifika- cija kroz igru vs. (edipalni) fanta- zirani identiteti			
Radna identifika- cija vs. propadanje identiteta			
Identitet vs. difuzija identiteta	Seksualni identitet vs. biseksual- na difuzija	Polarizacija vodstva vs. difuzija autoriteta	Ideološka polarizacija vs. difuzija ideala
Solidarnost vs. socijalna izolacija	Intimnost vs. izolacija		
Reproduk- tivnost vs. povla- čenje sebe			
Integritet vs. gadenje, beznade			

Patografija: klinička slika konfuzije identiteta

Patografija je tradicionalni izvor psihoanalitičkog uvida. U sledećim redovima skiciraću sindrom poremećaja kod mladih ljudi koji ne uspeavaju da iskoriste institucionalizovani moratorijum koji im pruža društvo, niti da stvore i održe svoj jedinstveni moratorijum (kao što je to učinio Šo). Umesto toga oni odlaze kod psihijataru, sveštenika, sudija i (moramo da dodamo) oficira za regrutaciju, koji im obezbeđuju sigurno, iako neudobno, mesto za čekanje da se stvari promene.

Izvor kojim raspolazem je izvestan broj istorija slučaja mladih pacijenata (od 16 do 24 godine) koji su tražili tretman nakon perioda sa akutnim poremećajima. Manji broj sam lično video i lečio. O većem broju imao sam supervizijske izveštaje iz intervjua ili seminara iz Ostin Rigs centra (*Austin Riggs Center*) iz Stokbridža i sa Zapadnog psihijatrijskog instituta (*Western Psychiatric Institute*) iz Pitsburga.

Najveći broj su bivši pacijenti, sada u dosijeima Ostin Rigs centra. Moji *kompozitni portreti* ovih istorija slučaja čitaoca će odmah da podsete na dijagnostičke i tehničke probleme koji se generalno sreću kod adolescenata (Blos, 1953), a posebno kod izvesnog broja onih graničnih slučajeva (Knight, 1953) koji se obično dijagnostikuju kao predšizofrenije ili kao teži poremećaji karaktera sa paranoidnim, depresivnim, psihopatskim ili drugim odlikama. Nećemo ovde dovoditi u pitanje takve čvrsto ustanovljene dijagnostičke putokaze. Pokušaćemo da se usredsredimo na neke zajedničke odlike životnih kriza cele jedne grupe pacijenata, kriza koje su posledica (privremena ili konačna) nesposobnosti njihovih ega da uspostave identitet: jer oni svi pate od *akutne konfuzije identiteta*⁷. Očigledno da samo sasvim detaljna izlaganja slučaje-

⁷ Originalno „difuzija identiteta”. Meni je iznova ukazivano da ovaj termin nije srećno izabran. Na sastanku studijske grupe Svetske zdravstvene organizacije (WHO) J. Haksli je predložio termin „disperzija”. I doista, najčešće značenje termina „difuzija” jeste prostorno, kao centrifugalna disperzija elemenata. U difuziji kulture, na primer, neki tehnološki proizvod, umetnička forma, ili ideja, mogu da se prenose iz jedne u drugu kulturu putem migracije, ekskurzije ili trgovinskim kontaktima, često na velike daljine. U ovoj upotrebi termina se ne podrazumeva

va mogu da istaknu neophodnost ili preporučljivost takvog „fazno-specifičnog” pristupa, koji ističe kao zajednički životni zadatak za celu jednu grupu pacijenata, tako i dijagnostičke kriterijume koji ih diferenciraju. Dotle, nadam se samo da će moji portreti imati makar neku vrstu impresionističke uverljivosti. Činjenica da su ovde izloženi slučajevi sa privatne institucije iz Berkšira i sa državne klinike iz industrijskog Pitsburga, ukazuje da su predstavljena dva ekstremna socioekonomska statusa u SAD (a time i dva ekstremna oblika problema identiteta). To bi moglo da znači da su ove porodice mogle, zbog ekstremnih lokacija na skali klasne pokretljivosti i amerikanizacije, da svojoj deci prenesu izvesno osećanje bespomoćnosti u pogledu njihove šanse da učestvuju u dominantnim američkim običajima i simbolima uspeha (ili šanse da im se uspešno suprotstave)⁸. Trenutno ostavljamo otvorenim pitanje da li se, i na koji način, takvi poremećaji pojavljuju i kod onih ugodnije smeštenih oko sredine socioekonomske lestvice.

Vreme sloma

Stanje akutne konfuzije identiteta obično se manifestuje u periodu kada je mlada osoba izložena kombinaciji iskustava koja zahtevaju istovremeno predavanje *fizičkoj intimnosti* (ne obavezno otvoreno seksualnoj), konačni izbor *zanimanja*, energetska *takmičenje* i *psihosocijalno samodefinisanje*. Mlada devojka, dotle prezaštićena od strane konzervativne majke, po upisu na koledž susreće mlade ljude sasvim različitog vaspitanja, među kojima mora da izabere prijatelje i neprijatelje. Mora da prihvati ili odbaci radikalno različite običaje, naročito u pogledu odnosa između polova. Mora da odluči i napravi izbore koji zahte-

nikakav nered ili konfuzija; centar ne trpi zbog takve disperzije. U difuziji identiteta, međutim, sugerise se cepanje sopstvene slike, gubitak centralnosti, osećanje disperzije i konfuzije i strah od rastvaranja. Termin „konfuzija identiteta”, pak, trebalo bi da nastavi primarno da označava akutno stanje simptomatske uznemirenosti.

⁸ Vidi odeljke VIII (Status i uloga) i XI (Društvena klasa) u G. H. Mead (1934). Za noviji psihoanalitički pristup uloziti i statusu, vidi Ackerman (1951).

vaju nepovratno uključivanje u takmičenje, ili čak vodstvo. Među veoma „različitim” mladim ljudima često nalazi široku lepezu vrednosti, običaja i simbola za kojima neko od njenih roditelja, ili njeni baba ili deda, osećaju prikrivenu nostalgiju iako ih otvoreno preziru. Njene odluke, izbori i, pre svega, uspesi dovode u prvi plan konfliktnu identifikaciju i prete da neposredno suze repertoar budućih provizornih izbora. A u trenutku kada vreme postaje bitno, svaki potez može da predstavlja obavezujuću prethodnicu u psihosocijalnom samodefinisanju, to jest u „tipu” koji neko počinje da predstavlja među tipovima svojih vršnjaka (koji izgleda toliko žude za svrstavanjem u tipove). S druge strane, svako izraženo *izbegavanje izbora* (tj. moratorijum kao prvi izbor) vodi u osećanje spoljašnje *izolacije* i ka *unutrašnjem vakuumu* koji je otvoren širom za stare libidinalne objekte i, s time, za zapanjuće svesna incestuozna osećanja; za više primitivne forme identifikacije; i (kod nekih) za obnovljenu borbu s arhaičnim introjektima. Ovo regresivno privlačenje često zadobija najveću pažnju od strane radnika iz naše struke, delimično zato što se nalazimo na više poznatom terenu kada god možemo da razaznamo znake regresije u infantilnu psihoseksualnost. No, poremećaji o kojima ovde raspravljamo ne mogu da se shvate bez izvesnog uvida u specifičnu prirodu prolazne adolescentske regresije kao pokušaja da se odloži i izbegne, da tako kažemo, psihosocijalni dan naplate. Kao posledica može da nastupi paraliza čiji je mehanizam izgleda razvijen radi održavanja stanja minimalnog aktualnog izbora i opredeljenja uz maksimalnu unutrašnju uverenost da ste još uvek onaj ko bira. Ovde možemo da govorimo samo o nekoliko aspekata složene prezentovane patologije.

Problem intimnosti

Tabela koja je pratila prethodni odeljak prikazuje konflikt „intimnost naspram izolacije” kao ključni konflikt koji sledi nakon konflikta – „identitet naspram rasplinjavanja identiteta”. To što mnogi naši pacijenti dožive slom u dobu koje se ispravno više smatra za prethodnicu zrelog doba nego za postadolescentsko, objašnjava se činjenicom da

često tek samo pokušaj vezivanja u intimnom drugarstvu i kompeticiji ili seksualnoj intimnosti potpuno razotkriva latentnu slabost identiteta.

Istinsko „vezivanje” sa drugima jeste i rezultat i provera čvrstog samoodređivanja. Gde ovo još uvek nedostaje, mlada jedinka, kada traži probne oblike razigrane intimnosti u prijateljstvu i takmičenju, u seksualnoj igri i ljubavi, u svadi i ogovaranju, sklona je da doživi neobičnu napetost, kao da bi ovakvo probno vezivanje moglo da se pretvori u interpersonalnu fuziju do mere gubitka identiteta te, prema tome, iziskuje napregnutu unutrašnju suzdržanost, oprez pri opredeljivanju. Kada mlada osoba ne uspe da razreši takvo iskušenje, može da se izoluje i, u najboljem slučaju, da se ograniči samo na stereotipne i formalizovane interpersonalne odnose: ili može da, nakon iscrpljujućih pokušaja i ponovljenih zlosrećnih neuspeha, potraži intimnost sa najneverovatnijim partnerima. Jer, kada nedostaje siguran osećaj identiteta, tada se čak i prijateljstva i veze pretvaraju u očajničke pokušaje da se ocrtaju nejasne granice identiteta kroz međusobno narcističko ogledanje: zaljubiti se tada često znači upasti u nečiji odraz u ogledalu, što dovodi do samopovređivanja i do oštećivanja ogledala. Vođenje ljubavi i seksualne fantazije prete da dovedu do gubljenja seksualnog identiteta: čak postaje nejasno da li seksualno uzbuđenje doživljava ta osoba ili njen partner, bilo u heteroseksualnim ili u homoseksualnim susretima. Na taj način ego te jedinice gubi svoju fleksibilnu sposobnost prepuštanja seksualnim i afektivnim senzacijama kroz stapanje sa drugom osobom koja treba da joj bude ne samo partner u senzacijama već i garant kontinuiranog identiteta: stapanje s drugim postaje gubljenje identiteta. Pojavljuje se pretinja potpunog sloma sposobnosti za uzajamnost i očajnička želja da se sve ponovo započne, sa (kvazinamernom) regresijom na stadijum bazične zbunjenosti i besa kakve poznaje samo sasvim malo dete.

Podsetimo se da je suprotan pol intimnosti – *distanciranost*, to jest spremnost da čovek odbaci, ignoriše i uništi one snage i ljude čija suština kao da ugrožava njegovu. Intimnost sa jednim skupom ljudi i ideja neće biti stvarna bez uspešnog poricanja drugog skupa. Stoga je preslabo ili prejako poricanje intrisičan aspekt nesposobnosti postiza-

nja intimnosti zbog nepotpunog identiteta: ne može razborito da poriče niko ko nije siguran u takvo „stanovište”.

Mladi ljudi često na prilično patetične načine iskazuju osećanje da jedino može da ih spase stapanje sa „vodom” – odraslom osobom koja može i hoće da postane bezbedni objekat za eksperimentalno predavanje i vodič za ponovno učenje prvih koraka ka intimnim međusobnim odnosima i opravdanom poricanju. Takvoj osobi kasni adolescent želi da bude šegrt, učenik, sledbenik, ljubavnik ili pacijent. Ako to propadne, kako često mora i da bude, zbog preteranog intenziteta i težnje ka apsolutnom, mlada osoba se vraća na poziciju napornog samoposmatranja i samoispitivanja, koja, pod posebno otežavajućim okolnostima ili sa istorijom relativno jakih autističnih tendencija, može da je dovede u parališuće granično stanje. Ovo se stanje tipično sastoji od bolno povišenog osećanja izdvojenosti, dezintegracije osećaja unutrašnjeg kontinuiteta i istovetnosti, osećaja preplavljujućeg stida, nesposobnosti da se postigne osećaj postignuća u bilo kojoj aktivnosti, osećanja da se pojedincu život dešava, umesto da se proživljava kroz sopstvenu inicijativu, radikalno skraćene vremenske perspektive i, na kraju, bazičnog nepoverenja zbog koga ostaje prepušteno svetlu, društvu, pa i psihijatriji da dokažu psihosocijalnu egzistenciju pacijenta, to jest da mu pokažu da može da očekuje poziv da postane ono što jeste.

Difuzija vremenske perspektive

U ekstremnim slučajevima odložene i produžene adolescencije javlja se jedan ekstreman oblik poremećaja *iskustva vremena* koji, u svojoj blažoj formi, spada u psihopatologiju svakodnevnice adolescencije. Sastoji se od osećaja velike hitnosti, ali i gubitka osećaja za vreme kao dimenziju življenja. Mlada osoba istovremeno može da se oseća veoma mlada, zapravo bebasta, a i nepovratno ostarjela. Protestovanja zbog propuštene veličanstvenosti i preuranjenog i fatalnog gubljenja korisnih potencijala česta su među adolescentima u kulturama u kojima se takvo protestovanje smatra za romantično; implicirani malignitet, međutim, sastoji se u odlučenom neverovanju u mogućnost da vreme

donosi promenu, ali i violentnom strahu od takve mogućnosti. Ova se protivrečnost često izražava kroz opšte usporavanje koje čini da se pacijent u okviru rutinskih aktivnosti (i terapije) ponaša kao da se kreće kroz kašu. Za njega je teško da ide u krevet i suoči se s prelaskom u stanje sna isto kao i da ustane i suoči se s neophodnom restitucijom budnosti; teško mu je i da dođe na seansu i da ode s nje. Izjave kao „Ne znam”, „Odstajem”, nikako nisu obične poštapalice koje odražavaju blagu depresiju – one su često izrazi one vrste očajanja o kome je Edvard Bajbring (1953) nedavno govorio kao o želji ega „da sebe pusti da umre”. Pretpostavka da je moguće okončati život na kraju adolescencije (ili oko provizorno planiranih „datum umiranja”) uopšte nije nedobrodošla i može, zapravo, da postane jedina potpora nadanja na koju će da se osloni novi početak. Neki od naših pacijenata čak traže da osete da terapeut ne namerava da ih obaveže na nastavak života ukoliko (uspešni) tretman ne dokaže da vredi živeti; bez takvog uverenja moratorijum ne bi bio stvaran. U međuvremenu, „želja da se umre” postaje stvarna suicidalna želja samo u onim retkim slučajevima gde „biti slučaj samoubistva” postaje neizbežan izbor identiteta po sebi. Sećam se slučaja lepe mlade devojkice, najstarije od više kćeri jednog fabričkog radnika. Njena majka je često ponavljala da bi radije videla ćerke mrtve nego kao prostitutke, istovremeno, u svakom njihovom koraku ka druženju sa mladićima videla je znake „prostitucije”. Konačno su kćeri bile prinudene na udruživanje u neku vrstu svog tajnog kola sestara, očigledno organizovanog za zavaravanje majke, da bi eksperimentisale sa dvosmislenim situacijama i, verovatno, da bi jedna drugoj pružile zaštitu od muškaraca. Na kraju su uhvaćene u kompromitujućim okolnostima. Vlasti su, takođe, bez dvoumljenja prihvatile pretpostavku da su nameravale da se prostitušu, pa su poslate u različite institucije gde im je nasilno utiskivana vrsta „prepoznavanja” koje je društvo za njih imalo unapred spremno. Nisu mogle da se obrate majci koja ih je, tako su osećale, ostavila bez izbora; takve su okolnosti u velikoj meri sabotirale dobru volju i razumevanje socijalnih radnika. Za najstariju devojkicu (iz više razloga) nije bilo druge budućnosti osim traženja nove šanse na drugom svetu.

Ona se obesila nakon što se lepo obukla i napisala zabelešku koju je završila zagonetnim rečima: „Zašto da stičem čast samo da bih je odbacila...”

Kasnije ćemo razmotriti manje spektakularne, ali ne i manje maligne oblike i izvore takvih „negativnih identiteta”.

Difuzija marljivosti

Slučajeve teške difuzije identiteta redovno prati i akutni poremećaj osećanja za rad, bilo u obliku nesposobnosti koncentracije na zahtevane ili predložene zadatke, bilo u obliku autodestruktivne zaokupljenosti nekom jednostranom aktivnošću, na primer, preteranim čitanjem. Posebno poglavlje obrađuje način na koji takvi pacijenti ponekad, pod uticajem terapije, pronalaze aktivnost u koju mogu ponovo da ulože izgubljeno osećanje za rad. Ovde treba imati u vidu period razvoja koji prethodi pubertetu i adolescenciji, naime, uzrast osnovca, kada dete uči preduslove učestvovanja u posebnoj tehnologiji svoje kulture i kada mu je data mogućnost i životni zadatak da razvije osećanje za rad i za učestvovanje u radu. Školski uzrast značajno prati edipalnu fazu: pravljenje stvarnih koraka (ne samo kroz igru) ka mestu u ekonomskoj strukturi društva dozvoljava detetu da se ponovno identifikuje sa roditeljima kao radnicima i nosiocima tradicije, pre nego kao seksualnim i porodičnim bićima, pothranjujući tako barem jednu konkretnu i više „neutralnu” mogućnost da se postane kao oni. Opipljivi ciljevi bavljenja elementarnim aktivnostima dele se i raspodeljuju među vršnjacima na mestima obuke (u vežbaonicama, crkvi, na pecanju, u radionici, kuhinji, školi), koja su pak geografski mahom udaljena od kuće, majke i infantilnih sećanja – ovde, međutim, postoje široke razlike u tretmanu polova. Radni ciljevi stoga ne samo da podržavaju ili iskorišćavaju potiskivanje infantilnih instinktivnih ciljeva, oni i pojačavaju funkcionisanje ega tako što nude konstruktivnu aktivnost sa stvarnim alatima i materijalima u komunalnoj stvarnosti. Tendencija ega da pasivnost preobraća u aktivnost ovde dobija novu oblast ispoljavanja, umnogome superiorniju u odnosu na puko obrtanje pasivnog u aktivno kroz infantilnu

fantaziju i igru; jer sada je unutrašnja potreba za aktivnošću, uvežbavanjem i završavanjem posla spremna da udovolji određenim zahtevima i prilikama u društvenoj stvarnosti (Hendrick, 1943, Ginsburg, 1954).

Kako začecima formiranja radnog identiteta neposredno prethode edipalni antecedenti, difuzija identiteta kod naših mladih pacijenata obrće njihovu mehaniku u pravcu edipalne kompeticije i rivaliteta sa braćom i sestrama. Stoga je difuzija identiteta praćena ne samo nemogućnošću koncentrisanja nego i preteranom svesnošću i preziranjem prema takmičenju. Mada su takvi pacijenti često inteligentni, sposobni, uspešni na poslu, školskom učenju i sportu, oni sada gube sposobnost za rad i vežbanje, gube socijalnost, a time gube i najznačajnije sredstvo društvene igre i utočište pred bezobličnim fantazijama i neodređenim strepnjama. Umesto toga, infantilni ciljevi i fantazije opasno su obdareni energijom koja izvire iz sazrelog seksualnog aparata i povećane agresivne moći. Ponovo jedan roditelj postaje cilj a drugi smetnja. Ipak, ova obnovljena edipalna borba nije i ne može da se tumači kao isključivo, čak ni primarno, seksualna; to je okretanje ka najranijim izvorima, pokušaj da se razreši difuzija ranih introjekata i da se ponovo izgrade nesigurne dečje identifikacije – drugim rečima, da se ponovo rodi, da se ponovo nauče prvi koraci ka stvarnosti i uzajamnosti i da se pribavi obnovljena dozvola za ponovno razvijanje funkcija kontakta, aktivnosti i takmičenja.

Mladi pacijent, koji je imao blokadu na koledžu, skoro je oslepeo čitajući tokom početne faze terapije u privatnoj bolnici, očigledno zbog destruktivne i preterane identifikacije sa ocem i terapeutom, koji su obojica bili profesori. Vođen od strane spretnog „slikara iz boravka” otkrio je da poseduje jak i originalan talenat za slikanje, aktivnost koja zahvaljujući napredovanju terapije nije postala samodestruktivna hiperaktivnost. Kako se slikanje pokazalo korisno za zadobijanje osećanja vlastitog identiteta, on je jedne noći sanjao drugačiju verziju sna koji se ranije uvek završavao prestravljenim buđenjem. Sada je od potere i vatre pobeo u šumu koju je sam naslikao; i kada je pobeo u nju, crtež u uglju pretvorio se u živu šumu s beskonačnom perspektivom.

Izbor negativnog identiteta

Gubljenje osećanja identiteta se često izražava kao pogrdna i snobovska odbojnost prema ulogama koje kao ispravne i poželjne nudi nečija porodica ili uža zajednica. Bilo koji aspekt zahtevane uloge, ili uloga u celini, bilo muževnost ili ženstvenost, nacionalnost ili klasna pripadnost, mladoj osobi može da postane glavni fokus njenog jetkog prezira. Takav preterani prezir prema njihovom poreklu javlja se i kod najstarijih anglosaksonske i kod najnovijih latino ili jevrejske porodice; lako prerasta u opštu omraženost svega američkog i u iracionalno pretenjivanje svega inostranog. Kao da život i snaga postoje samo tamo gde niste, dok raspad i opasnost prete svuda gde se zadesite. Sledeći tipičan fragment iz jedne istorije bolesti ilustruje pobedu superega u omalovažavanju mladićevog klimavog identiteta: „Otprilike u ovo vreme počeo je u njemu da jača unutrašnji glas koji ga je omalovažavao. I to do tačke mešanja u sve što je činio. On je pričao: ‘Ako pušim, ako kažem devojci da mi se dopada, ako napravim neki pokret, ako slušam muziku, ako pokušavam da čitam knjigu, ovaj treći glas mi uvek javlja – ,To radiš da se praviš važan; ti si lažnjak.’ U poslednjih godinu dana ovaj je omalovažavajući glas postao prilično nepopustljiv. Jednoga dana, pri povratku kući sa koledža, putujući njujorškim vozom, prošao je kroz močvarne krajeve Nju Džersija i neke siromašne gradske četvrti i osetio veću srodnost sa ljudima iz ovih kvartova nego sa drugovima sa koledža ili sa svojim ukucanima. Osetio je da je život stvarno postojao na ovim mestima, dok je koledž bio zaklonjeno, feminizovano mesto.”

U ovom primeru bitno je da se prepozna ne samo samosvesni superego, isuviše jasno opažen kao unutrašnji glas, nego i akutna difuzija identiteta, projektovana na segmente društva. Analogan je slučaj devojke francusko-američkog porekla, iz prilično bogatog rudarskog grada, koja oseti paniku, do tačke paraliziranja, ako ostane nasamo s mladićem. Ispostavilo se da su brojne zabrane superega i konflikti identiteta takođe izazivali neku vrstu kratkog spoja u formi opsesivne ideje da svaki mladić ima pravo da od nje očekuje podavanje u seksualnim radnjama, popularno označenim kao „francuske”.

Takvo otuđenje od nacionalnog i etničkog porekla retko dovodi do potpunog poricanja *ličnog identiteta* (Piers i Singer, 1953), mada žučno insistiranje na određenom imenu ili nadimku nije retko kod mladih ljudi koji pokušavaju da pod etiketom s novim imenom pronađu utočište pred difuzijom. Ipak, dolazi i do konfabulatornih rekonstrukcija sopstvenog porekla. Jedna srednjoškolka, srednjeevropskog porekla, tajno se družila sa škotskim doseljenicima, brižljivo proučavajući i lako usvajajući njihov dijalekat i njihove društvene navike. Uz pomoć knjiga iz istorije i turističkih vodiča rekonstruisala je detinjstvo u određenoj sredini u postojećem gradu u Škotskoj, dovoljno ubedljivo i za neke prave potomke iz te zemlje. Nagovorena da sa mnom razgovara o svojoj budućnosti, ona je o svojim (u Americi rođenim) roditeljima govorila kao o „ljudima koji su me ovde doveli” i do detalja opisivala svoje detinjstvo „tamo”. Ovu priču nisam sporio, računajući da je imala više unutrašnje istine nego stvarnost na koju se odnosila. Delić stvarnosti, kako sam i slutio, bila je vezanost ove devojke, u ranom detinjstvu, za komšinicu koja je došla sa britanskih ostrva: snaga koja je ležala iza ove, skoro halucinatorne „istine”, bio je paranoidni oblik snažne želje da joj umru roditelji (latentne u svim težim krizama identiteta). Delimična sračunatost ove iluzije pokazala se kada sam je konačno upitao kako je uspela da uklopi sve detalje života u Škotskoj. „Budite blagosloveni, gospodine”, rekla je pravdajući se na škotskom dijalektu, „trebala mi prošlost.”

U celini uzev, međutim, konflikti naših pacijenata iznalaze subtilnije načine izražavanja nego što je ukidanje ličnog identiteta: radije se bira *negativni identitet*, to jest, identitet izopačeno zasnovan na svim onim identifikacijama i ulogama koje su u kritičnim fazama razvoja jedinki predstavljane kao najnepoželjnije ili opasne, a ipak kao najrealnije. Na primer, majka koja je izgubila prvog sina i koja (zbog složenih osećanja krivice) svojoj kasnijoj preživeloj deci nije mogla da priušti isto toliko religioznog obožavanja kao i uspomeni na umrlo dete, lako je mogla kod nekog od svojih sinova da stvori uverenje da je bolja garancija da se bude „uvažen” ako si bolestan ili mrtav, nego živ i zdrav. Majka puna nesvesnih ambivalentnih osećanja prema bratu koji se uništio alkoholom može

kod sina neprekidno i selektivno da odgovara samo na odlike koje ukazuju na moguće ponavljanje bratovljeve sudbine; u tom slučaju takav „negativni” identitet može za sina da postane mnogo realniji od svih njegovih pokušaja da bude dobar – može da se upinje da postane pijanica ali da, bez odgovarajućih osobina, dospe u stanje tvrdokorne paralize izbora. U drugim slučajevima negativni identitet određen je potrebom nalaženja i očuvanja svog zaklona od prenaplašenih ideala koje ili postavljaju bolesno ambiciozni roditelji ili su ih naizgled već ostvarili stvarno nadprosečni roditelji u oba slučaja dete sa katastrofalnom jasnoćom prepoznaje slabosti i neizražene želje roditelja. Kći jedne izuzetne javne ličnosti pobjegla je sa koledža i bila uhapšena kao prostitutka u crnačkom kvartu jednog grada na jugu, dok je kći uticajnog crnačkog propovednika sa juga pronađena među narkomanima Čikaga. Neobično je važno da se u igranju ovakvih uloga prepoznaju podrugivanje i osvetničke pretenzije, jer se bela devojka nije stvarno prostituisala niti je crna devojka postala ovisnik – još uvek. Očigledno je da su se obe devojke uključile u marginalne društvene slojeve, ostavljajući zakonu i psihijatriji da odluče kako će žigosati takva ponašanja. Sličan je slučaj dečaka iz jednog malog mesta koji je na psihijatrijskoj klinici predstavljen kao „seoski homoseksualac”. Tokom ispitivanja ispostavilo se da je dečaka takav glas pratio bez stvarnih homoseksualnih kontakata, osim jednog, ranijeg iskustva, kada su ga silovali stariji dečaci.

Ovakvi osvetnički izbori negativnog identiteta predstavljaju, naravno, očajnički pokušaj da se ponovo zadobije izvesna prevlast u situaciji u kojoj postojeći elementi pozitivnog identiteta poništavaju jedni druge. Istorija takvog izbora otkriva skup uslova u kojima je pacijentu lakše da osećaj identiteta izvede iz potpune identifikacije sa onim što nikako ne bi trebalo da bude, nego da se bori za osećanje realnosti kroz prihvatljive uloge koje ne može da dostigne svojim unutrašnjim kapacitetima. Tvrdnja jednog mladog čoveka: „Radije bih bio sasvim nesiguran nego malo siguran”, i tvrdnja jedne mlade žene: „Barem među bednicima ja sam genije”, opisuju olakšanje koje sledi nakon konačnog izbora negativnog identiteta. Takvo olakšanje se, naravno, često traži kolek-

tivno, u klikama i grupama homoseksualaca, narkomana i društvenih odmetnika.

Pred nama stoji važan zadatak da analiziramo snobizam koji, u višim društvenim slojevima, omogućava nekim ljudima da poreknu difuziju identiteta kroz pribegavanje nečemu što nisu sami stekli, kao što su bogatstvo, poreklo ili slava njihovih roditelja. Ali postoji i „niži” snobizam, zasnovan na ponosu što je postignuto nešto nalik ništavilu. U svakom slučaju, mnogi mladi, u periodu kasne adolescencije, pre će prihvatiti da *budu niko ili neko rđav, i to potpuno, ili čak mrtav – po slobodnom izboru – nego da budu ne baš-sasvim-neko*. Reč „potpuno” nije slučajno upotrebljena u ovom kontekstu, jer sam na drugom mestu (Erikson, 1953) pokušao da opišem ljudsku sklonost ka „totalističkim” preusmeravanjima kada, u kritičnim fazama razvoja, reintegracija u relativnu „celovitost” izgleda nemoguća⁹. Vrat ćemo se ovom pitanju u poslednjem odeljku.

⁹ *Celina* označava skup delova, čak vrlo raznovrsnih, koji ulaze u plodnu asocijaciju i organizaciju. Ovaj pojam je najupečatljivije izražen terminima kao svesrdnost, zdušnost, (is)celivanje, i sličnim. Kao geštalt, onda, celina naglašava progresivnu uzajamnost među različitim funkcijama i delovima. *Totalitet*, suprotno tome, evocira geštalt u kome je naglašena apsolutna granica: uz neko dato proizvodno razgraničenje, ništa što spada unutra ne sme da se ostavi spolja; ništa što mora da bude spolja ne sme da se toleriše unutra. Totalitet mora da bude apsolutno i inkluzivan i ekskluzivan. U vezi s tim rečnik koristi reč „potpun” / „utter”, p.p./l. On ima element prisile koji stavlja u drugi plan pitanje da li je logična originalna kategorija-činjenja-apsolutnim i da li delovi stvarno imaju, da tako kažemo, žudnju jedni za drugima. I u individualnoj i u grupnoj psihologiji javlja se periodična potreba za totalnosti bez daljnog izbora alternacija, čak i ako to podrazumeva napuštanje visoko poželjne celine. Jednom reči: tamo gde ljudsko biće očajava za suštinskom celinom, ono restruktuiše sebe i svet tražeći utočište u totalizmu. Psihoanaliza otkriva kako su jake čovekove nesvesne *sklonosti i potencijali za totalno presvrstavanje*, često jedva skrivene iza jednostranih pristrasnosti i uverenja i, s druge strane, koliko energije je uloženo u unutrašnje odbrane od ugrožavajuće potpune preorijentacije u kojoj crno postaje belo i obratno. Jedino afekat oslobođen u naglim konverzijama svedoči o količini ove energije. (Vidi Erikson, 1953).

Transfer i otpor

Ono što ovde mogu da kažem o terapijskim problemima sa kojima sam se susretao u radu sa opisanim pacijentima mora da se ograniči na pokušaj povezivanja pojmova identiteta i konfuzije sa onim pitanjima terapijske tehnike koje su razrađene u oblasti graničnih slučajeva.¹⁰

Pri suočavanju sa terapijom neki pacijenti prolaze kroz posebno malignu fazu. Naše dijagnostičke odluke moraju biti vođene dubinom regresije i opasnošću odigravanja („acting out”), ali je važno da se odmah prepozna mehanizam prisutan u takvom pogoršanju: nazvao bih ga „kamen za vuču do dna”. Sastoji se u kvazinamernom prepuštanju pacijenta vuči regresije, radikalnoj potrazi za kamenom-koji-vuče-na-dno – to jest, i za poslednjom granicom regresije i za jedinom čvrstom osnovom za ponovno napredovanje¹¹. Pretpostavka o takvoj namernoj potrazi za „bazičnom linijom” znači dovođenje do krajnosti postavke Ernsta Krisa o „regresiji u službi ega”: činjenica da je oporavak naših pacijenata nekad išao uporedo sa otkrivanjem dotle neispoljenih umetničkih obdarenosti, ukazuje na potrebu daljeg proučavanja ove postavke (Kris, 1952).

Element namernosti koji se ovde pridodaje „pravoj” regresiji često se ispoljava u sveopštem izrugivanju koje odlikuje početni terapeutski kontakt sa ovim pacijentima, kao i u čudnom nagoveštaju sdomazohističke satisfakcije, koja često otežava da se uoči i, još više, da se poveruje da njihovo samopotcenjivanje i njihova spremnost da „puste ego da umre” skrivaju razornu iskrenost.

Kako je jedan pacijent rekao: „To što ljudi ne znaju kako da uspeju već je dovoljno loše. Ali je najgore što oni ne znaju kako da ne uspeju. Ja sam odlučio da propisno ne uspem.” Ova, skoro „smrtna” iskrenost ogleda se u samoj odlučnosti pacijenata da *ne veruju ničemu osim neverovanju*, a da ipak iz nekog mračnog ugla uma (a često i krajičkom

¹⁰ Nove uvide u ovoj oblasti dugujem Robertu Najtu /Knight/ (1953) i Margareti Brenmen /Brenman/ (1952).

¹¹ Ego-psihološki pristup „aktivnosti i pasivnosti” Dejvida Rapaporta baca novo svetlo na ulogu ega u takvim krizama.

oka) iščekuju nova iskustva, dovoljno jednostavna i neposredna da dopuste obnavljanje najosnovnijeg eksperimentisanja s pouzdanom uzajamnošću. Terapeut koji se suočava sa podrugljivim i prkosnim mladim čovekom, mora da preuzme zadatak majke koja odojče upoznaje s pouzdanošću života. U središtu tretmana leži potreba pacijenta da razgraniči sebe i tako ponovo postavi osnove svog identiteta. U početku se ova razgraničavanja pomiču naglo, čak i dok se pred našim očima odigravaju snažne promene u pacijentovom doživljaju njegovih ego granica: pokretljivost pacijenta iznenada može da zadesi „katatonično” usporavanje; njegova skoncentrisanost može da se pretvori u sveopštu pospanost; njegov vazomotorni sistem može da odreaguje preterano, stvarajući senzacije onesveščivanja; njegov osećaj realnosti može da dovede do osećanja depersonalizacije; ili ostaci njegovog samopouzdanja mogu da iščeznu kroz isparljivo nestajanje osećaja fizičke prisutnosti. Oprezno ali dosledno ispitivanje otkriće verovatnoću da je izvestan broj protivrečnih impulsa prethodio „napadu”. Prvo se pojavljuje iznenađan, jak impuls da se uništi terapeut i to, izgleda, u osnovi sa kaniibalističkom željom za proždiranje njegovog bića i identiteta. Istovremeno ili na smenu pojavljuju se strah i želja da se bude progutan, da se identitet stekne kroz apsorbovanje u biće terapeuta. Obe ove tendencije, naravno, često su disimulirane ili somatizovane na duže periode, za koje vreme pronalaze načine manifestacije (često držane u tajnosti) tek nakon terapeutske seanse. Ova ispoljavanja mogu da uzmu oblik impulsivnog bekstva u seksualni promiskuitet, bez seksualnog zadovoljstva ili osećaja učestvovanja; enormno preokupirajućih rituala masturbacije ili uzimanja hrane; preteranog konzumiranja pića, divlje vožnje ili samouništavajućeg maratonskog čitanja, slušanja muzike, bez hrane i sna.

Ovde vidimo najekstremniji oblik onoga što se može nazvati *otpor prema identitetu* koji je, daleko od toga da bude ograničen samo na ovde opisane pacijente, slučajno i univerzalni oblik otpora koji se tokom analize redovno doživljava ali retko prepoznaje. Otpor prema identitetu u svom blažem i češćem obliku pokazuje se u strahu pacijenta od toga da

bi analitičar, zbog svoje posebne ličnosti, obrazovanja i filozofije, mogao iz nehata, ili namerno, da uništi slabo jezgro pacijentovog identiteta i umesto njega nametne svoj. Bez oklevanja mogu da tvrdim da su neke od toliko diskutovanih nerešenih transfernih neuroza kod pacijenata i kod kandidata na obuci direktna posledica činjenice da je otpor prema identitetu često, u najboljem slučaju, bio samo krajnje nesistematično analizovan. U takvim slučajevima analizant može tokom cele analize da se opire svakom mogućem prodoru analitičarevog identiteta, pri čemu ne pruža otpor u vezi sa svim drugim; ili može da apsorbira više analitičarevog identiteta no što može da kontroliše svojim sredstvima; ili može da napusti analizu s doživotnim osećajem da mu nije pružena neka suština koju mu je analitičar bio dužan.

U slučajevima akutne difuzije identiteta ovaj otpor identitetu postaje ključni problem terapijskog susreta. Zajedničko za varijacije psihoanalitičke tehnike jeste da dominantni otpor mora da se prihvati kao glavni vodič tehnike i da interpretacija mora da se uklopi sa sposobnošću pacijenta da je iskoristi. Ovde pacijent sabotira komunikaciju dok ne reši neka bazična – mada protivrečna – pitanja. Pacijent traži da terapeut prihvati njegov negativni identitet kao stvaran i nužan (kao što je i bio i što jeste), ali da ne zaključi da je taj negativni identitet „sve o čemu se tu radi”. Ako terapeut uspe da ispuni oba ova zahteva, tada kroz mnoge ozbiljne krize mora da strpljivo dokaže da može da održi razumevanje i osećanja za pacijenta, i to ne proždirući ga i ne nudeći sebe kao totemski obrok. Tek tada (ako uopšte uz toliko oklevanje) mogu da se pojave poznatiji oblici transfera.

Ovo su samo neke sugestije o fenomenologiji konfuzije identiteta, kako se odražava u najistaknutijim i neposrednim oblicima transfera i otpora. U opisanim slučajevima individualni tretman je, međutim, samo jedan aspekt terapije. Transferi ovih pacijenata ostaju difuzni, a njihovo odigravanje („acting out”) ostaje stalna opasnost. Stoga neki pacijenti treba da se podvrgnu terapiji u bolničkoj sredini gde njihovo iskoračenje iz terapijskog odnosa može da se posmatra i ograniči, i gde će njihove prve korake *izvan* novostečenog bipolarnog odnosa prema

terapeutu dočekati neposredna podrška osećajnih bolničarki, kooperativnih pacijenata-drugara i predusretljivih instruktora, kroz dovoljno širok izbor aktivnosti.

Specifični faktori porodice i detinjstva

Opisujući pacijente sa zajedničkom relevantnom patogenom tendencijom, često se pitamo šta njihovi roditelji imaju zajedničko. Mislim da se može reći da izvestan broj majki iz naših istorija slučaja ima neke zajedničke istaknute odlike. Prva odlika je izražena svest o statusu, o uspinjanju i pretencioznosti, ili o „zadržavanju mesta”. One su skoro uvek spremne da prenebregnu iskrena osećanja i inteligentno prosuđivanje u korist fasade bogatstva, uljudnosti i „sreće”, one, u stvari, pokušavaju da svoju osetljivu decu privole da se u društvu prave da su „prirodni” i „srećni što su kako treba”. One takođe imaju poseban kvalitet prodorne sveprisutnosti; sami njihovi glasovi i najmekši jecaji oštri su, tugaljivi, ili osorni, i ne može im se umaći u velikom radijusu. Jedan pacijent je tokom čitavog detinjstva imao ponovljeni san o makazama koje su škljocale i letele po sobi: pokazalo se da makaze simbolizuju glas njegove majke koji seče i fikari¹². Ove majke vole, ali zatrašujuće, tugaljivo i nametljivo; one same su toliko gladne odobravanja i priznanja da na svoju malu decu svaljuju teret komplikovanih žalbi, naročito o ocu, pozivajući decu da svojim postojanjem opravdaju postojanje svoje majke. One su veoma ljubomorne i veoma osetljive na ljubomoru drugih; u našem kontekstu je posebno važno što je majka intenzivno ljubomorna na svaki znak da bi dete moglo da se primarno identifikuje sa ocem ili, još gore, da sam svoj identitet zasniva na očevom. Mora da se doda da, bez obzira šta jesu ove majke, one su to još više pre-

¹² Ovaj primer dobro ilustruje ravnotežu koja mora da se nađe u tumačenju, koje se iznosi pacijentima između *seksualnog simbolizma* (ovde kastracije) koji, ako ga terapeut prenglasi, može jedino da poveća pacijenotovo osećanje ugroženosti i *predočavanja opasnosti egu* (ovde opasnost da se ne prekine nit nečije autonomije), što je inače hitnija poruka koja neposredno donosi veće poboljšanje i koja je uslov za bezbedan razgovor o seksualnim značenjima.

ma pacijentu; neizbežan je zaključak da su ovi pacijenti, sa svoje strane, od početka duboko povredili svoje majke tako što su se od njih stideli, i to zbog potpune netolerantnosti prema ekstremnim različitostima temperamenta. Ove različitosti, međutim, samo su ekstreman izraz suštinskog afiniteta – čime hoću da kažem da pacijentova izrazita tendencija ka povlačenju (ili impulsivnom ponašanju) i majčina izrazita društvena nametljivost imaju, kao zajedničko, visok stepen društvene ranjivosti. Iza stalnih majčinih žalbi da otac nije od nje uspeo da stvori ženu leži onda žalba, koju duboko uviđaju i majka i dete, da pacijent od nje nije uspeo da stvori majku.

Očevi, obično uspešni i istaknuti u svojim oblastima, kod kuće se ne suprotstavljaju svojim ženama zbog preterane zavisnosti majke od njih, što ima za posledicu da su i očevi duboko ljubomorni na svoju decu. Ono inicijative i integriteta što imaju ili prepuštaju ženinoj nametljivosti ili, kao krivci, nastoje da izvrđaju – kao posledica majka postaje sve potrebitija, tugaljivija i „žrtvujuća” u svojim zahtevima prema svakom ili nekom od svoje dece.

O odnosima naših pacijenata sa braćom i sestrama mogu da kažem da su više skloni simbiozi nego što je to uobičajeno u odnosima braće i sestara. Zbog rane žudnje za identitetom naši pacijenti su skloni da se vežu za brata ili sestru na način koji podseća na ponašanje blizanaca (Burlingham, 1952), osim što ovde imamo, da tako kažemo, jednog blizanca koji pokušava da neblizanca tretira kao blizanca. Izgleda da su spremni za potpunu identifikaciju sa bar jednim od braće i sestara, identifikaciju koja prevazilazi „identifikaciju kroz altruizam”, koju opisuje Ana Frojd (1936). Kao da naši pacijenti podređuju svoj identitet identitetu brata ili sestre, nadajući se da će kroz stapanje postići bolji i snažniji identitet. U tome i uspevaju za neko vreme; ali izneveravanje koje mora da sledi nakon raskida veštačkog blizanačkog odnosa postaje još traumatičnije. Bes i kočenje prate iznenadno uviđanje da identitet dostaje samo za jednog i da ga je onaj drugi ugrabio i utekao.

Istorije ranog detinjstva naših pacijenata izrazito su mirne, u celini. Često se rano opazi izvestan infantilni autizam, ali ga roditelji obično

racionalizuju. No, čovek ipak ima opšti utisak da stepen maligniteta akutne konfuzije identiteta u poznoj adolescenciji zavisi od razmera ovog ranog autizma, koji će da determiniše dubinu regresije i intenzitet sučeljavnja fragmenata novog identiteta i starih introjekata. Što se tiče posebnih trauma u detinjstvu ili mladosti, čini se da je jedna stavka česta, naime, teška fizička trauma, bilo u edipalnom periodu ili u ranom pubertetu – i to u vezi sa odvajanjem od kuće. Ova trauma može da bude operacija ili kasno dijagnostikovana fizička mana; može da bude neka nesreća ili teška seksualna traumatizacija. Inače, rana patologija se slaže s onim što se kao tipično očekuje u skladu s postavljenom dominantnom psihijatrijskom dijagnozom.

Terapijski plan

Obećao sam kompozitnu skicu i skicu sam i predstavio. Ponavljam, samo detaljno predstavljanje nekoliko slučajeva moglo bi da rasvetli odnos slabosti ega prema urođenim sklonostima, s jedne strane, i prema edukativnim nedostacima porodica i klasa, s druge. U međuvremenu, najneposrednije razjašnjenje odnosa ega prema njegovoj „okolini” dolazi od proučavanja oporavka mladog pacijenta u bolničkoj sredini, tj. proučavanja njegove odlučne „jednote” (kako se izrazila jedna mlada pacijentkinja); njegove sklonosti da koristi i izaziva bolničko okruženje; njegove rastuće sposobnosti da ga koristi; i konačno, njegove sposobnosti da napusti ovu vrstu institucionalizovanog moratorijuma i vrati se na svoje, staro ili novo, mesto u društvu. Bolnička zajednica nudi kliničkim istraživačima mogućnost da budu sudelujući posmatrači ne samo u pojedinačnom tretmanu pacijenta već i u „terapeutskom planu” koji treba da ispuni legitimne zahteve pacijenata koji dele zajednički životni problem – u ovom slučaju, difuziju identiteta. Prirodno je da do razjašnjenja tipičnog problema dođe dok bolnička zajednica iznalazi šta je potrebno za tretman određenog uzrasta: u ovom slučaju bolnica postaje planski institucionalizovan svet-između-svetova, koji mladog jedinki nudi podršku u rekonstrukciji onih najvitalnijih funkcija ega koje je napustio – ako ih je ikada i izgradio. Odnos prema indi-

vidualnom terapeutu je ključan za uspostavljanje nove i poštene uzajamnosti funkcije koja pacijentovo lice treba da okrene ka uvek toliko zamagljenoj i toliko uporno odbacivanoj budućnosti. Ipak je bolnička sredina mesto odigravanja prvih pacijentovih koraka u obnovljenom socijalnom eksperimentisanju. Privilegije i obaveze u takvoj zajednici neposredno zahtevaju njegovo podređivanje i uvođenje u komunalni plan koji će težiti da zadovolji potrebe i njega i ostalih pacijenata – a i osoblja, uzgred; jer je normalno da komunalni ambijent, kao što je bolnica, oslikava ne samo potrebe identiteta onih kojima se dogodilo da budu pacijenti, nego i onih koji su izabrali da budu čuvari svoje braće (i sestara). Rasprava o načinima na koji strukovna hijerarhija raspodeljuje funkcije, nagrade i status u takvom čuvarenju (čime se otvaraju vrata za raznovrsne kontratransfere i „unakrsne transfere”, što od bolnice doista pravi reprodukciju kućnog doma) probija se u literaturi o bolničkom moralu (Bejtmen /Bateman/ i Danhem /Dunham/, 1948; Švarc i Vil, 1953). Iz perspektive ovog teksta, takve studije, takođe, jasno ukazuju na opasnost da pacijent izabere za osnovu svog kristalizujućeg identiteta samu ulogu pacijenta, jer ova uloga lako može da pokaže da ima više smisla nego bilo koji do tada iskušeni potencijalni identitet (vidi K. T. Erikson, 1957).

Dijagram, još jednom

Dijagrami imaju sebi svojstveno sredstvo tihe prinude. Pogotovo će konceptualna avet da postane od dijagrama koji nije niti dovršen niti odbačen: s njim ulazite u dijalog bez svoje volje. U terapeutskom radu čovek pokušava da ignoriše neprijatnu činjenicu da mu dijagram, takoreći, zaviruje preko ramena i stavlja primedbe, a ni pacijenti ne cene takve atmosfere poremećaje. Tek pošto sam završio ovaj impresionistički pregled o nekim od glavnih karakteristika difuzije identiteta, setio sam se da ih „lociram” na mapi; i ne može se poreći da oni ne pojašnjavaju ranije nejasne delove dijagrama i sugerišu specifična proširenja teorije. Insistirajući, dakle, da duhovi treba, u principu, da ostanu

potrošni materijal, ukratko ćemo opisati šta bi konkretno ovaj mogao da nas nauči.

Originalni dijagram prikazivao je samo dijagonalno, to jest, sukcesivno postignuće (ili neuspeh) glavnih komponenti relativnog psihosocijalnog zdravlja. Međutim, on je nosio kartografsku legendu: „Iznad dijagonale postoji prostor za buduću razradu preteča svakog od ovih rešenja koja sva počinju kada i početak; ispod dijagonale postoji prostor za označavanje derivata ovih rešenja u ličnosti koja sazreva.”

Kako sve *vertikale* „počinju kada i početak”, sa oklevanjem se unose čak i probni termini u polja iz prvog reda. Ipak, rad sa graničnim slučajevima (adolescentnim, juvenilnim i infantilnim) ukazuje da infantilna granica, na koju su svi regredirali, jeste granica bazičnog neverovanja u sopstveno *samorazgraničenje* i bazične sumnje u mogućnost svake relacije uzajamnosti. Dijagram polazi od probne pretpostavke da uspešna borba na najranijoj psihosocijalnoj granici ranog detinjstva (tj. granici *Poverenje–Nepoverenje*), ako je dobro vodi povoljna materinska sredina, dovodi do preovladavajućeg osećaja *Uniparnosti* (I, 5), što se shvata kao dominantni osećaj valjanosti individualne egzistencije. Ovo, verujem, treba da se razgraniči od osećanja narcističke svemoći koje se pripisuje ovom uzrastu. Mora da se pretpostavi da počinje da jača aktuelni osećaj realnosti „dobrih” moći izvan i unutar deteta dok je ono još uvek bespomoćno zavisno od neposredne, stalne i dosledne materinske podrške. Negativna suprotnost je difuzija kontradiktornih introjekata i prevladavanje fantazija koje pokušavaju da pokore neprijateljsku stvarnost pomoću omnipotentne odmazde. Jednom stečena osnova uniparnosti, međutim, dozvoljava kasniju *Bipolarizaciju* (II, 5) ili ono što je u terminima ida, nazvano kateksom objekata. To dopušta druželjivo eksperimentisanje sa moćnim ali dragim pojedincima koji zadržavaju doslednu realnost iako mogu da odu pre nego što dođu, uskrate pre nego što daju, pokažu se ravnodušnim pre nego što ponovo obrate pažnju. U prolaznim ili trajnim oblicima autizma dete može da očajava ili da beži od takve bipolarizacije, uvek u potrazi za iluzorno bezbednom „jednotom”.

Naredna polja, *Igra i Radna identifikacija* (III, 5, IV, 5) sa moćnim odraslima i starijim i mladim vršnjacima, ne moraju sada da se obražavaju; literatura o školskom i predškolskom periodu bogato ilustruje dobitke i poraze iz ovih očiglednijih psihosocijalnih perioda.

Horizontala V je ona koja sadrži *derivate ranijih relativnih postignuća koja sada postaju neizostavan deo borbe za identitet*. Nužno je da se naglasi (možda i ilustruje, ukratko) princip po kome rana relativna postignuća (dijagonala), kada se razmatraju u kasnijoj fazi (svaka horizontala ispod dijagonale), moraju da se prerade i preimenuju prema terminima te kasnije faze. Na primer, bazično polje, *Poverenje*, jeste nešto dobro i osnovno što treba posedovati, ali njegov psihosocijalni kvalitet postaje sve više izdiferenciran kako ego ulazi u posed sve ekstenzivnije aparature, čak i kada društvo osporava ili rukovodi takvim proširenjem.

Krenimo onda s upravo opisanom patologijom: *Difuzija vremena* (V, 1) ili gubitak funkcije ega za održavanje perspektive i očekivanja povezan je s *najranijom krizom u životu* (I, 1), i to zbog činjenice što je poimanje vremenskih ciklusa i vremenskih kvaliteta inherentno i razvija se iz prvog iskustva narastanja napetosti potrebe, odlaganja zadovoljenja i konačnog ujedinjenja sa „objektom” zadovoljstva. Dok napetost raste, buduće ispunjenje se anticipira u „halucinatornim” slikama; sa odlaganjem ispunjenja pojavljuju se trenuci impotentnog besa u kojima se zatire anticipacija (a s njom i budućnost); opažanje da se približava potencijalna satisfakcija opet vremenu daje visoko kondenzovan kvalitet intenzivne nade i strepnje od razočaranja. Sve to omogućuje vremenske elemente za formiranje bazičnog poverenja, tj. unutrašnjeg uverenja da je – na kraju krajeva – dovoljna satisfakcija dovoljno predvidiva da bi čekanje i „rađenje” učinilo dovoljno vrednim. Ma kakav bio originalni inventar vremenskih kvaliteta, naši najmalignije regredirani mladi ljudi su jasno opsednuti opštim stavovima koji reprezentuju nešto od neverice u vreme kao takvo: svako odlaganje se pokazuje kao prevara, svako čekanje kao doživljaj impotentnosti, svaka nada kao opasnost, svaki plan kao katastrofa, svaki potencijalni davalac kao izdajnik. Elem, mora da se učini da vreme miruje, ako treba i magijskim sredstvima katatone imo-

bilizacije – ili pomoću smrti. Ovo su ekstremi koji se manifestuju kod malog broja, a latentni su u mnogim slučajevima difuzije identiteta; no, rekao bih da svaki adolescent poznaje bar prolazne trenutke nesporazuma sa samim vremenom. U svom normalnom ili prolaznom obliku ova nova vrsta nepoverenja brzo ili postepeno popušta pred gledištima koja dozvoljavaju ili zahtevaju intenzivno ulaganje u budućnost ili u izvestan broj mogućih budućnosti. Ako nam one često izgledaju sasvim „utopijske” (to će reći, zasnovane na očekivanjima koja bi tražila promenu u zakonima istorijske promene, kako ih poznajemo), moramo za trenutak da odložimo bilo kakvo procenjivanje vrednosti. Adolescentu – ili nekim adolescentima – može da po svaku cenu bude potrebno gledište sa perspektivom vrednom investiranja energije. Realna ostvarljivost takvog gledišta može da bude stvar kasnijeg učenja i prilagođavanja, a često i pitanje srećnih istorijskih okolnosti.

U narednim redovima dozvoliću da svaki korak na mapi dovede do nekoliko uputnih *socijalnih tema* koje su do sada samo ukratko dodirnuti. Da bi obuhvatio budućnost, mladom čoveku može da treba i ono što je Šo nazivao „religijom” i „jasnim razumevanjem života u svetlu jedne suvisle teorije”. Na početku sam ukazao da ćemo to nešto-između-teorije-i-religije zvati *ideologija*, što je krajnje zavodljiv termin. Dozvolite da ovde naglasim samo *temporalni* element u pogledima na svet koji bi mogli da se smatraju ideološkim: oni su grupisani oko *utopijske simplifikacije istorijske perspektive* (spasenje, osvajanje, reforma, sreća, racionalnost, tehnološka maestralnost) u skladu s novorazvijenim potencijalima identiteta. Šta god bila ideologija osim ovoga (Manhajm, 1949; Šilder 1930-1949), i kakve god prolazne ili trajne socijalne oblike poprimala, mi ćemo na nju ovde probno da gledamo, i kasnije da raspravljamo, *kao neophodnost za narastajući ego* koji je uključen u smenu generacija, a u adolescenciji je obavezan na neku novu sintezu prošlosti i budućnosti, sintezu koja mora da uključi ali i da prevaziđe prošlost, upravo kako to čini identitet.

Prelazimo na *svesnost identiteta* (V, 2), čije su preteče *Sumnja* i *Stid* (II, 2). Oni su u suprotnosti sa osećanjem samostalnosti i kompli-

kuju ga. Reč je o prihvatanju psihosocijalne činjenice da se, jednom za svagda, bude izdvojena jedinka, koja i bukvalno i figurativno mora da stoji na vlastitim nogama. Ovde ću, ako mi dopustite, da citiram samo-ga sebe: „Stid je nedovoljno proučena emocija¹³, zato što je u našoj civilizaciji on tako rano i lako utopljen u krivicu. Stid pretpostavlja da je čovek potpuno izložen i svestan da je posmatran: jednom reči, smeten. Čovek je vidljiv, a nije spreman da bude vidljiv; zbog toga sanjamo o sramoti kao o situaciji u kojoj smo zatečeni u stanju nepotpune odevnosti. Stid je rano izražen u impulsu da zagnjurimo lice, ili da propadnemo, upravo onda i tamo, u zemlju. Ali, mislim da je ovo u suštini besokrenut protiv sebe. Onaj ko se stidi, voleo bi da prisili svet da ne gleda u njega, da ne primeti njegovu izloženost. Želeo bi da uništi oči sveta. Umesto toga mora da želi vlastitu nevidljivost... Sumnja je sestra stida. Tamo gde stid zavisi od svesti o uspravljenosti i izloženosti, sumnja, kako me klinička posmatranja navode da verujem, ima puno veze sa svešću o imanju prednje i zadnje strane – naročito ‘pozadine’... Ovo bazično osećanje sumnje u sve što neko ostavi iza, stvara podlogu za kasnije, i više verbalne oblike kompulzivne sumnje koja svoj izraz kod odraslih nalazi u paranoidnim strahovima vezanim za skrivene progonitelje i tajna proganjanja koja prete od pozadi i iz pozadine” (str. 223). Svesnost identiteta je onda novo izdanje te originalne *sumnje*, koja se tiče pouzdanosti odraslih obučavaoca, kao i pouzdanosti samoga deteta – jedino što se u adolescenciji takva smetena sumnja tiče pouzdanosti i izmirljivosti čitavog raspona detinjstva koje sada treba ostaviti iza. Sada je obaveza da se postigne identitet, i to ne samo razgovetan nego i izdvajajući, sklona da pobudi bolnu sveopštu *postidenost*, u neku ruku, uporedivu s originalnim stidom (i besom) zato što ste sa svih strana vidljivi za sveznajuće odrasle – samo što se takav potencijalni stid sada drži nečijeg identiteta kao bića s *javnom istorijom*, izloženog *vršnjacima* i *vođa-ma*. Sve je ovo, u normalnom razvoju događaja, prevagnuto od strane one *Samoizvesnosti* koja potiče od stečnog osećanja identiteta koji sve više narasta po zaključivanju svake prethodne krize, izvesnosti koju sada

¹³ Vidi, međutim, Piers i Singer (1953).

karakteriše narastajuće osećanje osamostaljenja od porodice, kao matrice identifikacija iz detinjstva.

Među socijalnim fenomenima koji odgovaraju ovom drugom konfliktu postoji opšti trend ka nekoj vrsti *uniformnosti* (i ponekad ka posebnim uniformama i upadljivom oblačenju) kroz koju se nepotpuna samoizvesnost neko vreme može da skriva u grupnoj izvesnosti kakvu pružaju bedževi, kao i žrtvovanja statusnog promovisanja, konfirmacija i inicijacija. Čak i oni što se trude da se radikalno izdvoje, moraju da razviju izvesnu uniformnost u izdvajanju (snobovi, ljudi u staromodnim pumparicama). Ove i manje očigledne uniformisanosti podržane su institucijom obilatog postidivanja među jednakima, razmene pogrdi i slobodnog grupašenja koje samo nekolicinu ostavlja „prazne vreće” u bolnoj (iako katkada kreativnoj) izolaciji.

Razmatrano je pitanje izbora *Negativnog identiteta* (V, 3) nasuprot slobodnom *Isprobavanju uloga*. Položaj ovih termina na mapi označava njihovu očiglednu vezu sa ranijim konfliktom (III, 3) između slobodne *Inicijative* (u realnosti, fantaziji i igri) i edipalne krivice. Tamo gde kriza identiteta doseže do edipalne krize, i dalje do krize poverenja, izbor negativnog identiteta ostaje kao jedini oblik inicijative; potpuno poricanje krivice ili potpuno poricanje ambicije kao jedini mogući načini savladavanja krivice. S druge strane, normalno izražavanje inicijative, relativno oslobođene krivice, u ovoj fazi predstavlja neku vrstu disciplinovanog isprobavanja uloge koje sledi nepisana pravila adolescentskih poddruštava.

Od socijalnih institucija koje se poduhvataju ne samo da ohrabre nego i kanališu takvu inicijativu, i ne samo da obezbede okajanje nego i umirenje krivice, ovde opet možemo da ukažemo na *inicijacije* i *konfirmacije* (*pričešća*, p.p.); one nastoje, u okviru atmosfere mitske bezvremenosti, da kombinuju neki oblik žrtve, ili podređivanja, s energičnim vodenjem ka odobrenim i ograničenim načinima akcije – takva kombinacija u novajliji osigurava razvoj optimalnog pokoravanja uz maksimalni osećaj drugarstva i slobode izbora. Ovaj ego-aspekt čitave stvari (tj. postizanje osećanja izbora kao rezultat ritualne regrutacije) još uvek

čeka da bude proučen i integrisan s bolje istraženim seksualnim aspektima inicijacijskih i sličnih rituala, oficijelnih ili spontanih. Naravno, vojske koriste ovu mogućnost.

S približavanjem srednjem regionu mape nalazimo da je detaljnije razmatranje korišćenih termina već dato. Ekstremna *Radna paraliza* (V, 4) je logička posledica dubokog osećanja neadekvatnosti (regrediranog do osećanja bazičnog nepoverenja) nečije opšte opremljenosti. Takvo osećanje neadekvatnosti, naravno, obično ne odslikava istinski nedostatak potencijala; ono pre može da izrazi nerealne zahteve koje postavlja ego ideal, spreman jedino da se namiri sa svemoći ili sveznanjem; a ono može da izražava činjenicu da neposredna društvena okolina nema nišu za stvarne nadarenosti nekog pojedinca; ili može da odslikava paradoksalnu činjenicu da je pojedinac u ranom školskom dobu bio zaveden u specijalizovanu preuranjenu zrelost koja je rano nadmašila njegov razvitak identiteta. Svi ovi razlozi, stoga, mogu pojedinca da isključe iz onog eksperimentalnog takmičenja u igri i radu kroz koje uči da pronalazi i insistira na *svojoj* vrsti postignuća i radnog identiteta.

Društvene institucije podržavaju snagu i posebnost radnog identiteta, nudeći onima koji još uvek uče i isprobavaju izvestan *status-moratorijuma*, šegrtovanje ili učeništvo koje karakterišu određene dužnosti, ozakonjena takmičenja i posebne slobode, a ipak potencijalno integrisano u hijerarhijama očekivanih zaposlenja i karijera, kasti i klasa, cehova i sindikata.

U polju V, 5 opet nalazimo dijagonalu, sveukupni fokus ovog teksta; prelazeći je, ulazimo u prostor psihosocijalnih elemenata koji nisu derivati već preteče budućih psihosocijalnih kriza. Prvi takav element (V, 6) jeste *Seksualni identitet naspram Biseksualne difuzije*, najneposredniji preteča *Intimnosti naspram Izolacije*. Ovde seksualni običaji kultura i klasa pridonose ogromnim različitostima u psihosocijalnoj diferencijaciji muško – žensko (M. Mid, 1949), i u uzrastu, vrsti i sveprisutnosti genitalne aktivnosti. Ove različitosti mogu da zamagle napred razmatranu, opšte poznatu činjenicu, naime, da razvoj psihosocijalne intimnosti nije moguć bez čvrstog osećanja identiteta. Biseksualna difuzija

mlade ljude može da vodi prema dva obmanjujuća razvoja. Indukovani naročitim običajima, ili zavedeni na drugi način, oni mogu unapred da zatvore razvoj svog identiteta, usredsređujući se na ranu genitalnu aktivnost bez intimnosti; ili, naprotiv, mogu da se usredsrede na socijalne ili intelektualne statusne vrednosti koje omalovažavaju genitalni element s rezultirajućom permanentnom slabosti genitalne polarizacije prema drugom polu. Drugačiji običaji (Kinsi, Pameroy, Martin, 1948) od nekih zahtevaju sposobnost odlaganja seksualne aktivnosti a od drugih sposobnost da to bude „prirodan” deo života: u nekim slučajevima nastaju posebni problemi koji mogu znatno da oštete heteroseksualnu intimnost u mladalačkom dobu.

Društvene institucije ovde nude ideološka opravdanja za *produžavanje psihoseksualnog moratorijuma* u vidu potpune seksualne apstinencije, genitalne aktivnosti bez socijalnih obavezivanja ili seksualne igre bez genitalnog angažovanja (peting). Šta će da podrži „libidinalna ekonomija” grupe ili pojedinca u nekoj meri zavisi od dobiti identiteta koja se ubira od takvog preferisanog seksualnog ponašanja.

Proučavanje horizontale V na mapi onda otkriva izvesne sistematske konsistentnosti između opisanih elemenata difuzije identiteta i elemenata formiranja identiteta. Kao što je istaknuto u zgradama, ove konsistentnosti odgovaraju izvesnim društvenim institucijama koje (na načine koje tek treba objasniti) podržavaju potrebe i funkcije ega koje se podvode pod termin „identitet”. U stvari, dvama preostalim poljima na horizontali V (koja su u svakom slučaju marginalna za ovaj klinički odeljak) ne može se niti pristupiti bez rasprave o društvenim institucijama. Primarna institucija koja ovde čeka objašnjenje jeste onaj sistem ideala koji društva prezentuju mladom pojedincu u eksplicitnom ili implicitnom obliku *ideologije*. Na nivou probnog sumiranja ideologiji možemo da pripišemo funkciju nudenja mladima (1) previše jasne perspektive budućnosti koja obuhvata sve predvidivo vreme i tako potire individualnu „difuziju vremena”; (2) prilike za prikazivanjem izvesne uniformnosti pojave i delovanja, koja potire individualnu svesnost identiteta; (3) indukovanja kolektivne uloge i probnog rada, koji mogu da

potru osećanje inhibicije i lične krivice; (4) pokoravanje vodama koji, kao „velika braća”, izmiču ambivalentnosti odnosa roditelj – dete; (5) uvođenja u običajnost preovlađujuće tehnologije i time u odobrenu kompeticiju; i (6) prividne korespondentnosti između unutrašnjeg sveta ideala i zala, s jedne strane, i s druge, spoljašnjeg sveta sa svojim organizovanim ciljevima i opasnostima u stvarnom prostoru i vremenu – geografsko-istorijskom okviru za napupeli identitet mlade jedinke.

Znam da sam u zaključku patografske skice „ubacio” neke reference na pojave koje su u domenu društvenih nauka. Ovo mogu da opravdam samo uz pretpostavku da klinički rad, krčeci kroz ogromnu raznovrsnost individualne patologije da bi se došlo do nekih upotrebljivih opštosti, lako može da naiđe na aspekt institucionalnih pitanja koji su istorijski i ekonomski pristupi nužno previdali. Međutim, ovde prvo moramo da uvedemo neki red u terminološko pokušstvo iz naše oblasti, naročito tamo gde se preklapa s oblastima društvenih nauka.

Socijalni ego i sredina

1

Pažnji čitaoca nije promaklo da termin „identitet” pokriva veliki deo onoga što mnogi autori nazivaju „sopstvenost”/„self”, p.p./, bilo u vidu pojma o sebi (George H. Mead, 1934), sistema sopstvenosti (Harry S. Sullivan, 1946-1947) ili promenljivih iskustava sopstvenosti (Schilder, 1934, Federn, 1927-1947 i drugi¹⁴). U okviru psihoanalitičke

¹⁴ Još uvek ne mogu da utvrdim sistematske konvergencije i divergencije između rada tzv. neo-Frojdovaca i onoga što ja pokušavam da formulišem. Videćemo, međutim, da za pojedince, kao i za grupe, radije govorim o „osećaju identiteta” nego o „karakternoj strukturi” ili o „bazičnom karakteru”. Za nacije će me moji pojmovi takođe odvesti do usredsređivanja na uslove i iskustva koji pojačavaju ili ugrožavaju nacionalni osećaj identiteta pre nego na statički nacionalni karakter. Uvod u ovu temu može da ponudi moja knjiga *Detinjstvo i društvo* (1950a). Kod ove tačke važno je podsetiti se da svaki identitet neguje sopstveni osećaj slobode – zbog čega pojedinac teško uspeva da shvati šta druge ljude čini slobodnim. Totalitarna propaganda je široko eksploatisala ovu činjenicu, dok ju je zapadni svet potcenjivao.

ego psihologije Hartman je pre svih jasnije zaokružio ovu opštu oblast tako što je, raspravljajući o takozvanoj *libidinalnoj kateksi ega u narcizmu*, zaključio da je u tom slučaju objekat katekse zapravo sopstvenost. Zalaže se za termin „*reprezentacija sopstvenosti*” kao različit od „*reprezentacije objekta*” (Hartmann, 1950). Ovu reprezentaciju sopstvenosti je anticipirao Frojd, mada ne toliko sistematično, u svojim sporadičnim pozivanjima na „stavove ega prema sopstvenosti” i na kolebljive katekse posvećene ovoj sopstvenosti u labilnim stanjima „samouvažavanja” (Freud, 1914). U ovom tekstu se bavimo *genetskim kontinuitetom* takve reprezentacije sopstvenosti, kontinuitetu koji, u poslednjoj instanci, mora da se pripíše radu ega. Nijedna druga unutrašnja delatnost ne bi mogla da postigne selektivno isticanje značajnih identifikacija tokom detinjstva i postepenu integraciju slika o sebi u anticipaciju nekog identiteta. Iz toga razloga sam u početku identitet nazivao ego identitetom. Ali, izabравši drsko naziv analogan nazivu „ego-ideal”, izložio sam se upitu o odnosu između ova dva pojma.

Internalizovano obnavljanje kulturnih uticaja Frojd je pripisao funkcijama „superega ili ego ideala”, koji je trebalo da reprezentuje naredbe i zabrane proistekle is sredine i njenih tradicija. Uporedimo dve, ovde relevantne, Frojdove tvrdnje: „... superego deteta nije zapravo izgrađen po modelu roditelja nego po modelu superega roditelja: on preuzima isti sadržaj, postaje prenosnik tradicije i starih vrednosti koje su se na taj način prenosile s generacije na generaciju. Možete lako da pogodite u kojoj je meri prepoznavanje superega pomoglo u razumevanju socijalnog ponašanja čoveka, u shvatanju problema, na primer, delinkvencije i možda, takođe, u davanju nekih praktičnih sugestija o edukaciji... Čovečanstvo nikada ne živi potpuno u sadašnjosti: *ideologije superega*¹⁵ održavaju prošlost, tradicije rase i naroda, koji sasvim sporo potpadaju pod uticaj sadašnjosti i novih dešavanja, i koji igraju značajnu ulogu u čovekovom životu u meri u kojoj deluju preko super-ega.” (Freud, 1932, s. 95-96). Treba da primetimo da Frojd govori o „ideologijama super-ega”, dajući tako superegu ideacioni sadržaj; ali ga označava i kao

¹⁵ Moj kurziv.

„prenosnika”, tj. kao deo psihičkog sistema kroz koji ideje postaju delatne. Izgledalo bi da pod ideologijama superega Frojd podrazumeva posebne doprinose superega onome arhaičnom i magijskom u unutrašnjoj prisili ideologija.

U drugoj tvrdnji Frojd priznaje socijalnu stranu ego ideala. „Ego ideal otvara važan put za razumevanje psihologije grupe. Pored individualne, ovaj ideal ima i socijalnu stranu: to je zajednički ideal i za porodicu, klasu ili naciju.” (Freud, 1914, s. 101).

Izgleda da termini „superego” i „ego ideal” mogu da se razlikuju po drugačijoj povezanosti sa filogenetskom i ontogenetskom istorijom. Superego je zamišljen kao više arhaično i dublje internalizovano oličenje evolutivnog principa moralnosti, čovekove *kongenitalne sklonosti* ka razvoju primitivne, kategorične savesti. Povezan (ontogenetski) sa ranim introjektima, superego ostaje rigidno osvetoljubiv, kažnjavajući unutrašnji činilac „slepe” moralnosti. Ego ideal, s druge strane, izgleda da je fleksibilnije povezan sa idealima određenog istorijskog perioda i da je stoga bliži ego funkciji proveravanja stvarnosti.

Ego identitet (ako ovaj termin zadržimo i na ovom nivou rasprave) bio bi, u odnosu na prethodne pojmove, još bliži *socijalnoj realnosti*, pošto bi kao podsistem ega trebalo da testira, bira i integriše reprezentacije sopstvenosti proistekle iz psihosocijalnih kriza u detinjstvu. Može se reći da ga odlikuje, manje-više, *aktualno postignut ali večito-podložan-reviziji osećaj realnosti* sopstvenosti unutar socijalne realnosti; dok se za slikovnost ego ideala može reći da je skup *stremljenih-ali-večito-nepotpuno-dostupnih idealnih* ciljeva za sopstvenost.

Korišćenjem reči „sopstvenost” u smislu Hartmanove reprezentacije sopstvenosti, otvara se, međutim, čitava kontraverza za radikalna razmatranja. Može se reći da bi u pitanjima perceptivnog i regulativnog delovanja ega na svoju sopstvenost, bilo pametno da se oznaka „ego” ostavi za subjekat, a da se oznaka „sopstvenost” dodeli objektu. Tada je ego, kao centralni organizujući agens, tokom života suočen s promenljivom sopstvenosti koja, s druge strane, zahteva da bude sjedinjena sa napuštenim i očekivanim sopstvenostima. Ova sugestija mogla bi da se

primeni na *telesni ego* za koji se može reći da predstavlja deo sopstvenosti koji poseduje odlike organizma, pa bi stoga možda više odgovaralo da se nazove *telesnom sopstvenosti*; mogla bi da se primeni i na ego ideal kao utelovljenje ideja, slika i oblika koji služe za neprestano poređenje sa *idealnom sopstvenosti*; i mogla bi konačno da se primeni na ono što nazivam *ego identitetom*. Ono što bi, shodno tome, moglo da se nazove *sopstvenim identitetom* izranja iz onih iskustava u kojima je privremena difuzija sopstvenosti uspešno zaustavljena kroz obnovljeno i uvek sve više realistično definisanje sopstvenosti i socijalno priznavanje. *Stoga se može reći da formiranje identiteta sadrži i aspekt sopstvenosti i ego-aspekt*. On je deo ega zato što predstavlja ujedinjuću funkciju ega na jednoj od njegovih granica, a to su aktualna socijalna struktura sredine i slika realnosti kako se prenosi detetu tokom sukcesivnih kriza detinjstva. (Ostale granice čine id, sa zahtevima koje pred ego postavljaju naša biološka istorija i struktura; superego, sa zahtevima naših primitivnijih moralističkih sklonosti; i ego ideal, sa idealizovanim slikama roditelja.) U ovom kontekstu identitet može da se shvati kao najvažnija podrška egu adolescenta u obuzdavanju postpubertetskog ida i u uravnotežavanju tada novoprizvanog superega, kao i još jednom preterano zahtevajućeg ego ideala.

Dok se termini ego *naspram* sopstvenosti ne definišu uspešno, tako da omoguće terminološko razlikovanje, korišću ogoljeni termin „identitet” da označim socijalnu funkciju ega koja u adolescenciji dovede do relativne psihosocijalne ravnoteže bitne za preuzimanje zadataka mladog zrelog doba.

2

Reč „psihosocijalni” do sada je služila kao nužan most za premošćivanje jaza između takozvanih bioloških formulacija psihoanalize i kasnijih formulacija koje su sistematičnije razmotrile kulturološke uticaje sredine.

Takozvana bazična *biološka* orijentacija psihoanalize postala je postepeno uobičajena vrsta *pseudo biologije*, i to posebno kroz koncep-

tualizaciju (ili nedostatak konceptualizacije) čovekove „sredine”. U psihoanalitičkim spisima termini „spoljašnji svet” ili „sredina” često su korišćeni da označe nepoznatu oblast koja se opisivala kao spoljašnja samo zato što nije uspela da bude unutra – unutar kože pojedinca, unutar njegovih psihičkih sistema ili unutar njegove sopstvenosti u najširem smislu. Tako neodređena a ipak sveprisutna „spoljašnjost” nužno poprima određene ideološke konotacije i, ustvari, poprima odlike nekih predstava sveta: „spoljašnji svet” nekad se zamišlja kao zavera realnosti protiv infantilnog sveta želja, nekad kao činjenica (bez značaja ili uznemiravajuća) da drugi ljudi postoje, ili kao prisustvo majčinske nege (barem delimično dobronamerne). Ali čak i uz nedavno priznavanje značaja „odnosa majka–dete”, opstaje i kruto shvatanje da je jedinica majka–dete „biološki” entitet manje ili više izdvojen iz kulturalnog okruženja koje tako ponovo postaje „sredina” sa neodređenim podrškama, slepim pritiscima i čistim „konvencijama”. Tako smo se postepeno opteretili ostacima suprotnosti koje su nekad bile neophodne i dovoljno plodne: jer bilo je važno da se shvati da moralistički i licemerni zahtevi društvene sredine mogu da satru odraslu osobu i da izrabljuju dete. Bilo je važno da se konceptualizuju neki bitni antagonizmi između energije domaćinstva pojedinca i društva. Međutim, besmislen je implicitni zaključak da individualni ego može da postoji protivno ili u odsustvu specifično humane „sredine”, to jest socijalne organizacije; i ne samo što je po svojoj orijentaciji daleko od „biološke” već i preti da psihoanalitičku teoriju odvoji od obilja etoloških i ekoloških otkrića moderne biologije.

Ponovo je Hartman (1939) otvorio put novim razmatranjima. Njegovo tvrđenje da je ljudsko odojče rođeno sa sposobnošću adaptacije na „prosečnu očekivanu sredinu” implicira jednu istinskiju biološku, kao i neizbežno socijalnu formulaciju.

Jer čak ni najbolji majka–dete odnosi ne mogu u potpunosti da objasne onaj fini i složeni „milje” koji bebi omogućava ne samo da preživi već i da razvije svoje potencijale za rast i jedinstvenost. Dimenzije ekologije čoveka sadrže i neprekidna prirodna, istorijska i tehnološka ponovna prilagodavanja; to pokazuje da samo trajni socijalni metabolizam i stal-

no (makar i neopazivo) restruktuisanje tradicije može da za svaku novu generaciju odojčadi sačuva nešto nalik na „prosečnu očekivanost” sredine. Sa današnjim brzim tehnološkim promenama postalo je pitanje ljudskog preživljavanja naučno iznalaženje i održavanje fleksibilnim „prosečno očekivanog” kontinuiteta u odgoju i vaspitanju deteta.

Ova posebna vrsta preadaptiranosti ljudskog odojčeta (naime pripremljenosti da razvoj teče unapred određenim koracima kroz institucionalizovane psihosocijalne krize) zahteva čitav niz sukcesivnih sredina umesto jedne bazične sredine. Kako se dete „adaptira” u naletima i po stadijumima, ono sa svakim postignutim stadijumom traži novu „prosečnu očekivanu sredinu”. Drugim rečima, čovekova sredina treba da omogući i da sačuva nizove manje ili više diskontinuiranih, ali ipak kulturološki i psihološki konzistentnih koraka, koji se protežu duž radijusa širenja životnih zadataka. Sve ovo povezuje čovekovu takozvanu biološku adaptaciju sa pitanjem životnih ciklusa, koji se razvijaju unutar promenljive istorije njegove zajednice. Stoga se psihoanalitička sociologija suočava sa zadatkom konceptualizacije čovekove sredine kao trajnog nastojanja starijeg i zrelijeg ega da se pridruži organizacionom naporu za obezbeđivanje integrisane serije prosečno očekivane sredine za mladi ego.

3

U nedavnom tekstu, koji promišljeno, iako donekle rušilački, pravi pregled pokušaja pristupanja odnosu kulture i ličnosti, Hartman, Kris i Levenštajn (1951) tvrde: „Na kulturne uslove može i treba da se gleda imajući na umu i pitanje koje i kakve vrste prilika za ego-funkcije oni uvode ili kočē u beskonfliktnoj sferi.” U vezi sa mogućnošću proučavanja odraza takvih „kulturnih uslova” u psihoanalizi pojedinaca, autori su manje ohrabrujući. Oni kažu: „Analitičari su takode svesni razlika u ponašanju, uzrokovanih kulturnim uslovima; oni nisu lišeni zdravog razuma koji je oduvek isticao ove razlike, ali se njihov uticaj na analitičnog posmatrača smanjuje kako napreduje rad i kako pristupačni podaci kreću od periferije ka centru, to jest od manifestnog ponašanja

do podatka, od čega je jedan deo pristupačan jedino za analitičko istraživanje". Ovaj naš tekst pretenduje da ukaže da su pre centralni problemi razvoja ega, koji su zaista „pristupačni jedino za analitičko istraživanje”, oni koji iziskuju da psihoanalitičareva svest o kulturnim razlikama ide znatno iznad „zdravog razuma”, koji tri autora (budući sami istaknuti kosmopoliti) izgleda smatraju dovoljnim za ovu pojedinačnu oblast posmatranja, dok za druge, s više odvažnosti, zahtevaju više „analizovani” zdrav razum.

Da bi se ovoj celoj stvari pristupilo psihoanalitički, za pojedinačnog psihoanalitičara može biti neophodno da se upita koja ga je posebna konfiguracija nagona, odbrana, sposobnosti i prilika navela da izabere ovo neprestano–rastuće polje. Neka istraživanja u ovoj oblasti mogu da razjasne činjenicu da su neki od najvreljih i najtvrdoglavijih odgovora na pitanje o tome šta psihoanaliza *jeste* ili *nije* proistekli iz jednog drugog veoma prešnog pitanja, naime: šta psihoanaliza *mora da bude* (ili *mora da ostane ili postane*) za pojedinačnog praktičara, budući da je pojedinačni psihoanalitički „identitet” postao kamen temeljac njegove egzistencije kao čoveka, stručnjaka i građanina. Ovde ne poričem neophodnost da se u, najjednom rastućem i neočekivano popularnom polju, definišu originalni izvori njegove inspiracije i temelji njegove specifične moralnosti. Ipak, psihoanaliza je u svojoj kratkoj istoriji ponudila bogate mogućnosti za raznovrsne identitete: dala je novu funkciju i opseg za tako raznorodne pokušaje kao što su prirodna filozofija i talmudski dokaz; tradicija medicine i učenje misionara; književna demonstracija i građenje teorije; socijalna reforma i pravljenje para. Kao pokret, psihoanaliza je pod okrilje primila mnoštvo slika sveta i utopija koje su se javljale u raznim etapama njene istorije u raznim zemljama, a što je rezultat jednostavne činjenice da je čovek, da bi ostvario efikasnu interakciju s drugim ljudima, prinuđen u intervalima da načini *ukupnu orijentaciju na osnovu date etape parcijalnog znanja*. Pojedini Frojdovi učenici su tako našli da njihov identitet najbolje odgovara izvesnim njegovim ranim tezama koje su obećavale poseban smisao psihoanalitičkog identiteta, a s njime i jednu inspirativnu ideologiju. Slično

tome, izvikane antiteze nekim Frojdom probnim i prelaznim tezama, poslužile su kao osnova za profesionalne i naučne identitete drugih praktikanata u ovom polju. Takvi identiteti lako nalaze svoju razradu u ideološkim školama i ireverzibilnim sistematizacijama koje ne dopuštaju argument ili izmenu.

Govoreći o naučnom dokazu i naučnom progresu u polju koje se direktno bavi neposrednim potrebama ljudi, neophodno je da se obazremo ne samo na metodološke, praktične i etičke faktore, nego i na neophodnost profesionalnog identiteta poduprtog ideološkom kvazisintezom raspoloživih orijentacija. Pre ili kasnije, trening analiza mora onda da obuhvati raznovrsnosti u formiranju profesionalnog identiteta kod kandidata za obuku, dok teorijsko učenje mora da baci svetlo na ideološku pozadinu glavnih razlika u onome što se oseća kao najpraktičnije, najistinitije, najispravnije u raznim etapama ovog polja u razvoju.

4

Rasprava o „profesionalnim identitetima” nužno nas je odvela dalje od formiranja identiteta u strogom smislu, do njegovih derivata u kasnijim, istinski odraslim etapama. Učiniću još jedan iskorak u doba odraslosti pre no što se, u zaključku, budem vratio problemu ideološke polarizacije kao aspektu društvenih procesa koji udovoljavaju nužnosti razvoja ega adolescenta.

Već sam podrazumevao hipotezu koja ide dalje od hipoteze Hartmana, Krisa i Levenštajna (1951), koji tvrde da „na kulturne uslove može i treba da se gleda imajući na umu i¹⁶ pitanje koje i kakve vrste prilika za ego-funkcije oni uvode ili koč u beskonfliktnoj sferi”. Lako je moguće da relacija između organizovanih vrednosti i institucionalizovanih napora društava, s jedne strane, i mehanizama ego sinteze, s druge, bude više sistematična, te da se, makar sa psihosocijalnog gledišta, na osnovne socijalne i kulturne procese može da gleda *jedino* kao na udruženi napor odraslog ega da, preko zajedničke organizacije, razviju i održe maksi-

¹⁶ Moj kurziv.

mum beskonfliktne energije u uzajamno podržavajućoj psihosocijalnoj ravnoteži. Samo takva organizacija ima izgleda da pruži konsistentnu podršku mladom egu pri svakom koraku njihovog razvoja.

Psihosocijalne dobitke razvoja odraslog ega označio sam izrazima *intimnost*, *reproduktivnost* i *integritet* (VI, 6; VII, 7; VIII, 8, na dijagramu). Oni označavaju postadolescentni razvoj libidinalne katekse u *intimnim angažovanjima*; u roditeljstvu ili u drugim *formama „generativnosti”*¹⁷; i, konačno, u ponajviše *integrativnim iskustvima* i vrednostima stečenim za života. Svi ovi razvoji imaju kako ego aspekte tako i socijalne aspekte; u stvari, same njihove alternative, *izolacija* (VI, 6), *povlačenje u sebe* (VII, 7) i *očaj* (VIII, 8), mogu da se obuzdavaju samo uz pomoć uklapajućeg sudelovanja jedinke u društvenim stremljenjima koja „uvode prilike za ego funkcije u beskonfliktnim sferama”. Tako onda starijim generacijama trebaju mlade, jednako kao što mlade zavise od starijih; i čini se da baš u ovoj uzajamnosti razvoja starijih i mladih generacija izvesne osnovne univerzalne vrednosti, kao ljubav, vera, istina, pravda, red, rad, itd., u svoj njihovoj odbrambenoj snazi, kompenzatornoj moći i nezavisnoj kreativnosti, postaju i ostaju važna zajednička postignuća individualnog razvoja ega i društvenih procesa. U stvari, kako počinje da se otkriva kroz naše istorije slučajeva, ove vrednosti daju neprocenjivu podršku razvoju ega kod generacije koja raste, dajući neku posebnu nadindividualnu doslednost roditeljskom ponašanju (iako *vrste*

¹⁷ Vidi razmatranje o deci, pacijentima i povojnim Frojdovim idejama u „Irminom snu” (Erikson, 1954). U mom psihosocijalnom tumačenju ovog sna ukazao sam da jedan san može da se shvati kao da obnavlja korake psihosocijalnog razvoja a da istovremno predstavlja psihoseksualnu regresiju na neki od infantilnih stadijuma razvoja libida. Pokazalo se da su Frojdovi snovi (zbog snažne unutrašnje strukture njegove ličnosti a možda i zbog didaktičkih interesa u odnosu na snove) bili neprekidno rasvetljavajući, čak i u pogledu problema koje nije eksplicitno formulisao, kao što je paralelizam psihosocijalnih i psihoseksualnih tema. U „Irminom snu”, kako sam pokazao u mom spisu, vidi se da je falusno nametanje blisko povezano sa inicijativom. Slično tome, Frojdov san o tri Parke ukazuje jasno na blizak odnos oralne inkorporacije i problema poverenja; dok san o grofu Tunu snažno ističe teme *autonomije* i oblike *analne* eliminacije. U pripremi je spis koji poredi ova tri sna.

doslednosti – uključujući dosledne načine da se bude nedosledan – variraju prema sistemima vrednosti i tipovima ličnosti).

Glavna teškoća i osobita socijalna patologija, u vezi sa *verbalnim konvencijama* i *formalnim institucijama* koje prenose i održavaju društvene vrednosti, periodično iziskuju posebne socijalne procese koji će iznova da tvore „prosečnu očekivanost” sredina, bilo kroz ceremonijalnu prenamenu ili kroz sistematičnu preformulaciju. U oba slučaja odabrane vode i elite osećaju se pozvani da prikažu uverljivu, „harizmatičku” vrstu generalizovane generativnosti, tj. nadpersonalni interes za održavanjem i podmlađivanjem institucija. U pisanoj istoriji su neke takve vode ostali zabeleženi kao „veliki”; izgleda da su oni u stanju da iz najdubljih ličnih konflikata crpu energiju koja zadovoljava specifičnu tražnju za resintezom prevladajuće slike sveta, njihovog perioda. U svakom slučaju, institucije će jedino kroz svoju konstantnu prenamenu pridobijati aktivno i nadahnuto ulaganje nove energije od strane njihovog mladog članstva. Rečeno više teorijski, samo kroz održavanje, u svojim institucionalizovanim vrednostima, smislene korespondencije sa glavnim krizama razvoja ega društvu polazi za rukom da njegovom posebnom grupnom identitetu bude na raspolaganju maksimum beskonfliktne energije nakupljene u krizama iz detinjstva većine njegovih mladih članova¹⁸.

Pre no ovu opštu postavku ukratko primenimo na ideologiju, moram da zamolim čitaoca da još jednom pogleda na mapu. U poljima V, 6; V, 7; i V, 8 pronaći će sve indikacije koje ja mogu da dam o pretečama u adolescenciji onoga što kasnije postaje *Intimnost*, *Plodnost* i

¹⁸ U ovom spisu mogu samo da pristupim problemu odnosa identiteta sa ideološkim procesima (vidi Erikson, 1958a) i da samo uzgredno navedem moguće analogije između stadijuma psihosocijalnog razvoja pojedinca i glavnih trendova socijalne organizacije. Kako je prikazano u poglavlju „Rast i krize zdrave ličnosti” (str. 67-87), problem autonomije (vs. stida i sumnje) suštinski je povezan sa ocrtavanjem individualnih prava i ograničenja u bazičnim principima zakona i pravde, a problem inicijative (vs. krivice) sa podsticajima i ograničenjima koji izviru iz dominantnog duha produkcije. Problem posla presudan je u pripremi prevladajućih tehnika proizvodnje i karakteristične podele rada.

Integritet. Borba za *Seksualni identitet* (V, 6), u početku zaokupljena pitanjem kakva je neko vrsta mužjaka ili ženke, kroz selektivnu potragu za *Intimnošću* (VI, 6) približava se problemu izbora budućeg roditeljskog partnera. Razjašnjenje, kroz formiranje čvršćeg identiteta nečijeg statusa *sledbenika* (nekoga) i *vođe* (drugih) (V, 7), dopušta rani razvoj odgovornosti prema mladim vršnjacima, koja je, iako po sebi važna kao društveni fenomen, preteča osećaja odgovornosti prema sledećoj generaciji (*Generativnost*, VII, 7). Najzad, neka forma *Ideološke polarizacije* (V, 8), neko slamanje mnogostrukosti vrednosti svodenjem na nekolicinu prisilno obaveznih, mora da bude suština ove postepene zamene uloga kroz koju „identifikovana” individua postaje figura za identifikaciju za mlade. Takva polarizacija, međutim, na kraju neizostavno postaje kritičan deo problema *Integriteta* (VIII, 8), kao što smo videli da se odrazilo i u Šoovom iskazu (1952) da je „isuviše uspeo” da živi javni identitet „Dži. Bi. Es.”, tj. u polarizaciji svojih sklonosti da se ponaša kao glumac na pozornici života i kao reformator u društvenoj stvarnosti.

5

Šo je, naravno, smišljeno bio spektakularan čovek. No, da proširimo gore citirani šovizam: ne samo da je klovn često najbolja uloga velikog Šoa (igra reči: Shaw i Show – predstava, p.p.), nego je i najiskrenija. Vredno je dakle da se na ovom mestu podsetimo reči kojima je Šo izabrao da opiše svoju „konverziju”: „bio sam *uvučen* u socijalistički *preporod* ranih osamdesetih, među Engleze, *intenzivno ozbiljne*, koji su *izgarali od indignacije* spram vrlo stvarnih i vrlo temeljnih zala koja su pogadala *ceo svet*”. Reči koje su ovde ispisane kurzivom, po meni, prenose sledeće implikacije. „Uvučen u”: ideologija ima moć prinude. „Preporod”: čini je snaga tradicije u stanju podmlađivanja. „Intenzivno ozbiljni”: čak i ciničnima dopušta da ulažu u iskrenost. „Izgarali od indignacije”: potrebi za odbacivanjem daje ovlašćenje pravičnosti. „Stvarnih”: nejasno unutrašnje zlo projektuje na omeđeni užas u stvarnosti. „Temeljnih”: obećava sudelovanje u pokušaju rekonstrukcije temelja društva. „Ceo svet”: daje strukturu potpuno definisanoj slici sveta. Ovde

su dakle elementi s kojima grupni identitet u službu svoje ideologije upreže agresivne i diskriminativne energije mlade jedinice i opasuje identitet jedinice kada ga dovrši. Tako su identitet i ideologija dva aspekta istog procesa. Oboje pružaju nužan uslov za daljnje individualno sazrevanje i s time za sledeći, viši oblik identifikacije, naime, *solidarnost koja povezuje zajedničke identitete*. Jer potreba za vezivanjem iracionalne samomržnje i iracionalnog odbijanja mlade ljude ponekad čini strahovito kompulzivnim i konzervativnim čak i tamo i onda kada izgledaju najviše anarhični i radikalni; ista potreba njih čini potencijalno „ideološkim”, tj. manje-više eksplicitno u potrazi za slikom sveta koju drži na okupu ono što je Šo nazvao „jasno razumevanje života u svetlu neke razumljive teorije”.

Što se tiče fabijanskih socijalista, čini se da je Šoovo korišćenje izraza koji karakterišu jednu ideologiju naglašene intelektualne briljantnosti, sasvim opravdano. Opštije gledano, ideološki sistem je koherentno telo zajedničkih slika, ideja i ideala koje (bilo da se zasnivaju na formulisanim dogmama, podrazumevanom *Weltanschauungu*, visoko struktuisanoj slici sveta, političkom kretanju ili „načinu života”) učesnicima omogućava koherentnu, iako sistematski uprošćenu, ukupnu orijentaciju u prostoru i vremenu, sredstvima i ciljevima.

Sama reč „ideologija” je na lošem glasu. Po prirodi stvari jedne ideologije protivreče drugima kao „nekonsistentne” i hipokrizijske; a opšta kritika ideologije karakteriše njene nagovaračke simplifikacije kao sistematski oblik kolektivne hipokrizije (Mannheim, 1949). Jer istina je da prosečna odrasla osoba, zapravo, prosečna zajednica, ako nije aktuelno uključena u neku ideološku polarizaciju, onda je sklona da ideologiju deponuje u nekom dobro omeđenom odeljku njihovih života, gde ostaje pri ruci za periodične rituale i racionalizacije, ali ne remeti nepotrebno ostale poslove koji su u toku. Ipak, činjenica da su ideologije pojednostavljene ideje o onome što će doći (i da će tako kasnije moći da posluže kao racionalizacija za ono do čega je došlo), ne isključuje mogućnost da na izvesnim stupnjevima individualnog razvoja i u izvesnim periodima istorije, ideološka polarizacija, konflikt i rešenost odgovara-

ju jednoj neizbežnoj unutrašnjoj potrebi. Omladini je potrebno da svoja odbacivanja i prihvatanja zasniva na ideološkim alternativama koje su životno povezane s postojećom lepezom alternativa za formiranje identiteta.

Čini se da ideologije omogućavaju smislene kombinacije onoga najstarijeg i najnovijeg u idealima grupe. One silovitu odlučnost, iskreni asketizam i nestrpljivu indignaciju mladih tako kanališu prema socijalnoj granici na kojoj je borba između konzervativizma i radikalizma najžešća. Na toj granici fanatični ideolozi obavljaju svoj pregalački rad, a psihopatske vode svoj prljav posao; ali tu, takođe, prave vode kreiraju značajne oblike solidarnosti. Sve ideologije, kao cenu za obećano posjedovanje budućnosti, traže beskompromisno obavezivanje na neku apsolutnu hijerarhiju vrednosti i nekakav rigidni princip postupanja; bilo da je taj princip potpuno podvrgavanje tradiciji, ako je budućnost ovekovečenje predaštva; potpuna rezignacija, ako će budućnost da bude drugi svet; potpuna ratna disciplina, ako će budućnost da bude rezervisana za neku felu naoružanog nadčoveka; potpunu unutrašnju reformu, ako se budućnost opaža kao predpremijerno izdanje raja na zemlji; ili (da pomenemo samo jedan ideološki sastojak našeg doba) potpuno pragmatično prepuštanje procesu proizvodnje i timskom radu ljudi, ako će neprekinuta proizvodnja da bude ona nit koja drži na okupu sadašnjost i budućnost. Superego je sklon da povрати teritoriju od identiteta upravo preko totalizma i ekskluzivnosti nekih ideologija, jer kada uspostavljeni identiteti postanu iznošeni ili kada zapreti opasnost da oni nedovršeni takvi i ostanu, naročite krize primoravaju ljude da vode svete ratove, najsurovijim sredstvima, protiv onih za koje se čini da dovode u pitanje ili ugrožavaju njihove nesigurne ideološke osnove.

Bilo bi dobro da se načas zamislimo nad činjenicom da tehnološki i ekonomski razvoji našeg vremena ugrožavaju sve tradicionalne grupe identiteta i solidarnosti koje su mogle da se razvijaju u agrarnim, feudalnim, patricijskim ili trgovačkim ideologijama. Kao što su pokazali mnogi autori, takav sveopšti razvoj izgleda rezultuje gubitkom osećaja kosmičke celine, božanskog plana i nebeskog odobrenja za sredstva

proizvodnje (i razaranja). U velikom delu sveta ovo izgleda rezultuje spremnošću za fascinacijom totalističkim pogledima na svet, pogledima koji predviđaju milenijume i kataklizme i koji uznose samozvane smrtne bogove. Danas tehnološka centralizacija može malim grupama s takvim fanatičnim ideologijama da da konkretnu moć mašinerije totalitarne države (Erikson, 1953).

Psihoanaliza je dala izvesne doprinose razumevanju ovakvih razvoja događaja, naročito u meri u kojoj su odražavali univerzalne anksioznosti, unutrašnje zavisnosti i ranjivosti koje pripadaju opštoj činjenici detinjstva. Psihoanaliza može i da pomogne u razumevanju činjenice da paternalistički primitivna jednostavnost superega, čak i kod civilizovanih bića, može da iziskuje iracionalnu veru u zemaljske superpolice, budući da je nebeska disciplina, koja je obuhvatala ranije slike sveta, sada izgleda izgubila svoju uverljivu čvrstoću. Međutim, što se tiče primene psihoanalitičkog instrumenta na pitanja o tome kako se menja čovek u svojoj dubini dok menja vidokruge svoga okruženja, i ko je pogođen (i kako i koliko duboko) tehnološkim promenama (Erikson, 1953) – ova pitanja moraju da sačekaju bolju formulaciju odnosa prema tehnikama rada, tehnološkom „okruženju” i prevladajućoj podeli rada.

6

Tokom nedavnog seminara u Jerusalimu¹⁹ imao sam priliku da razgovaram s izraelskim naučnicima i kliničarima o tome šta je to identitet „Izraelca” i tako da sagledam jednu krajnost u savremenim ideološkim orijentacijama. Izrael fascinira i svoje prijatelje i neprijatelje. Veliki broj ideoloških fragmenata iz evropske istorije našlo je svoj put do svesti ove male države (i mnogi problemi identiteta, koji su okupirali vek i po američke istorije), postavilo se pred Izrael u svega nekoliko godina. Nova nacija je uspostavljena na dalekoj obali (koja čini se nikome ne

¹⁹ Organizovan od strane profesora S. Eisenstadt i C. Frankestein (Hebrew University). Prvoizložene impresije su moje.

„pripada”) od ugnjetenih manjina iz mnogih zemalja, jedan novi identitet zasnovan je na uveženim idealima koji su liberterijanski, puritanski i mesijanski. Svaki razgovor o mnogostrukim i najneposrednijim problemima Izraela pre ili kasnije dolazi do izvanrednih postignuća i izvanrednih ideoloških problema koje su postavili pionirski cionistički naseljenici (sada malobrojna manjina), koji su činili ono što se zove kibucki pokret. Ovi evropski ideolozi uz dati, takoreći, *istorijski moratorijum*, nastao naročitim međunarodnim i nacionalnim statusom Palestine, prvo u Otomanskom carstvu a potom pod Britanskim mandatom, mogli su da uspostave i utvrde značajan *utopijski mostobran* za cionističku ideologiju. U svojoj „domovini” i orući tlo svoga doma, „pridošli” Jevrejini morao je da savlada tolike loše identitete koji su bili rezultat većitog potucanja, trgovanja i intelektualisanja (Erikson, 1950a) i ponovo da postane *celina* i tela i duha, ali i nacionalnosti. Niko ne može da poriče da je kibucki pokret stvorio vrednu, odgovornu i nadahutu vrstu individue, iako su neki detalji njihovog sistema obrazovanja (kao što su podizanje dece od prvoga dana u dečjim domovima i mešoviti smeštaj dečaka i devojčica srednjoškolskog uzrasta) predmet kritike i u Izraelu i u inostranstvu. Činjenica je, međutim, da je u Izraelu utopija bila uspostavljena na granici koja je sve vreme bila izložena, pod uslovima sličnim onima s kojima su se suočavali mormoni. Ova istorijska činjenica jeste jedini okvir za prosuđivanje i racionalnosti i racionalizacija proizašlog stila života. Bez sumnje, ovi pioniri (koji se mogu porediti s našim naseljenicima koji su za uspostavljanje novog „načina života” koristili pak istorijski moratorijum koji je nudilo otkriće novog kontinenta) obezbedili su istorijski ideal za novu naciju, niklu preko noći. Legitimno je, međutim, pitanje, koje nije sasvim strano niti istoričarima ove zemlje, u vezi sa odnosom revolucionarne elite prema onima koji su se naknadno sakupili i okoristili zauzetim teritorijama i ostvarenim dobitima²⁰. Sada se već donekle ekskluzivna elita kibucijanaca suočava s ne-

²⁰ Možemo da pokušamo da elite koje izrastaju iz istorijske promene odredimo kao grupe koje iz najdublje zajedničke krize identiteta uspevaju da stvore novi stil borbe sa glavnim opasnim situacijama u društvu.

uporedivo većim delom stanovništva koje je ništa do nesvarljiva mešavina – mase afričkih i orijentalnih imigranata, moćno organizovano radništvo, žitelji velikih gradova, religijski pravoverci, nova državna birokratija – i, naravno, „stara dobra” trgovačka klasa mešetara. Nadalje, deo kibuckog pokreta, manje sklon kompromisima, nije propustio da se postavi između dva sveta s kojima (oboma) cionizam održava jake istorijske veze – američko i britansko jevrejstvo (koje je i kupilo veći deo zemlje za kibuce od odseljenih arapskih zemljoposjednika i sovjetski komunizam s kojim je komunalistički (da ga tako nazovemo) kibucki pokret²¹ osećao ideološku bliskost – samo da bi na kraju bio odbačen od strane Moskve kao još jedan vid zastranjivanja.

Kibucki pokret je tako jedan primer moderne ideološke utopije koji je u mladim ljudima, koji su smatrali da su od jednog „naroda”, oslobodio nepoznate energije i stvorio (manje-više eksplicitno) grupu ideala od sveprožimajućeg značaja – iako s potpuno nepredvidivom sudbinom u industrijskom svetu. No, Izrael je, bez sumnje, jedna od ideološki najviše svesnih zemalja koje su ikada postojale; nikada „seljaci” ili radnici nisu toliko raspravljali o dalekosežnim značenjima dnevnih odluka. Suptilnija značenja ideologije za formiranje identiteta verovatno najbolje mogu da se dokuče poredenjem visoko verbalnih ideologija s onim tranzicijskim sistemima konverzije i averzije koji postoje u svakom društvu na onoj ničijoj zemlji između detinjstva i zrelosti koja se, manje-više podrugljivo, naziva adolescencija – postoje kao deo života mlade ličnosti ili mlade grupe, koji ima najviše značenja, često bez znanja, zapravo i bez interesovanja odraslih za njih. Mora da se pretpostavi da veliki deo spontane polarizacije ukusa, mišljenja i slogana koji okupiraju sporenje mladih ljudi, i veliki deo iznenadnog nagona na destruktivno ponašanje, jesu nepovezani krajevi formiranja identiteta koji čekaju na neku ideologiju da ih poveže.

²¹ To jest, relativni komunizam unutar individualne zajednice koja, međutim, ako se uzme u obzir njen odnos prema nacionalnoj ekonomiji, pre predstavlja kapitalističku zadругu.

7

U patografskom odeljku ovoga teksta ukazao sam na *totalan izbor* negativnog identiteta kod pojedinaca koji su bili u stanju da takvo bekstvo ostvare na osnovi autističnih i regresivnih sklonosti.

Bekstvo mnogih darovitih ali i nestabilnih mladih jedinki u privatne utopije ili, kako reče jedan pacijent, „jednočlanu većinu”, možda ne bi ni bilo neophodno da nije opštega razvoja kome nisu u stanju da se podrede, tj. rastućeg zahteva za standardizacijom, uniformnosti i konformizmom koji karakterišu sadašnji stupanj ove naše individualističke civilizacije. U ovoj zemlji zahtev za sveobimnim konformizmom nije prerastao u eksplicitnu totalitarnu ideologiju; on je sebe udružio s totalnim dogmama crkava i stereotipima poslovnolikog ponašanja, ali se, sve u svemu, kloni političke ideologije. U toku proučavanja visoko smo cenili sposobnost naše omladine da se s difuzijom identiteta industrijske demokratije izbori pomoću prostosrdačnosti, razigrane disonancije, tehničke virtuoznosti, solidarnosti „drugacijeg mišljenja” (Reisman, 1950) – i odbojnosti prema ideološkoj eksplicitnosti. Šta implicitna ideologija američke omladine (te najtehnologizovanije omladine na svetu) tačno jeste – to je sudbinsko pitanje kome se ne može površno prilaziti u tekstovima ovakve vrste. Niti bi čovek smeo da se usudi uzgred da oceni promene koje se možda odigravaju u ovoj ideologiji i u onome šta ona podrazumeva, kao rezultat svetske borbe koja u ovoj zemlji vojnički identitet čini nužnim delom mladog odraslog uzrasta.

Lakše je da se razgraniči taj zloćudni zaokret ka *negativnom grupnom identitetu* koji prevladuje u delu omladine, posebno u našim velikim gradovima gde uslovi ekonomske, etničke i verske marginalnosti pružaju slabu osnovu za pozitivne identitete; ovde se negativni grupni identiteti traže u spontanom formiranju klika koje idu od uličnih bandi i razuzdanih gomila do narkomanskih i homoseksualnih krugova i kriminalnih bandi. Značajni doprinosi ovome problemu mogu da se očekuju od kliničke prakse²². Ipak, uputno je da se čujemo od nekritičnog pri-

²² Možemo, na primer, da se zapitamo koji unutrašnji, nesvesni dobitak delinkvent može da izvuče iz totalnog izbora delinkvencije kao načina ili kao cilja života.

menjivanja kliničkih termina, stavova i metoda na takve javne probleme. Možda bi bilo bolje da se vratimo na ono na šta smo ranije ukazali: nastavnici, sudije i psihijatri, koji se bave omladinom, postaju značajni predstavnici tog strategijskog čina „priznavanja” (čina kojim društvo „identifikuje” svoje mlade članove i time doprinosi njihovom identitetu u razvoju) koji je opisan na početku ovoga teksta. Ukoliko mladu osobu, radi jednostavnosti ili da se udovolji usadenim navikama u pravu i psihijatriji, oni dijagnostikuju i tretiraju kao kriminalca, kao protivustavni element, kao propalicu ukletu svojim odgojem ili – zapravo – kao poremećenog pacijenta, ona se, iz razloga lične ili socijalne marginalnosti, približava tome da izabere negativan identitet, pa lako može da svoju energiju i uloži u postajanje upravo onoga što nemarno i strašljivo društvo od nje i očekuje da bude – i tako završi posao.

Moguće je da njegovo radikalno zatvaranje, njegovo provokativno samozadovoljstvo, njegovo potpuno poricanje griže savesti mogu da prikriju i suzbiju anksioznost nastalu iz preteće difuzije identiteta. Da li ga mi, dok ga obrađujemo, u stvari izlažemo takvoj opasnosti, nudeći mu „šansu” po cenu griže savesti – cenu koju ne može da plati? Pregledavši komponente difuzije identiteta (horizontala V, str. 129), doći ćemo do ovakvih razmatranja:

Mladalačka delinkvencija neke mlade ljude spasava od *difuzije vremena*. U stanju delinkvencije svaku buduću perspektivu, sa svojim zahtevima i neizvesnostima, potiskuju dominantni kratkoročni ciljevi koji služe, recimo, potrebi da se „neko ga dočepamo” ili potrebi da se makar „nešto radi” ili da se „negde ide”. Ovo, naravno, konstituiše i uprošćavanje socijalnih modaliteta, zajedno s primitivizacijom životnog impulsa.

Svest o identitetu izbegava se takođe; ili bar ostaje sigurno skrivena od strane posebne identifikacije delinkventa sa samim sobom kao u ulozi delinkventa, što nudi onako neprobojnu fasadu za istražitelja ili sudiju. Ova fasada – spoljašnji izgled totalnog izbora – preči svaki emotivan odgovor i onemogućava pojavljivanje bilo kakvog stida ili krivice.

Radna blokada, bolna nesposobnost da se uživa u vladanju materijalima i u kooperativnim situacijama, takođe postaje sporedna u delinkvenciji. Radna veština je okosnica formiranja identiteta u svakoj kulturi. Kod delinkvenata (često regrutovanih iz grupa kojima je uskraćeno smisljeno radno iskustvo) umesto toga se pojavljuje perverzna, ali duboka, satisfakcija u „rađenju posla” u destruktivnom smislu. Pravna klasifikacija takvog dela može za svagda da zapečati *negativan iden-*

Postoji nada da teorija identiteta na dužu stazu ovom problemu može da doprinese i više od pukog alarmiranja.

titet mlade osobe kao kriminalca. Ovo pak nju oslobađa nužnosti daljeg traganja za „dobrim“ identitetom (Erikson i Erikson, 1957).

Pored toga, delinkventsko ponašanje mnoge pojedince spasava od *biseksualne difuzije*. Prenaglašavanje falusno-sadističke uloge od strane dečaka delinkventa i olaka i bez ljubavi promiskuitetnost od strane devojčica, nude bekstvo bilo od osećaja inferiornosti ili od bilo kakvog vezivanja za istinsku intimnost.

S time u vezi mora da se naglasi razvoj događaja veoma karakterističan za naše vreme: mislim na nov naglasak na pokretljivosti, kakvu omogućavaju mašine. Pre svega postoji nešto što se može nazvati *lokomotorna intoksikacija* našeg doba – zadovoljstvo u zamišljanju sebe kao beskrajno moćnog vozača, dok smo zapravo pokretani od sila koje su i jače i brže od ljudskog tela.

Druga intoksikacija (sada zgodno kombinovana s prvom na drav-in predstava-ma) jeste pasivna *intoksikacija spektaklima moćnog kretanja* – u kojima se kontinuirano kretanje ne opaža samo preko iskustva, dok organizam, takoreći, „goni svoju mašinu“. Budući da je mladost eminentno lokomotorni period i budući da u adolescenciji preliminarno (takode i mentalno) istraživaštvo mora da preuzme veliki deo seksualne tenzije, neravnoteža između povećane pasivne stimulacije koju pruža mehanički izum i smanjenih prilika za živu akciju daje, verovatno, glavni doprinos prestupima kao što su krađe automobila i potreba za fizičkim nasiljem, kao i raširenoj adikciji prema preteranim oblicima plesa.

Što se tiče *difuzije autoriteta*, jasno je da organizovana delinkvencija mladu osobu nesumnjivo svrstava u zatvorenu grupu jednakih, s definisanom hijerarhijom vodstva, i da jasno razgraničava spoljašnje grupe, kao što su druge bande ili svet izvan bande. Slično tome, etika bande štiti članove zatvorene grupe od osećaja *difuzije ideala*.

Ja bih na ovakav način pristupio problemu mladalačke delinkvencije, s pojmovima stečenim kroz posmatranje psihijatrijskih vrsta juvenilnih poremećaja. Takvo poređenje ukazuje da možemo mnogo da naučimo o dinamici mladih suprotstavljajući poklonike delinkvencije i šizoidne izolacioniste (kao što je Frojd suprotstavio perverziju i neurozu kao izraz i inhibiciju određenih impulsa) (Erikson, 1956).

Rezime

Pokušavajući da obuhvatim problem identiteta, „prešao sam celu mapu“. Smatram da to nije dovoljno: ovome treba da sledi (Erikson, 1958a) što više proučavanja koja uzimaju u obzir specifičnu dinamičku prirodu odabranih posredujućih faktora (životne istorije, istorije slučaja, snova, ideologije). Dogle, možemo da zaključimo: prevladavajući na kraju perioda detinjstva potencijalno malignu dominaciju infantilnog superega, identitet omogućava pojedincu da napusti preterano samoodbacivanje i neodređeno odbacivanje različitosti. Takva sloboda obezbeđuje preduslov za moć ega da integriše sazrelu seksualnost, razvijene sposobnosti i odgovornosti odraslog doba. Istorije naših mladih pacijenata ilustruju načine na koje teže krize identiteta mogu da proisteknu iz posebnih genetskih uzroka ili iz posebnih dinamičkih okolnosti. Takve studije, zauzvrat, na nov način osvetljavaju one manje ili više institucionalizovane običaje i rituale, udruživanja i pokrete kroz koje društva i poddruštva obezbeđuju mladosti prostor između detinjstva i odraslog doba: psihosocijalni moratorijum tokom koga krajnosti *subjektivnog iskustva*, alternative *ideološkog izbora* i mogućnosti *realistične odgovornosti* mogu da postanu predmet socijalne igre i zajedničkog vladanja.

Dodatak: radni nacrt

Ovaj radni nacrt, u obliku dijagrama, predstavlja rezime oblasti i stadijuma razvoja koji su bili predmet ove monografije. Kao radni nacrt, pretrpeo je i pretrpeće promene i proširenja. Kao dijagram, on bezobzirno razdvaja grupisanja i nizove za koje se pokazuje da se preklapaju kada se bolje pogledaju. On ipak sugeriše da vertikalni i horizontalni nizovi predstavljaju neku vrstu skeleta za bilo kakvu krv i meso koje mogu (i moraju) da se pridodaju kroz proučavanja i razmatranja. Takvo proučavanje može da se unapredi redanjem svake vertikale duž dijagonale (kao u nacrtu epigeneze) i uočavanjem njene unutrašnje doslednosti pre upoređivanja sa drugim kolonama. Redosled po rangu ne postoji: moguće je da se započne sa bilo kojom kolonom za koju postoji obilje podataka i da se prede na sledeću izglednu kolonu.

A	B	C	D	E
Psiko- socijalna Krizna	Radijus značajnih odnosa	Odgovarajući elementi društvenog uređenja	Psiko- socijalni modaliteti	Psiko- seksualni stadijumi

Poverenje vs. nepoverenje	Majčinska ličnost	Kosmički poredak	Dati Uzvratiti	Oralno- espiratorni Senzorno- kinestetički (inkorpora- tivni načini)
Autonomija vs. stid, sumnja	Roditeljske ličnosti	„Red i zakon”	(Iz)držati (Po)pustiti	Analno- uretralni, muskularni (retenzivno- eliminativni)
Inicijativa vs. krivica	Uža porodica	Idealni prototipovi	Činiti (=goniti) Činiti kao (=igrati se)	Infantilno- genitalni, lokomotorni (intruzivni, inkluzivni)
Marljivost vs. inferiornost	„susedstvo”, škola	Tehnološki elementi	Raditi stvari (=završavati) Sastavljati stvari	„Latencija”
Identitet i poricanje vs. difuzija identiteta	Družine vršnjaka i spoljašnje grupe; modeli vodstva	Ideološke perspektive	Biti svoj (ili ne biti) Deliti da se bude svoj	Pubertet
Intimnost i solidarnost vs. izolacija	Partneri u prijateljstvu, seksu, takmičenju, saradnji	Obrasci saradnje i takmičenja	Gubiti i pronalaziti sebe u drugom	Genitalnost
Reproduktivnost vs. samoporsorpcija	Podela rada i zajedničko domaćinstvo	Struje u obrazovanju i tradiciji	Činiti da bude Brinuti se o	
Integritet vs. očajanje	„Čovečanstvo” „moja vrsta”	Mudrost	Biti kroz ono što si bio Suočiti se s nebićem	

Bibliografija

- Ackerman, N. W. (1951), „Social Role” and Total Personality. *Am. J. Orthopsychiat.*, 21:1-17.
- Bateman, J. F., and Dunham, H. W. (1948), The State Mental Hospital as a Specialized Community Experience. *Am. J. Psychiat.*, 105:455-199.
- Benedict, R. (1938), Continuities and Discontinuities in Cultural Conditioning. *Psychiatry*, 1:161-167.
- Bettelheim, B. (1943), Individual and Mass Behavior in Extreme Situations. *J. Abn. Soc. Psychol.*, 38:417-452.
- Bibring, E. (1953), The Mechanism of Depression. In *Affective Disorders*, P. Greenacre, ed. New York: International Universities Press, pp. 13-48.
- Blos, P. (1953), The Contribution of Psychoanalysis to the Treatment of Adolescents. In *Psychoanalysis and Social Work*, M. Heiman, ed. New York: International Universities Press.
- Brenman, M. (1952), On Teasing and Being Teased: And the Problem of „Moral Masochism”. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 7:264-285. New York: International Universities Press. Also in *Psychoanalytic Psychiatry and Psychology: Clinical and Theoretical Papers*, Austen Riggs Center, Vol. I, R. P. Knight and C. R. Friedman, eds. New York: International Universities Press, 1954, pp. 29-51.
- Burlingham, D. (1952), *Twins*. New York: International Universities Press.
- Erikson, E. H. (1937), Configuration in Play – Clinical Notes. *Psa. Quart.*, 6:139-214.
- ____ (1940a), Problems of Infancy and Early Childhood. In *Cyclopedia of Medicine*. Philadelphia: Davis & Co., pp. 714-730. Also in *Outline of Abnormal Psychology*, G. Murphy and A. Bachrach, eds. New York: Modern Library, 1954, pp. 3-36.
- ____ (1940b), On Submarine Psychology. Written for the Committee on National Morale for the Coordinator of Information. Unpublished ms.
- ____ (1942), Hitler’s Imagery and German Youth. *Psychiatry*, 5:475-493.
- ____ (1945), Childhood and Tradition in Two American Indian Tribes. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1:319-396. New York: International Universities Press.
- ____ (1950a), *Childhood and Society*. New York: Norton. Revised, 1963.

- ____ (1950b), Growth and Crises of the „Healthy Personality”. In *Symposium on the Healthy Personality*, Supplement II; Problems of Infancy and Childhood. New York: Josiah Macy, Jr. Foundation. Also in *Personality in Nature, Society, and Culture*, 2nd ed., C. Kluckhohn and H. Murray, eds. New York: Knopf, 1953, pp. 185-225.
- ____ (1951a), On the Sense of Inner Identity. In *Health and Human Relations*; Report on a conference on Health and Human Relations held at Hiddesen near Detmold, Germany, August 2-7, 1951. Sponsored by the Josiah Macy, Jr. Foundation. New York: Blakiston, 1953. Also in *Psychoanalytic Psychiatry and Psychology: Clinical and Theoretical Papers*, Austen Riggs Center, Vol. I, R. P. Knight and C. R. Friedman, eds. New York: International Universities Press, 1954, pp. 351-364.
- ____ (1951b), Sex Differences in the Play Configurations of Preadolescents. *Am. J. Orthopsychiat.*, 21:667-692.
- ____ (1953), Wholeness and Totality. In *Totalitarianism*, Proceedings of a conference held at the American Academy of Arts and Sciences, March, 1953, C. J. Friedrich, ed. Cambridge: Harvard University Press, 1954.
- ____ (1954), The Dream Specimen of Psychoanalysis. *J. Amer. Psyc. Assoc.*, 2:5-56, Also in *Psychoanalytic Psychiatry and Psychology: Clinical and Theoretical Papers*, Austen Riggs Center, Vol. I, R. P. Knight and C. R. Friedman, eds. New York: International Universities Press, 1954, pp. 131-170.
- ____ (1955a), The Syndrome of Identity Diffusion in Adolescents and Young Adults. In *Discussions on Child Development*, J. M. Tanner and B. Inhelder, eds. Vol. III of the Proceedings of the World Health Organization Study Group on the Psychobiological Development of the Child, Geneva, 1955. New York: International Universities Press, 1958, pp. 133-154.
- ____ (1955b), The Psychosocial Development of Children. In *Discussions on Child Development*, J. M. Tanner and B. Inhelder, eds. Vol. III of the Proceedings of the World Health Organization Study Group on the Psychobiological Development of the Child, Geneva, 1955. New York: International Universities Press, 1958, pp. 169-188.
- ____ (1956), Ego Identity and the Psychosocial Moratorium. In *New Perspectives for Research in Juvenile Delinquency*, H. L. Witmer and R. Kosinsky, eds. U. S. Children's Bureau: Publication # 356, pp 1-23.
- ____ (1958a), *Young Man Luther*, A Study in Psychoanalysis and History. New York: Norton.

- ____ (1958b), The Nature of Clinical Evidence. *Daedalus*, 87:65-87. Also in *Evidence and Interference*, The First Hayden Colloquium. Cambridge: The Technology Press of M.I.T., 1958.
- ____ (1958c), Identity and Uprootedness in our Time. Address at the Annual Meeting of the World Federation for Mental Health, Vienna.
- ____ (1964), *Insight and Responsibility*. New York: Norton.
- ____ (1968), *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton.
- ____ (1969), *Gandhi's Truth*. New York: Norton.
- ____ (1974), *Dimensions of a New Identity*. New York: Norton.
- ____ (1975), *Life History and the Historical Moment*. New York: Norton.
- ____ (1977), *Toys and Reasons*. New York: Norton.
- ____ ed. (1978), *Adulthood*. New York: Norton.
- ____ (in press), Elements of a Psychoanalytic Theory of Psychosocial Development. In *The Course of Life*, S. I. Greenspan and G. H. Pollock, eds. Adelphi, Md.: National Institute of Mental Health.
- ____ and Erikson, K. (1957), The Confirmation of the Delinquent. *Chicago Review*, Winter, pp. 15-23.
- Erikson, K. T. (1957), Patient-Role and Social Uncertainty – a Dilemma of the Mentally Ill. *Psychiatry*, 20:263-274.
- Federn, P. (1927-1947), *Ego Psychology and the Psychoses*. New York: Basic Books, 1952
- Fenichel, O. (1945), *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. New York: Norton.
- Freud, A. (1936), *The Ego and the Mechanisms of Defence*. New York: International Universities Press, 1946.
- ____ (1945), Indications for Child Analysis. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1:127-149. New York: International Universities Press.
- ____ and Dann, S. (1951), An Experiment in Group Upbringing. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 6:127-168. New York: International Universities Press.
- Freud, S. (1908), „Civilized” Sexual Morality and Modern Nervousness. *Collected Papers*, 2:76-99. London: Hogarth, 1948.
- ____ (1914), On Narcissism: An Introduction. *Standard Edition*, 14:73-102. London: Hogarth, 1957. New York: Norton.
- ____ (1926), Ansprache and die Mitglieder des Vereins B'nai B'rith. *Gesammelte Werke*, 17:49-53. London: Imago, 1941.

- _____. (1932), *New Introductory Lectures on Psychoanalysis*. Lecture 31: The Anatomy of the Mental Personality. New York: Norton, 1933.
- _____. (1938), *An Outline of Psychoanalysis*. New York: Norton, 1949.
- Fromm-Reichmann, F. (1950), *Principles of Intensive Psychotherapy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ginsburg, S. W. (1954), The Role of Work. *Samiksa*, 8:1-13.
- Hartmann, H. (1939), *Ego Psychology and the Problem of Adaptation*. New York: International Universities Press, 1958. Also in *Organization and Pathology of Thought*, D. Rapaport, ed. New York: Columbia University Press; 1951.
- _____. (1950), Comments on the Psychoanalytic Theory of the Ego. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 5:74-96. New York: International Universities Press.
- _____. and Kris, E. (1945), The Genetic Approach in Psychoanalysis. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1:11-30. New York: International Universities Press.
- _____, _____, and Loewenstein, R. M. (1951), Some Psychoanalytic Comments on „Culture and Personality.” In *Psychoanalysis and Culture*, G. B. Wilbur and W. Muensterberger, eds. New York: International Universities Press, pp. - 3-31.
- Hendrick, I. (1943), Work and the Pleasure Principle. *Psa. Quart.*, 12:311-329.
- Jahoda, M. (1950), Toward a Social Psychology of Mental Health. In *Symposium on the Healthy Personality*, Supplement II; Problems of Infancy and Childhood, Transactions of Fourth Conference, March, 1950, M. J. E. Senn, ed. New York: Josiah Macy, Jr. Foundation.
- James, W. (1896), The Will to Believe. *New World*, 5:327-347.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., and Martin, C. E. (1948), *Sexual Behavior in the Human Male*. Philadelphia: Saunders
- Knight, R. P. (1953), Management and Psychotherapy of the Borderline Schizophrenic Patient. *Bull. Menninger Clin.*, 17:139-150. Also in *Psychoanalytic Psychiatry and Psychology: Clinical and Theoretical Papers*, Austen Riggs Center, Vol. I, R. P. Knight and C. R. Friedman, eds. New York: International Universities Press, 1954, pp. 110-122.
- Kris, E. (1952), *Psychoanalytic Explorations in Art*. New York: International Universities Press.

- Macfarlane, J. W. (1938), Studies in Child Guidance. I. Methodology of Data Collection and Organization. *Monogs. Society for Research in Child Development*, Vol. 3, No. 6.
- Mannheim, K. (1949), *Utopia and Ideology*. New York: Harcourt, Brace.
- Mead, G. H. (1934), *Mind, Self, and Society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mead, M. (1949), *Male and Female*. New York: Morrow.
- National Congress of Parents and Teachers (1958), *Breaking Through the Limiting Circle of Immaturity*. The Headquarters of the National Congress of Parents and Teachers, 700 North Rush Street, Chicago.
- Nunberg, H. (1931), The Synthetic Function of the Ego, *Int. J. Psa.* 12:123-140, Also in *Practice and Theory of Psychoanalysis*. New York: International Universities Press, 1955, pp. 120-136.
- Piers, G., and Singer, M. B. (1953), *Shame and Guilt*. New York: Norton.
- Rapaport, D. (1953), Some Metapsychological Considerations Concerning Activity and Passivity. Two lectures given at the staff seminar of the Austen Riggs Center. Unpublished ms.
- _____. (1957-1958), A Historical Survey of Psychoanalytic Ego Psychology. *Bulletin of the Philadelphia Association for Psychoanalysis*. 7/8: 105-120.
- Riesman, D. (1950), *The Lonely Crowd*. New Haven: Yale University Press.
- Schilder, P. (1930-1940), *Psychoanalysis, Man, and Society*. New York: Norton, 1951.
- _____. (1934), *The Image and Appearance of the Human Body*. New York: International Universities Press, 1951.
- Schwartz, M. S., and Will, G. T. (1953), Low Morale and Mutual Withdrawal on a Menatl Hospital Ward. *Psychiatry*, 16:337-353.
- Shaw, G. B. (1952), *Selected Prose*. New York: Dodd, Mead.
- Spitz, R. A. (1945), Hospitalism. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 1:53-74. New York: International Universities Press.
- Spock, B. (1945), *The Common Sense Book of Baby and Child Care*. New York: Duell, Sloan & Pearce.
- Sullivan, H. S. (1946-1947), *The Interpersonal Theory of Psychiatry*. New York: Norton, 1953.
- Zilboorg, G. (1944), Present Trends in Psychoanalytic Theory and Practice. *Bull. Menninger Clin.*, 8:3-8.

Ostala dela Erika H. Eriksona

Childhood and Society (1950, 1963)*Young Man Luther* (1958)*Insight and Responsibility* (1964)*Identity: Youth and Crisis* (1968)*Gandhi's Truth* (1969)*Dimensions of a New Identity* (1974)*Life History and the Historical Moment* (1975)*Toys and Reasons* (1977)*Identity and the Life Cycle* (1959, 1980)*The Life Cycle Completed* (1982)*Vital Involvement in Old Age* (sa Joan. M. Erikson i Helen Q. Kivnick)
(1986)*A Way of Looking at Things: Selected Papers
from 1930 to 1980* (urednik Stephen Schlein, Ph.D.) (1987)*The Erik Erikson Reader*
(urednik Robert Coles) (2000)U uredništvu Erika H. Eriksona
Adulthood (1978)Erik H. Erikson
IDENTITET I ŽIVOTNI CIKLUS
Prvo izdanje, 2008.Izdavač
Zavod za udžbenike
Beograd, Obilićev venac 5Oprema
Dušan ŠevićGrafički urednik
Sladana ManojlovićKorektor
Gabrijela MarićObim
12 1/2 štamparskih tabakaFormat
14 x 20 cmTiraž
1000 primerakaRukopis predat u štampu marta 2008. godine
Štampanje završeno marta 2008. godineŠtampa
Radunić - Beograd

